

Խոսելով նիւյսանց հետք

«Ո՛ւն ներես, ի՛նչք ներես»
Նրանուշ Խոստարյան-
Առաքելյան

«Երանի նրանք
գնացած չի նեխն»
Լեյլա Նեյզի

Տրամուշ Խոստարյան-Առաքելյան
Լեյլա Նեյզի

Խոսելով նիւյսանց հետք

ISBN 978-3-88513-779-5

9 783885 137795

«Մեծահասակների կրթության և
բանավոր պարմության ավանդը
Հայ-Թուրքական հաշտեցման
գործում»

*Խոսելով միմյանց հետ՝
Անձնական հիշողություններ անցյալի մասին
Նայաստանում և Թուրքիայում*

«Ու՛մ ն երես, ի՛նչը ն երես»

Նրանուշ Խառարյան-Առաքելյան

«Երանի նրանք գնացած չլինեին»

Նայկալան հիշողությունների քեռը Թուրքիայում

Լեյլա Նեյզի

Նրաբարակիչ՝

Գերմանիային ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության

Միջազգային համագործակցության ինստիտուտ

ISBN: 978-3-88513-779-5

Ծրագրի համակարգողներ՝ Մաթիաս Քլինգենբերգ, Վանյա Իվանովա, Նազարեթ Նազարեթյան

Խմբագիր՝ Անահիբ Նարոթյունյան

Թարգմանություն անգլերենից հայերեն՝ Սամվել Սիմոնյան

Դիզայն և էջադրում՝ Մարաթոն Դիզգիևի - maraton@dizgievi.com

Թուրքիայի բաժնի ֆոտոնկարներ՝ © Սիբել Մաքսուդյան

Շապիկի լուսանկարը՝ © Փարաջանովի թանգարան, Երևան

Տպագրությունը՝ MAS Matbaacilik A.Ş.

Նամիդիյե Մահալլեհի, Մողուկսու ճաղդեհի, Նո. 3 Կադըրհանե-Իսպանբուլ- Թուրքիա

+ 90 212 294 10 00 - info@masmat.com.tr

Անհար հեղինակների անունների փակ հրատարակված հոդվածներում արտահայտված կարծիքները կարող են չհամընկնել Նրաբարակիչի և խմբագիրների կարծիքների հետ: Մույն հրատարակությունը կամ դրա մասերը կարող են վերարտադրվել, եթե կա պարզաճ հղում աղբյուրին: Նրաբարակիչը խնդրում է փրամադրել ամեն այսպիսի վերարտադրման պարճենները:

Բիբլիոգրաֆիկ փրեղեկափությունը հրատարակված է Գերմանական Ազգային Գրադարանի կողմից

Գերմանական Ազգային Գրադարանը գրանցել է սույն հրատարակությունը Գերմանիային Ազգային Բիբլիոգրաֆիայում (Deutsche Nationalbibliografie), մանրամասն բիբլիոգրաֆիկ փրեղեկությունները մատչելի են ինտերնետի միջոցով հերկյալ կայքում՝ <http://dnb.d-nb.de>.

© 2010 dvv international

dvv international

Օբերե Վիլհելմշտրասսե 32 - 53225 Բոնն

Գերմանիայի Դաշնային Նանրապետություն

Նեո. +49/228-975 69-0

Ֆաքս. +49/228-975 69-55

info@dvv-international.de

www.dvv-international.de

Ներագա փրեղեկափության համար խնդրում ենք նայել նաև հերկյալ կայքը՝

www.learningtolisten.de

Ազգաբանական հետազոտությունների
հայկական կենտրոն «Հազարաշեն»
Armenian Center for Ethnological
Studies "Hazarashen"

Funded by the
Federal Republic of Germany

*Խոսելով միմյանց հետ՝
Անձնական հիշողություններ
անցյալի մասին Նայաստանում և
Թուրքիայում*

«Ու՛ն ներես, ի՛նչը ներես»

Նրանուշ Խառապյան-Առաքելյան

«Երանի նրանք գնացած չլինեին»

Նայկակյան հիշողությունների քեռը Թուրքիայում

Լեյլա Նեյզի

«Մեծահասակների կրթության և բանավոր պարմության ավանդը
Նայ-Թուրքական հաշտեցման գործում»

Բովանդակություն

Նախաբան	7
Երախտագիտության խոսք	9
Նախաբան- Խոսելով միմյանց հետ՝ Անձնական հիշողություններ անցյալի մասին Նայաստանում և Թուրքիայում	11

Ներագոյություններ Նայաստանում՝ «Ու՛մ ներես, Ի՛նչը ներես» Նրանուշ Խառափյան-Առաքելյան	13
Նամատոյ պարմական ակնարկ	15
«Ու՛մ ներես, Ի՛նչը ներես» ՝ բանավոր պարմությունների աղբյուրները	17
«Սեփական պարմություններ	19
Նիշողությունների հիշողություններ	21
Անցյալի հիշողությունների ծիսականացումը	28
Էրգրի հողն ուժեղ է, Էրգրի մրգերն անուշ են, Էրգրի ջուրը կռունկի աչքի նման գուլալ է.....	33
Անցյալը ներկայում, ներկան անցյալում (Իմ հորս անունը Սերոբ է, իմ մորս անունը՝ Մոսե).....	36
«Փառքը մեծ, Աստված, որ իմ երեխան մաքուր, անմեղ մեռավ, մի թուրքի պեպք չեղավ».....	45
«Սրանց երեսն ածիլված չէ, իսկ սուլթանի հրամանն է ածիլվող երեսներով փղաներին սպանել» (Ավերիս -Քեշիշյանի պարմությունից)	48
Ջուրը, կրակը, անապատը	51
Ջարդ, կոտորած, փախեփախ, գաղթ, արքոր, եղեռն, գենոցիդ	55
«Նրանք մեզնից պակաս չեն կորցրել, ինչ ճիշտն ա՝ ճիշտն ա».....	57
«Դե դրանք էլ մարդ են»	59
Խոսել թե լռել, ասել թե չասել («Իմ ծնողները խուսափում էին խոսել դրա մասին»)	62
«Չգիտեմ...».....	67
«Ալմաստ քան, գրի՛, գրի՛»	69
« Պապաս փանը մեզ պարմում էր»	77
«Մեր փունը քանդված էր...».....	83
Զրուցակիցների [յնսպոնդենտների] ցանկերը [աղյուսակները].....	93

Ներագոյություններ Թ-ուրփայում՝ «Երանի նրանք գնացած չլինեին»	
Նայկական հիշողությունների բեռը Թ-ուրփայում - Լեյլա Նեյզի	103
«Երանի նրանք գնացած չլինեին». հայկական հիշողությունների բեռը Թ-ուրփայում	105
Գալիլեոյի մենությունը՝ Պապիկ, ովքե՞ր են այս <i>Գյավուրները</i>	112
Ինչպե՞ս հաշտվել ֆանտոմային ցավի հետ	116
Մարդկանց և ընտանիքի գաղտնիքների մասին	120
Սոսիի կանաչ աչքերը՝ ինչու՞ են ես տարբեր.....	124
Փորձանքը վերևից եկավ	127
Ներո ի՞նչ, որ մայրս հայ է.....	131
Նարսանիքը և անեծքը- «Ինչպես՞ կարող էր այս գյուղն այսպիսի վերջ ունենալ».....	134
Ամոթ և նախապիտք՝ ի՞նչ պարահեց, որ իմ թոռը հայերեն չի խոսում.....	139
Երեք բևեռները: Ի՞նչ ենք մենք, եղբա՛յր.....	143
Քաղաքը կորցնելու վախը	146
«Ես քեզ մոռանալու համար չէի սիրում»	149
Արարարի հմայքը	154
«Գիշերվա մարդկանց» պարմությունը.....	158

ՆԱԽԱԲԱՆ

«Մեծահասակների կրթության և բանավոր պատմությունների ավանդը Նայ-Թուրքական համաձայնությանը» ծրագիրը սկսել է 2009 թվականի օգոստոսին Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության Միջազգային Նամագործակցության Ինստիտուտը (*dvv international*), համագործակցելով Անադոլու Կուլտուր և Ազգաբանական հետազոտությունների հայկական կենտրոն Նազարաշեն կազմակերպությունների հետ, Գերմանիայի Արտաքին Գործոց Նախարարության ֆինանսավորմամբ: Ծրագրի հիմնական նպատակն էր նպաստել այս տարածաշրջանի համաձայնության գործընթացին, նախաձեռնելով բանավոր պատմության պրոֆեսիոնալ հետազոտությունների միջև բաց երկխոսության ծավալումը:

Այս ծրագիրը շարունակում է *dvv international*-ի ջանքերը իր գործունեության հիմնական ոլորտներից մեկում՝ մեծահասակների կրթության շրջանակներում, շփվելով անցյալի և գործ ունենալով ոչ շար փող անցյալի զգայուն հարցերի հետ: Ավելի քան փաստիկնիք փարիների ընթացքում *dvv international*-ը զբաղվում է հաշվությանը վերաբերող գործունեությամբ՝ ոչ շար փող անցյալի զգայուն հարցերի հետ փոխկապակցված ժամանակակից ականատեսների հետ: Այս ձևով էր ստեղծվել *dvv international*-ի Պատմության Ցանցը, որը ներառում է փարբեր տարածաշրջաններում իրականացված մի շարք հաջող ծրագրեր:

Ծրագիրը Ռուսաստանում զբաղվում էր հիմնականում գերմանական բանակի և Կարմիր Բանակի նախկին զինվորների հաշվեցմամբ: Նարավ-Արևելյան Եվրոպայում ուշադրության կենտրոնում էին ոչ վաղ անցյալի ուսուցման և կրթության ինտերակտիվ մեթոդները, այդ թվում՝ բանավոր պատմությունների մեթոդը (www.historyproject.dvvinternational.org): Ժամանակակից ականատեսների հետ աշխատելու Ռուսաստանում հաջողությամբ կիրառված մեթոդները Ուզբեկստանում փորձարկվեցին (համաշխարհային սրճարան, կենսագրական մեթոդ, հարցազույցներ ժամանակակից վկաների հետ), հարմարեցվեցին և Խորհրդային անցյալի վերըմբռնման նպատակով օգտագործվում են Կենտրոնական Ասիայում: Ուզբեկական ծրագիրը «Պատմություն և ինքնություն» ծրագրի շրջանակներում նախաձեռնվել է *dvv international*-ի կողմից DAAD-ի, FES-ի, GI-ի և Գերմանիայի դեսպանատան համագործակցությամբ և անցյալ փարի Տաշքենդում իրականացավ արդեն հինգերորդ անգամ (www.istoriya.uz): Ծրագրի նպատակն անցյալի մասին բազմատեսակետային իրազեկվածության բարձրացումն է:

2008 թվականի հոկտեմբերին *dvv international*-ը Նայաստանում կազմակերպեց բանավոր պատմության թեմաներին նվիրված հայ-թուրքական աշխարհագրորդական «Պատմություն և ինքնություն- Կառուցելով կամուրջներ երկխոսության և ըմբռնման համար»: Մասնակցում էին երկու երկրների քաղաքացիական հասարակությունների ներկայացուցիչներ, պատմաբաններ, մշակութային մարդաբաններ, բանավոր պատմության մասնագետներ: Ընթացիկ ծրագրի հայեցակարգը մշակվել է այդ աշխարհագրորդական ժամանակ և մենք հիմա ուրախ ենք ներկայացնել դրա արդյունքներից մեկը:

Մենք կցանկանայինք մեր երախտագիտությունը հայտնել Լեյլա Նեյգիին և Նրանուշ Խառապյանին՝ երկու երկրների հիմնական հետազոտողներին նրանց կատարած ողջ աշխատանքի համար և մեր գործընկեր Անադոլու Կուլտուր և Ազգաբանական հետազոտությունների հայկական կենտրոն Նազարաշեն կազմակերպություններին՝ Թուրքիայից և Նայաստանից, Գերմանական Գիտական Փոխանակումների Ծառայությանը (DAAD) երկու երկրներում էլ, որոնք մասնակցում էին ուսանողների

ընտրության գործընթացին, ինչպես նաև բոլոր փորձագետներին և ուսանողներին, ովքեր այս ծրագիրը հնարավոր դարձնելու համար ներդրեցին իրենց սրտերն ու պրոֆեսիոնալիզմը: Նախուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Սիբիլ Չեքմենին այս հրատարակությունը փպագրության նախապատրաստելու իր բոլոր ջանքերի համար:

Մաթիաս Զլինգենբերգ, Վանյա Բվանովա, Նազարեթ Նազարեթյան, -dvn international-ի թիմ

ԵՐԱՆՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՔ

Այս գիրքը համագործակցության արդյունք է. շարերն են մասնակցել դրա կայացման գործին՝ անհավերժ, որոնց երախտագրությունները: Առանց նրանց մասնակցության այս հեղափոխությունը լույս չէր տեսնի: Նրանու խառնապայան-Առաքելյանը և Լեյլա Նեյգին խորապես երախտագրություն են Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարությանը և Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միություն (dvv international) կազմակերպությանը այս ծրագիրը ֆինանսավորելու համար: Հարկապես շնորհակալ ենք dvv international-ի Բոննի գրասենյակը ներկայացնող, Ասիայի բաժանմունքի ղեկավար, ծրագրի համակարգող Մաթիաս Բլինգենբերգին, որ ներկայացնում է, Նազարեթ Նազարեթյանին՝ dvv international-ի Նայասարանի գրասենյակի ղեկավարին, dvv international-ի հարավարևելյան տարածաշրջանային գրասենյակի աշխարակցուհի Վանյա Իվանովային, որոնց ջանքերի շնորհիվ այս ծրագիրն իրականություն դարձավ: Մեր երախտագրությունն ենք հայտնում նաև Թուրքիայի և Նայասարանի գործընկերներին՝ «Անարտիլայի մշակույթ» (Anadolu Kültür) կազմակերպությանը՝ հանձնի Օսման Կավալայի և «Ազգաբանական հեղափոխությունների հայկական կենտրոն-Նազարաշեն»-ին՝ հանձնի Արա Գուլյանի:

Նայասարանում և Թուրքիայում այս ծրագրի իրականացման ընթացքին ուղեկցող աշխարհագրություններին շարերն են շնորհակալ մասնակցություն ունեցել և խորհուրդներ տվել՝ Անուշ Հովհաննիսյանը (ՏՏ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտություն ինստիտուտ), Լուսինե Խառնապայանն ու Գայանե Շազոյանը (ՏՏ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ), Միքայել Զոյանը (Վ.Բոյոտովի անվան Երևանի պետական լեզվաբանական համալսարան), Սամվել Կարաբեկյանը (Երևանի պետական համալսարան), Քրիստինա Կոլոտրին (Պելոպոնեսի համալսարան), Գյունեյ Գյոկսու Օզդոգանը (Մարմարա համալսարան) և Նազան Մաքսուդյանը (Բեռլինի Բարձրագույն դասընթացների դպրոց): Դիլիջանում 2009 թ. հոկտեմբերին կազմակերպված ամառային դպրոցին Թուրքիայից և Նայասարանից մասնակցած քսան ուսանողները հերագայում դարձան ծրագրի և գիտահեղափոխական գործընթացի անբաժան մասնակիցը: Կցանկանայինք շնորհակալություն հայտնել Վիկտորիա Ասարյանին, Աննա Մարիա Ասլանօղլուին, Լուսինե Ավագյանին, Էլիֆ Էզեին, Մարիամ Գրիգորյանին, Մեղա Գրիգորյանին, Սևակ Նարությունյանին, Նանե Խաչատրյանին, Ավերիս Բեշիշյանին, Իսմայիլ Կեշկինին, Նորա Միլդանօղլուին, Նայաթ Մուրադյանին, Մայիդ Օզթյուրքին, Աննա Պողոսյանին, Մեհմեդ Փուլաթօղլուին, Մյուհան Սադրամին, Նասմիկ Սահակյանին, Օզգյուր Թաշբայային, Նորայր Երզնկյանին և Դիլան Յիլդիրմին: Մեծապես կարևորելով նրանց մասնակցությունը ամառային դպրոցին՝ բարձր ենք գնահատում նաև նրանց ավանդը դաշտային աշխարհանքներում:

Թուրքիայում հեղափոխությունն իրականացվել է շար պատասխանատու և նվիրված գործընկերների և ուսանողների խմբով: Լեյլա Նեյգին կցանկանար երախտագրություն հայտնել իր օգնականներին՝ Էզգի Գյունեին, Նայդար Դարիչին և Միքել Մաքսուդյանին՝ ծրագրին առնչվող բոլոր հարցերում նրանց թե՛ մրավոր, թե՛ բարոյական օգնության ու տրամադրանքի աշխարհանքի և ոչ պակաս հաճելի ընկերակցության համար: Էզգի Գյունեին և Նայդար Դարիչին վարել են հարցազրույցները և իրենց ավանդը ներդրել տրեքսի շարադրանքում, Միքել Մաքսուդյանը արել է բոլոր լուսանկարները և իր նպաստը բերել գրքի ձևավորման գործին: Շար ուսանողներ, ներառյալ նրանք, ովքեր մասնակցում էին Մաբանջի համալսարանի բանավոր պատմության դասընթացներին, 2009 թ. աշնանը էական նպաստ են բերել հեղափոխության ընթացքին: Լեյլա Նեյգին շնորհակալություն է

հայրնում նաև Սելմա Աֆջանին, Ռամազան Արասին, Յասին Արասին, Վելյաթ Ային, Չենկ Չենգիզին, Էմիլի Քուլիջին, Սևա Դակմանին, Սեդա Դոզանին, Բուրչու Էզեին, Էլիֆ Էզեին, Սինեմ Էսենին, Թևֆիկ Կարաթոփին, Սելեն Կիզիլթոփրակին, Ասլի Մենևանին, Նորա Միլդանօղլուին, Նայաթ Մուրադյանին, Օզգե Նամին, Էսրա Օլթային, Բերապ Մերյեմ Էրնեկին, Լևենր Օզարային, Սայիդ Օզթուրքին, Էդա Տարակին, Նորա Տարաբյանին և Այսեգյուլ Յայլաին: Նրանուշ Խառապյանը խորապես երախարապարպ է Անուշ Նովհաննիսյանին, Միքայել Զոլյանին, Գայանե Շագոյանին, Արա Գուլյանին և Լուսինե Խառապյանին, ովքեր, ընդհանուր աշխարածողովներին մասնակցելուց բացի, իրենց մասնագիտական խորհուրդներով օժանդակել են նաև գրքի հայկական մասի վերլուծության ընթացքին:

Նայ և թուրք ուսանողների համարեղ քննարկումների և հեղազոտողների աշխարածողովների երբեմն դժվարին պահերը իր բարի հումորով մշտապես մեղմում էր *div international* կազմակերպության հայկական գրասենյակի աշխարակից Վարուժան Ավանեսյանը, որին ջերմորեն շնորհակալություն են հայրնում թե՛ թուրք, թե՛ հայ գործընկերները:

Նեղինակները խորապես երախարապարպ են բոլոր անձանց, ովքեր համաձայնեցին ներկայացնել իրենց կենսագրության դժվարին պարմությունները և սիրահոժար ու պարրաստակամ պարասխանեցին հեղազոտողների հարցերին:

ՆԱԽԱԲԱՆ

ԽՈՍԵԼՈՎ ՄԻՄՅԱՆՑ ՆԵՏ. ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՏԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՆՅՅԱԼԻ ՄԱՍԻՆ ՆԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԹՈՒՐ-ՔԻԱՅՈՒՄ

Այս գիրքը «Մեծահասակների կրթության և բանավոր պարմության ավանդը հայ-թուրքական համաձայնության գործին» գիրքահեղափոխական ծրագրի արդյունքն է, որն իրագործվել է **Գերմանիայի Ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միություն** (dvv international) կազմակերպության հովանու ներքո 2009թ. օգոստոսից 2010 թ. փետրվարն ընկած ժամանակահատվածում և ֆինանսավորվել է Գերմանիայի Արտաքին Գործոց Նախարարության կողմից: Ծրագրի գործընկերներն են Նայասարանում «Նագարաշեն» Ազգաբնական հեղափոխությունների հայկական կենտրոնը և Թուրքիայում՝ մշակույթի և արվեստի ոլորտներում գործող «Անատոլիայի մշակույթ» (Anadolu Kültür) կազմակերպությունը: Ծրագրի հիմնական նպատակը մեծահասակների կրթության, միջմշակույթային փոխանակումների և բանավոր պարմության հեղափոխությունների միջոցով Նայասարանի և Թուրքիայի հասարակությունների միջև կապեր ստեղծելն է:

Ծրագրի գործողությունների մեջ ներառված էր Նայասարանում Դիլիջանում 2009թ. հոկտեմբերի 8-14-ը կազմակերպված ուսանողական ճամբարը, ուր հայաստանցի և Թուրքիայից եկած քսան համալսարանական ուսանողներ մասնակցեցին բանավոր պարմության դասընթացներին: 2009թ. հոկտեմբերից 2010թ. փետրվարն ընկած ժամանակահատվածում, Նայասարանի գիրքությունների ազգային ակադեմիայի Նագիպության և ազգագրության ինստիտուտի գիրքաշխատող Նրանուշ Խառապյան-Առաքելյանը Նայասարանում իրականացրեց բանավոր պարմության հեղափոխություն: Նույն ժամանակահատվածում նմանարիպ հեղափոխություն իրականացվեց Թուրքիայում Սրամբուլի Սաբանջը համալսարանի պրոֆեսոր Լեյլա Նեյզիի ղեկավարությամբ: Երկու երկրներում էլ համալսարանական ուսանողներն ակտիվորեն մասնակցել են հեղափոխություններին:

Բանավոր պարմությունը համեմատաբար նոր և Նայասարանում ու Թուրքիայում ավելի ու ավելի բարձր գնահատվող հեղափոխական մեթոդաբանություն է: Բանավոր պարմություններով զբաղվող պարմաբաններն անցյալը ներկայում իմաստավորելու համար ուսումնասիրում են, թե ինչպես են հասարակ մարդիկ պարմում պարմական իրադարձությունները: Անցյալի մասին հիշողություններում մենք օգտվում ենք բազմակի աղբյուրներից՝ մեր սեփական փորձից և հիշողություններից, ավելի փարեց սերունդներից փոխանցված հիշողություններից, պարմությունից և լրավամիջոցներից:

Ներազգրության նյութերի աղբյուրը Թուրքիայի և Նայասարանի փարբեր փարածքների ու փարբեր սոցիալական միջավայրերի անհար անձանց՝ հարցազրույցների միջոցով գրանցված կյանքի պարմություններն ու ընդհանրիքների անցյալի վերականգնած հիշողություններն են: Ծրագրի նպատակներից էր նաև «Եր-հիշողությունները» հեղափոխելը. ինչպե՛ս են մարդիկ պարմում այն իրադարձությունների մասին, որոնց անձամբ չեն մասնակցել, բայց որոնց մասին նրանց պարմել են փարեցները: Նայկական փորձի հիշողությունները Թուրքիայում ուսումնասիրելու նպատակով հեղափոխողները վարել են «բաց ավարտով» կյանքի պարմության հարցազրույցներ, որոնք գրուցակիցներին հնարավորություն են տալիս ակտիվորեն մասնակցելու հարցազրույցի օրակարգի մշակմանը և սեփական պարմությունները կառուցելու գործընթացին: Նարկապես կարևոր էր հարցազրույցի օրակարգը նախապես չմշակելու փորձը՝ հաշվի առնելով թեմայի քաղաքական նրբությունը և հանրային ոլորտում, հարկապես լրավամիջոցներում այս բարդ հարցի քննարկման սահմանափակ փրիռայրը: Մեր նպատակն էր պարզապես լսել մարդկանց և ուսումնասիրել, թե ինչպես են նրանք որպես փորձ սուբյեկտիվորեն ընկալել, հիշել, պարմել և մեկնաբանել այս խոշորանգված պարմությունը:

Գիրքը հասցեագրված է գլխավորապես Նայասարանում և Թուրքիայում բնակվող հասարակ մարդկանց: Գիրքը հրատարակվել է

թուրքերեն, հայերեն, ինչպես նաև, լսարանն ընդլայնելու նպատակով, անգլերեն լեզուներով: Այս գրքում փորձել ենք ներկայացնել մեր հարցազրույցներին մասնակցածների կյանքի պարամոթյունները և մեկնաբանությունները՝ հնարավորինս իրենց իսկ բառերով: Ջերբեղված են նաև լուսանկարներ: Գիրքը բաժանված է երկու մասի: Մի մասը, որի հեղինակը Վ.Խառապյան-Առաքելյանն է, ներկայացնում է Նայասարանում անցկացված հեղափոխության արդյունքները («ՈՒ՛ն ներես, ի՛նչը ներես»): Այս մասը շարադրված է հարցազրույցների ընթացքում գրանցված պարամոթյուններից 35-ի նյութերով: Մյուս մասը, որի հեղինակը Լեյլա Նեյզին է, ներկայացնում է Թուրքիայի ամբողջ տարածքում անցկացված ավելի քան հարյուր հարցազրույցների հեղափոխության արդյունքները («Երանի նրանք գնացած չլինեին»)՝ հայկական հիշողությունների բեռը Թուրքիայում: Թուրքիայում անցկացված հեղափոխության արդյունքները ներկայացված են 13 անհատներին վերաբերող կարճ պատմվածքների և համապատասխան լուսանկարների տեսքով:

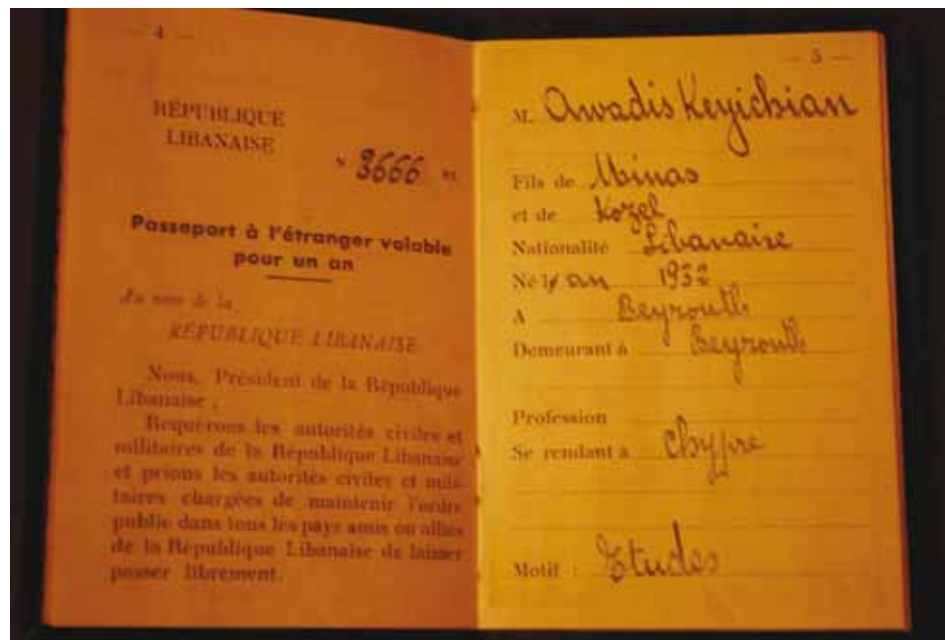
Ո՛րն է հիշողությունների կարևորությունը Նայասարանի և Թուրքիայի հասարակություններում: Երկու դեպքում էլ, անշուշտ փարբեր ձևերով, անցյալը մեծ ճնշում ունի ներկայի վրա: Նայ հասարակությունում 1915թ. մասին հիշողությունը հիմնականում անհատների պարամոթյուններում փարբեր ձևերով արտահայտված բռնության հիշողությունն է: Թուրքիայում հիշելու (և մոռանալու) ձևերը փարաբնույթ են և կախված են համայնքներից: Տարբեր և անգամ հակասական են հասարակական դիսկուրսը, լոկալ և անհատական (եփ)հիշողությունը: Երկու հասարակությունների ճակատագրերն էլ արմատապես փոխվել են անցյալի հերևանքով: Անցյալի հեփ կապված շար բաներ փարբեր ճանապարհներով լռության է մատնվել, և այդ լռությունն անցած փարիների ընթացքում լուրջ մարտահրավերներ է առաջացրել: Երկու երկրներում էլ հրամայական պահանջ է հեղափոխել այն հարցը, թե ինչպես է անցյալն ընկալվում ներկայում, որովհետև անցյալը, հարկապես հիշողության և եփ-հիշողության միջոցով վերականգնվելու շնորհիվ, մեծ արժեք ունի ներկայի և ապագայի համար: Այնուհանդերձ, երկու երկրների միջև շար քիչ են հուշերի հեփ կապված համեմատական հեղափոխությունները և երկխոսությունը:

Նաշվի առնելով երկու երկրների փոխկապակցված պարամոթյունը և Նայասարանի ու Թուրքիայի՝ հակամարտային անցյալի հեփ հաշտվելու ու համաձայնության գալու առկա բարդ գործընթացը, ակնհայտ է, որ այսպիսի հեղափոխությունը կարող է նշանակալի նպատակ բերել ժողովրդավարացման և համաձայնության հասնելու հարցերին: Անցյալի հեփ հաշտվելը՝ մի կողմից, և ներման հասնելը՝ մյուս կողմից, կարող են այս երկու հարևանների խաղաղ ապագայի գրավական դառնալ:

Որպես պարամոթյան գործակալներ հասարակ մարդկանց ընտրելով և անցյալի իմաստը ներկա ժամանակում հասկանալու համար որպես միջոց հիշողություններն օգտագործելով, բանավոր պարամոթյան մեթոդաբանությունը հեղափոխողի և պարամոթ-գրուցակցի սրբեղծագործական մասնակցության ու համագործակցության միջոցով հնարավորություն է տալիս թարմ տեսակետ ունենալու անցյալի վերաբերյալ: Բանավոր պարամոթյան շարադրանքները հիմնված են խոսակցական լեզվի և մտքերի, հույզերի վրա, որոնք սերնդեսերունդ հեփք են թողնում մարդկանց վրա և կարող են անխոս կամ անարտահայտելի լինել: Վիշողությունները բնագրային հավաստիություն ունեն և դրանով իսկ փարբերվում են բուն պարամական իրադարձություններից՝ ներկայացնելով ա՛յն անհատի իրականությունը կամ ճշմարտությունը, ով վերհիշում է իր անցյալը: Այնպես, ինչպես սահմանների բացումը հնարավոր է դարձնում մարդկանց ֆիզիկական շփումը, պարամոթյունների գեղեղումը մի գրքում՝ կողք կողքի, Թուրքիայում և Նայասարանում մարդկանց միմյանց հեփ խոսելու և միմյանց լսելու հնարավորություն է տալիս: Մենք հուսով ենք, որ այս ծրագիրն իր ներդրումը կունենա անցյալին, ներկային և ապագային վերաբերող ինչպես հեղափոխական, այնպես էլ՝ երկու հասարակությունների միջև երկխոսություն ծավալելու գործընթացին: Մեր՝ Նայասարանի և Թուրքիայի հեղափոխողներին համար մասնակցությունն այն սրբեղծագործական գործընթացին, որին հանգեցրեց այս ծրագիրը, փաստորեն հենց նման մի փորձ էր՝ խոսելու և լսելու փորձ, երկխոսության փորձ:

Ներազոտություններ Հայաստանում՝
«Ու՛ն ներես, Ի՛նչը ներես»

Նրան ու խոսադրյալն - Առաքելյան

Նամատուր պատմական ակնարկ

Այսօրվա Նայասարանի բնակչության պատկերացումներն ու վերաբերմունքը Թուրքիայի և թուրքերի, հայ-թուրքական հարաբերությունների հնարավորությունների մասին զգալիորեն ձևավորվել են Օսմանյան Թուրքիայում XIX դարավերջին սկսված և 1915-1922 թթ. իր տրամաբանական ավարտին հասած հայկական Եղեռնի՝ ջարդերի և արքայի հետևանքով և այդ ջարդերի մասին ԽՍՀՄ-ում ու Խորհրդային Նայասարանում տրամաբանական ժամանակ պահպանվող պաշտոնական լուրջան պայմաններում:

Բյուզանդիայից Օսմանյան Թուրքիային անցած պատմական Նայասարանի արևմտյան հատվածում¹ /որը սույն տեքստում երբեմն հիշվում է Արևմտյան Նայասարան անունով/ և Թուրքիայի այլ տարածքներում ապրող հայերից նրանք, ովքեր փրկվեցին ջարդերից ու արքայի ճանապարհներին, ապաստանեցին պատմական Նայասարանի՝ 20-րդ դարի սկզբում Ցարական Ռուսաստանի կազմում գտնվող հատվածի՝ Արևելյան Նայասարանի տարածքում, ներկայիս Սիրիայում, Իրաքում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Իրանում, Նուսասարանում, Ռուսաստանում, Վրաստանում և այլուր: Նրանց մի մասն այս երկրներից հեռագալույն արտագաղթեց արևմտաեվրոպական երկրներ ու Ամերիկա մայրցամաք: Այդ տարիներին տարբեր երկրների կառավարություններ ու ժողովուրդներ օգնեցին մեծ թվով հայերի, որբանոցներ բացեցին, որոնք երկար ժամանակ դարձան որբացած երեխաների գոյատևման միակ հնարավորությունը: 1920-ական թթ. արաբական բոլոր երկրների, Նուսասարանի, Ռուսաստանի, Վրաստանի քաղաքներն ու գյուղերը լեցուն էին փայտե ինքնաշեն տներով և պատասխարկված հայերով, որոնք, մի կողմից, աշխատանք էին փնտրում, մյուս կողմից՝ փնտրում էին իրենց անհետացած, կորած զավակներին, ծնողներին, քույր-եղբայրներին, հարազատներին ու ծանոթներին, որոնց հետ միասին սկսել էին արքայի ղեկավարին ճանապարհը և այդ ճանապարհներին բազմաթիվ հարձակումների ենթարկվելով՝ կա՛մ միմյանց կորցրել էին, կա՛մ առավել փրկարներին, հյուծվածներին հարկադրված թողել ճանապարհներին: Կորուստները սզալու ժամանակ չկար, կենդանի մնացածները պետք է հոգային միմյանց մասին՝ կրկին ապրել սկսելու համար: Սզալու ժամանակ չկար, բայց կորածներին, անհետացածներին պետք էր գտնել, և փրկվածները շրջում էին նորաբաց որբանոցներում: Կանանց ու ամուսիններին կորցրած երիտասարդները միանում էին՝ միմյանց նեցուկ լինելու և իրենց փրկված երեխաներին ուրբի կազմեցնելու համար:

1 Սուլթան Աբդուլ Նամիթ Բ-ի կառավարությունը Նայասարան անունը փոխարինեց Քրդսարան կամ Անարտլիա տեղանուններով: 1880 թվականից սկսած պաշտոնական փաստաթղթերում արգելվեց Նայասարան անվան հիշատակումը: Աբդուլ Նամիթի օրոք թուրքական պետական անգլամեր գործիչ, մեծ վեզիր, Քյամիլի փաշան այս մասին գրում է. «Մենք և Անգլիան չենք ճանաչում «Նայասարան» բառը, և հարկավոր է ջարդուփշոռ անել այն ծնողը, որը կհամարձակվի նույնիսկ արտասանել այս բառը: Ներկաբար, այս նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է այս հայ ազգն անհետ մաքրել երկրի երեսից, անողորմաբար ոչնչացնել» (Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, отв. редактор Саакян Р. Г., Ереван, 1993, էջ 15, 17): 1923 թ.-ից սկսած Արևմտյան Նայասարանի տարածքը պաշտոնապես կոչվեց «Արևելյան Անարտլիա» (Նայկական սովետական հանրապետության, Երևան, 1974, էջ 327: Նայկական համառոտ հանրապետության, Երևան, 1990, էջ 192-193): XVI դարի «Բալամական աշխարհացոյց» քարտեզում (Բալամական աշխարհացոյց» քարտեզը կազմվել է 1570-ական թթ., տրամագիծը 28.5 սմ, պահպանվում է Բողլյան գրադարանում, Օբսֆորդ -2տե. օր.317 ԹՎ-10ր) (տե՛ս Գալցյան Ռ., Նայասարանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ, Երևան, 2005, էջ 148) և XVIII-XIX դարերի օսմանյան քարտեզներում Նայասարան երկիրը նշվում է «Էրմենիսարան ձևով» («Ասիական Թուրքիա», հրատարակվել է 1803/1804թ., չափերը 72x54 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-ՕԻՕԸ 14999.հ.2(2), ֆ.18, «Միջերկրական շրջան»-ի երկրորդ քարտեզ, չափերը, 80x58 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-ՕԻՕԸ 14999.հ.2(2), ֆ.5., «Օսմանեան երկիր», տպագրվել է 1867թ., չափերը, 42x29 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-Maps 42.ժ.1, ֆ.2 (տե՛ս Գալցյան Ռ., նույն տեղում, էջ 226, 240, 246)):

Պատմական Նայասարանի ռուսական հարվածը՝ Արևելյան Նայասարանը լցվել էր որբերով, սովյալներով, հյուծված ու անպուն մարդկանցով, որոնք ամեն անցորդից մի կտոր հաց էին խնդրում: Նաց մուրացողները հաց քալու հնարավորություն ունեցողներից շար էին: Առաջին աշխարհամարտին մասնակցող Ռուսաստանի կազմում գրեթե Արևելյան Նայասարանի բնակչությունը թե՛ պարերագմի, թե՛ Ռուսաստանի տրևական ներքաղաքական խնդիրների, թե՛ թուրքահայերի՝ ջարդերի վերածված ճգնաժամի հերևանքով դժվարին շրջան էր ապրում: Այսպես զգալի թվով թրքախոս¹ մահմեդական բնակչություն կար, որի համակրանքը Թուրքիայի կողմն էր: Ուստի ջարդերից փրկված հայերը կարեկցանք ու օգնություն կարող էին փնտրել միայն Նայասարանի ոչ մեծաթիվ հայ բնակչության միջավայրում: Էջմիածնի կաթողիկոսարանի, հայկական բարեգործական կազմակերպությունների պաշարները չէին բավականացնում փրկվածներին նույնիսկ առաջին անհրաժեշտության պարենով ապահովելու համար: Նոգնած, վախեցած, որբացած, ջարդված մարդկանց կուրակումներում շուրջով համաճարակային հիվանդություններ սկսվեցին, և կտորածներից փրկվածների մի մասը զոհ գնաց հիվանդություններին, ցրտին ու սովին: Այդ տարիներին Էջմիածնի ու Երևանի փողոցներով ամեն օր դիակառքեր էին անցնում՝ հավաքելով վերքերից, սովից, ցրտից, համաճարակային հիվանդություններից, հյուծվածությունից մահացած մարդկանց դիակները:

1916-1917 թթ. որոշ փախստականներ վերադարձել էին հայրենի բնակավայրեր, իսկ 1919 թ. փախստականների և աքսորվածների շրջանում լուր տարածվեց, որ Թուրքիայում հեղաշրջում է եղել, և հայերը կարող են վերադառնալ իրենց հայրենիք: Ոմանք հավաքացին և մեծ դժվարություններով վերադարձան: Նախճիրը, սակայն, կրկնվեց, և հայրենի բնակավայրերը վերադարձած հայերը, 1918-1922 թթ., նոր զոհեր տալով, կրկին փախստական դարձան, իսկ Թուրքիայի արևմուտքում կրկնակի աքսորական: Վանի շրջակայքի ջարդերի երկրորդ ալիքը 1918 թ. գարնանն էր: Ահա այս դեպքերն ուղղակիորեն դարձան Թուրքիայի և թուրքերի մասին հայերից շար-շարերի պարկերացումների և հիշողությունների հիմնական աղբյուրը և Թուրքիայի ու թուրքերի հանդեպ վերաբերմունքի վերածնալորման հիմքը:

Թուրքիայի և թուրքերի հանդեպ վերաբերմունքը, սակայն, բարձրաձայնված չէր, քանի որ բոլշևիկյան Ռուսաստանը բարեկամաբար էր տրամադրված քեմալական Թուրքիայի հանդեպ, և 1920 թ. հետո բոլշևիկյան Նայասարանը չէր կարող Ռուսաստանից, հեղափոխում՝ ԽՍՀՄ-ից զարվող վերաբերմունք ունենալ: Ուստի Խորհրդային Նայասարանի պաշտոնական գաղափարախոսությունն անթույլատրելի էր համարում Թուրքիայի մասին բացասական կարծիք արտահայտելը, և Նայասարանի հայերի վերաբերմունքը Թուրքիայի ու թուրքերի հանդեպ հիմնականում մնում էր անհավական-ընդհանրական շրջանակներում:

Նայասարանի Վանապետության բնակչության՝ ցեղասպանությունից փրկվածների այսօրվա սերնդի ընդհանրական հիշողությունները և պարկերացումները թուրքերի մասին և դրանց ազդեցությունը Նայասարանի ընդհանուր բնակչության կարծիքի վրա արտացոլված են սույն աշխատանքի համար որպես աղբյուր ծառայած ընդհանրական կենսագրությունների նյութերում:

1 Տվյալ դեպքում «թրքախոս» տերմինն ընտրվել է այդ խմբի ինքնության ընդհանրական տերմինի բացակայության պարճառով: XX դարի սկզբին նրանց ինքնանունը կրոնական պարկանելությամբ էր արտահայտվում՝ «մուսուլման»: Ռուսական տեղեկատու աղբյուրները Նարավային Կովկասի թրքալեզու մուսուլմաններին անվանում էին «կովկասյան թաթարներ», հայերը՝ «թուրքեր»:

«ՈՒՄ ՆԵՐԵՍ, ԻՆՉԸ ՆԵՐԵՍ». «ԲԱՆԱՎՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ» ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Սույն աշխատանքում օգտագործվել են բացառապես 2009 թ. հոկտեմբերից Նայասարանի Նանրապետության փարածքում ձայնագրված կենսագրական հիշողությունները: Այլ աղբյուրներ՝ հրատարակված կամ արխիվային, ինչպես նաև ցեղասպանությանը վերաբերող հեղափոխություններ, վերլուծություններ այս շարադրանքում չեն օգտագործվել: Նյութերը գրանցվել են հիմնականում Եղեռնից փրկվածների երկրորդ, երրորդ սերնդի միջավայրում, մեծ մասամբ՝ նրանց ընտանիքներում, որոշ դեպքերում՝ աշխատավայրերում: Ընտանիքներում մեկ անձի ձայնագրելիս հաճախ գրույցին մասնակցել են նաև ընտանիքի այլ անդամներ: Գրանցված բոլոր պատմություններից այս աշխատանքում օգտագործվել են 35-ը, չնայած ամփոփումների փրամաբանության վրա, անկասկած, ազդել են բոլոր գրույցները և դիտարկումները: Աշխատանքում այս կամ այն ձևով հիշատակվող գրուցակիցների ցանկը՝ լուսանկարներով և նրանց մասին համառոր փոփոխություններով, կցվում է հրատարակությանը՝ որպես հավելված: Բոլոր գրուցակիցներին խնդրվել է պատմել իրենց ընտանիքի վերջին երեք-չորս սերնդի կենսագրությունը՝ հնարավորինս ամբողջական ու մանրամասն՝ այնքանով, որքանով կարող են հիշել կամ փոփոխել են իրենց նախնիների պատմություններից: Պատմողներին փոփոխել է պահվել, որ նրանց ընտանիքի պատմությունները գրանցվում են հայ-թուրքական հարաբերությունների հեղափոխության նպատակով, սակայն խնդրվել է չսահմանափակվել միայն սեփական ընտանիքի «թուրքական անցյալով»: Բոլոր գրուցակիցներին փոփոխել է պահվել, որ նրանց հիշողությունները և արտահայտված կարծիքները կամ դրանցից առանձին հարվածներ կարող են հրատարակվել: Մեր բոլոր գրուցակիցները համաձայնվել են թե՛ իրենց անունների, թե՛ լուսանկարների, թե՛ պատմությունների հրատարակությանը, բացառությամբ երկու կանանց, ովքեր այսօր կապ ունեն Թուրքիայի հետ, մեկն ամուսնացած է Սփամբուլում, մյուսն առևտրական կապեր ունի Սփամբուլի հետ: Նրանց անունները թե՛ ռեսպոնդենտների ցանկում, թե՛ փոքրամասն փոխված են: Բոլոր պատմությունները ձայնագրված են, ռեսպոնդենտներից փաստաթղթի հետ գրույցի ընթացքը նկարահանված է, արվել է շուրջ 500 լուսանկար: Ձայնագրված պատմությունները սղագրվել են, և մեր ձեռքի փակ ընդհանուր առմամբ ավելի քան 1000 էջ փոքրապային նյութ կա: Հիշողություններն ընդգրկում են մեր գրուցակիցների ընտանիքների պատմության փոքր փուլեր:

Բոլոր ձայնագրությունները, նկարահանումները, լուսանկարները, փոքրերը պահվում են ծրագրի ղեկավար, սույն շարադրանքի հեղինակ Ն. Խառապյանի անձնական արխիվում, սակայն առաջիկայում դրանք կհանձնվեն ՆՏ ԳԱԱ Նազիկության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվին:

Շարադրանքը կառուցված է այն փրամաբանությամբ, որ արտացոլի Թուրքիայի և թուրքերի հանդեպ վերաբերմունքի հիմք ծառայող որոշակի նյութեր: Տեքստում պատմողների նյութերից մեջբերումներն առանձնացված են շեղարառերով: Իրականում հենց դրանք էլ կազմում են բուն շարադրանքը, և մեր 35 պատմողներին իրավամբ կարելի է համարել սույն աշխատության հեղինակներ: Այդ իսկ պարզապես փոքրիկ վերջում աղյուսակով ներկայացվում է շարադրանքի իրական հեղինակների անվանացանկը՝ նրանց լուսանկարներով և նրանց մասին համառոր փոփոխություններով, ինչպես նաև նրանց հարազատներից որոշ լուսանկարներ, եթե պատմություններում այդ հարազատների մասին հիշվել է և եթե նրանց լուսանկարները գտնվել են:

Շարադրանքի վերջում հրատարակվում են երեք կենսագրություններից քաղված հարվածներ: Դրանցից մեկը բովանդակում է դրվագներ Թուրքիայի փրամաբան ընտանիքի նախնիների անցյալից («Գրի՛, գրի՛, Ալմաստ Զան»): Երկրորդը՝ ցեղասպանության

հեքիաստանը հայրենիքից զրկված ընտանիքի դեգերումները, ԽՍՆՄ շրջանի հիմնախնդիրները և ընտանիքի մարդկային, նյութական ու հոգևոր ներուժի փոշիացումը: Այս պատմությունն ընտանիքի կենսագրությունը ժամանակագրորեն ներկայացնում է մինչև XX դարի 70-ական թվականները («Պապաս Կանը մեզ պատմում էր»): Երրորդ պատմությունը վերաբերում է Եղեռնից փրկվածների այսօրվա սերնդի կյանքում կարևոր դեր խաղացող մի խնդրի, որ պայմանականորեն կարելի է անվանել «վերադարձ անցյալին», և ներկայացնում է հայրենիքի փնտրության խնդիրը («...Մեր փունը քանդված էր...»):

Շարադրանքում տեղանունները ներկայացված են այն ձևով, ինչպես նրանք առկա են մեր պատմողների հուշերում: Քանի որ պատմողների հիշողությունները մեծ չափով վերաբերում են 20-րդ դարսի սկզբի դեպքերին, նրանց կողմից հիշարժանվող տեղանունների մի մասը կարող է չհամապատասխանել Թուրքիայում և Նայասպանում ներկայումս գործածվող տեղանուններին: Երկու երկրներում էլ կատարվել է բնակավայրերի, մասամբ նաև աշխարհագրական անունների փոփոխություն: Նայերի կողմից օգտագործվող տեղանունների դեպքում սա հիշարժանվելը կարևորվում է, քանի որ մասնավորապես Թուրքիայում 1913թ. մայիսի 13-ին ընդունված «Գաղթականների բնակեցման կանոնադրություն» (“İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi”) փաստաթղթով հիմնավորում է Թուրքական կայսրության տեղանունների համակարգված թրքացումը, իսկ 1916թ. հունվարի 5-ին երիտթուրքերի կառավարության ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հրամանագրով (Emirname) արագացվում է “Օսմանյան երկրում հայկական, հունական, բուլղարական և այլ ոչ մահմեդական ժողովուրդներին պարկանող նահանգի, գավառի, գյուղաքաղաքի, գյուղի, սարի, գետի... և այլ բոլոր անունների վերածումը թուրքերենի”¹: Այդ փարածքներից փախած և փրկված հայերը, բնականաբար, ծանոթ չէին նախկինում հայկական բնակավայրերի նոր, թրքացված անուններին և նրանց հեքիաստանը սերունդները գործածում են հիշողություններում պահպանված դրանց ավանդական ձևերը: Բոլոր դեպքերում տողատարակներում որքան հնարավոր է փրկվում է հիշարժանվող բնակավայրերի մի մասի տեղադրությունը:

Այս նախաբանում կարևորում են ընդգծել, որ ընտանիքի պատմություններից հիշողությունների հարվածները, որոնք բերվում են հրապարակվող տեքստում և երբեմն պարունակում են դաժանության նկարագրություններ, «խոսում են» գլխավորապես այն մասին, որ թուրքերի և քրդերի հեքիաստանը սեփական փորձի՝ հիշողության մեջ ամրացված ամենակարևոր երևույթը մարդկանց և ընտանիքների կենսագրությունները փոխած կոնկրետ դեպքերն էին, որոնք միաժամանակ թուրքերի և ներկայումս Նայասպանի Նանրապետությունում ապրող հայերի փաստացի շփման վերջին շրջանն էին: Ցավոք, հենց դրանք էլ դարձել են այն հիմնական հիշողությունը, որ հաղորդվել է հեքիաստանը սերունդներին, և հենց դրանց վրա էլ հեքիաստանը մեծ չափով ձևավորվել են պարկերացումները թուրքերի մասին: Այս գրքում այդ պատմություններին անդրադառնալը միայն մի նպատակ ունի՝ իմանալ, թե ինչի վրա են խարսխվում ներկայիս պարկերացումները:

1 Yüksel A., Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005, s. 21-22.

«ՍԵՓԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

Պարմական Նայասրանի ռուսական մասում՝ Արևելյան Նայասրանում բնակություն հաստատած փրկվածների համար խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ապրած դաժան փորձությունների մասին խոսելը բազմաթիվ արգելքներ ուներ: Թուրքիայի ու Խորհրդային Միության միջև հաստատված բարեկամական հարաբերություններից հետո Նայասրանում խորհրդային շրջանում թուրքերի մասին պաշտոնապես չի խոսվել, իսկ սրալիյան, մասամբ նաև հեթանոսական շրջանում թուրքերի մասին նույնիսկ մասնավոր գրույցները, հիշողությունները պաշտոնական գաղափարախոսությունը մեկնաբանում էր որպես «դաշնակցական ագիտացիա»¹, ազգայնականություն, դա հեթանոսություն էր իշխանությունների կողմից: Այս մասին բազմաթիվ վկայություններ կան մեր գրանցած պարմություններում: Վազգեն Ղուկասյանն իր մանկության փառիների հիշողություններից պարմում է, որ երբեմն, հարկապես ծնունդ երեկոները, փղամարդիկ հավաքվում էին իրենց փանը և գրույցի ընթացքում սկսում էին հայրենիքի կարոտի երգեր երգել: Այդ ժամանակ մայրը նրան կամ մեծ եղբորն ուղարկում էր փան կտորը՝ հեղուկ, որ գյուղում մարմնիչի համբավ ունեցող մարդկանցից որևէ մեկի անցնելու դեպքում արագ լուր փային երգողներին, որովհետև նրանց կարող էին մեղադրել «հակասրալիսիզմի» մեջ ու նույնիսկ աքսորել կամ գնդակահարել: Դա 30-ական թթ. շրջանն էր: Ալբերտ Մամիկոնյանը, ում ծնողները Նայասրանում հաստատվել են շատ երկար դեգերումներից հետո՝ 1946 թ., իր մանկության շրջանի՝ 50-ական թթ. հիշողություններից պարմում է, որ իրենք միայն իրենց ընտանիքում էին խոսում կոտորված նախնիների մասին. «*Էն սրալիսյան ժամանակ վախը շատ մեծ էր... Դրա համար ուրիշի մոտ չէինք կարողանում խոսել, պարմել...*»: Շատ հեշտ էր ցանկացած մարդու, առավել ևս այդ անպաշտպան մարդկանց դեմ «ազգայնական» անվան փակ քաղաքական մեղադրանք հարուցել կամ մեղադրել քաղաքական թշնամի հայտարարված դաշնակցության հետ կապերի համար: Դա էր կարևոր պարձառներից մեկը, եթե ոչ ամենակարևոր պարձառը, որ հայերի ընդհանուր ողբերգությունը, որը հեթանոսություն սրացավ «Եղեռն» անունը, Խորհրդային Նայասրանում մնաց որպես ընտանիքների և անհատների ապրած ողբերգություն, այսինքն՝ մասնավոր խնդիր, իսկ հանրային-խմբային հիշողությունները «փակվեցին» ընտանիքներում:

Քաղաքական-հասարակական քննարկումների կամ հրապարակային բացահայտ ցավակցության բացակայությունը թեման դարձրեց խորհրդավոր, իսկ հիշողությունները՝ անձնական, ընտանեկան, ազգակցական, այսինքն՝ մի փեսակ «սեփական» և, որպես այդպիսին, ավելի խորքային: Նրանց, իսկ ավելի ուշ ծնվածների համար նրանց ծնողների հետ փեղի ունեցածը դառնում էր ընտանեկան պարմության նյութ, ընտանեկան ողբերգություն, ինչը երկրորդ սերնդի համար վերածվում էր նոր ողբերգության: 1930-ական թթ. մեծացել էին նաև որբանոցներում ապաստանածները, շարքերը կրթություն էին ստացել, փորձում էին ընկալել փեղի ունեցածը, ընդհանրացնել: Բայց դա հակադրվում էր պաշտոնական գաղափարախոսությանը՝ այդ ցանկությունը որոշ իմաստով դարձնելով դիսիդենտական (այլախոհական): Այս ամենը, եթե չէր քաղաքականացնում մարդկանց հանրային վարքը, ինչն անհնար էր սրալիյան շրջանում, ապա առնվազն վարքի երկվություն էր առաջացնում և հարկադրում սեփական ողբերգության մասին բարձրաձայն խոսել կամ այդ ողբերգության վրա ուղղորդություն հրավիրելու միջոցներ փնտրել: Եվ խոսում էին: Խոսում էին միմյանց հետ, պարմում վարանելի ծանոթների միջավայրում, գրում հիշողություններ: 1940-ական

1 Կոմունիստական գաղափարախոսությունը դաշնակցական կուսակցությունը ներկայացնում էր որպես հակակոմունիստական և ազգայնական կուսակցություն: Դաշնակցության հանդեպ համակրանքի ցանկացած դրսևորում դիտվում էր որպես քաղաքական ընդդիմություն և պարժվում:

**Զուլու Նովսեփյանը մահացավ 1982թ. և չհասցրեց
դնանել 1926թ. որբանոցից «կորած» և 1987թ.
գտնված իր դասերը:**

թթ.՝ ավելի, քան 30-ականներին: Երկրորդ աշխարհամարտի փարիներին, երբ Թուրքիան ԽՍՀՄ-ում ընկալվում էր որպես Գերմանիայի պոպուլյար դաշնակից, Արևելյան Նայասարանում թուրքերի ու Թուրքիայի մասին խոսելու արգելքը մասամբ մեղմացել էր:

Ընդհանրական ողբերգությունների թեման նորոգվում էր հասկապես կորածներին գտնելիս: Իսկ կորածները միմյանց շարունակում էին գտնել նույնիսկ փասնյակ փարիներ անց: Դաշտադեմի մեր բանասացի՝ Մուշեղ Գևորգյանի նախաբարը, որը փախել էր Վանի Արճեշից¹, մահացավ 1982 թ., ինսուլին անց փարիքում՝ այդպես էլ փասնիհիզ փարեկան ժամանակ կորած իր դասերը չգտնելով, բայց նրա մահից մի քանի փարի անց՝ 1987 թ., Մուշեղը գրավ իր նախաբարի դասերը՝ իր փարի արդեն ութսունամյա քրոջը՝ համշենահայ մի ընդհանրիկ պարվավոր փարին, գրավ Մուխումի քաղաքի մերձակա գյուղերից մեկում: Նրան փախցրել և հեղինակում անում անցել էր փրկի հայ երիտասարդներից մեկը, երբ որք երեխաներին Ամերիկա ուղարկելու նպատակով փարել էին Բաթումի նավահանգիստ՝ շոգենավ նստեցնելու: Տարի գտնվելու առիթով հավաքվել էին բոլոր դաշտադեմիները, բազմաթիվ վանեցիներ, սասունցիներ ու նաև մեծ թվով փրկացիներ: Եվ, իհարկե, այդ հանդիպման ընթացքում դարձյալ հիշեցին փարի մահացած մոր հուզառար կյանքը, որը շեն գերդասարանի միակ փրկված մարդն էր, հիշեցին գոհերին, կորածներին, որք երեխաների դառնությունները:

Միշտ բայթ մնաց գտնված փարը Մուշեղի փարը, և այդ շարքով և ընթացքում նրա փունը դարձավ Վանի ու Մուշի փախստական գյուղացիների մերօրյա սերունդների ուխտափրկի՝ նորոգելով վշտերը: Այդ պարմություններն անհամեմատ ավելի շար էին ազդում մարդկանց՝ Թուրքիայի և թուրքերի մասին պարկերացումների ձևավորման վրա, քան որևէ քարոզչություն ու գաղափարախոսություն: Ուստի Նայասարանի բնակչության՝ Թուրքիայի և թուրքերի մասին պարկերացումների ձևավորման աղբյուրներում իրական «բանավոր պարմությունների» դերը շար մեծ էր, գուցե նույնիսկ ավելի, քան

պարմության հերագա ակադեմիական գրավոր շարադրանքը և հանրայնացումը:

1 Արճեշ- Արճեշը գտնվում է Վանա լճի հյուսիսային ափին, լիճը թափվող Արճեշ փոքրիկ գետակի գետաբերանում: Տարբեր ժամանակներում Արճեշը հիշարակվում է իբրև գյուղ, ավան, քաղաք, բերդաքաղաք և նավահանգիստ: Վանա լճի մակարդակի բարձրացման հետևանքով հին Արճեշն ասփիճանաբար անցնում է ջրի տակ, և մի փոքր հյուսիս, ավելի բարձրադիր վայրում հերագայում կառուցել են Ալանց անունը կրող (Նոր Արճեշ, թուրքերեն՝ Էրջիշ) քաղաքը, որը XIX դարի սկզբին ուներ 1500 փուն բնակիչ, մեծ մասը՝ հայեր: Իսկ XX դարի սկզբներին՝ ընդամենը 260 փուն հայ և քորդ բնակիչ:

ՆԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բանավոր պարամությունները որոշ չափով փարբերվում են ընկերական հիշողություններից, եթե մանավանդ դրանք բուն պարամությունների մասին երկրորդ-երրորդ սերնդի հիշողություններն են: Չնայած այս գիրքը վերնագրված է «Բանավոր պարամություններ», իրականում նյութերը «ընկերական հիշողություններ» են: Ընկերական պարամությունը բանավոր պարամություն է դառնում այն պահից, երբ պարամորը դառնում է դեպքերի մասնակից, մասամբ, թերևս, գործող անձ: Ընկերական անցյալի հիշողությունը գոնե մասամբ «սոցիալականացված» պարամություն է. այն կրում է հիշողությունները փոխանցողների և, անշուշտ, նաև պարամորի սոցիալական անցյալի ու կենսափորձի կնիքը: Նայաստանի փարածքում սկսելով բանավոր պարամությունների մեթոդով նյութեր հավաքել հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին՝ մենք հասկանում էինք, որ փվյալ սուբյեկտների՝ հայերի և թուրքերի հարաբերությունների փրական բացակայության պարճառով դրանք չեն կարող դասական բանավոր պարամություններ լինել: Նայաստանի բնակչության ավելի քան 90 փոկոսն առնվազն վերջին 80-90 փասնամյակներում թուրք չի փեսել, որպեսզի նրա հետ անձնական կենսագրական հիշողություն ունենա: Երբ սկսում էինք նյութերի հավաքումը, իրականում փորձում էինք գրանցել «հիշողություններ հիշողությունների մասին», մասամբ էլ գրանցել Թուրքիայի ու թուրքերի մասին պարկերացումների ու զգացմունքների անհարականության ասփիճանն ու հավաքական սոցիալական հիշողությունը թուրքերի մասին երկրորդային հիշողություն կրող մարդկանց միջավայրում: Իրականում, ինչպես վկայում են նյութերը, անհարական պարկերացումների ու հարաբերությունների փորձի բացառիկ սակավության, «կոնկրետ դեպքերի պարամությունների հիշողությունների մասին հիշողությունները» կողքին մենք ունեցանք անհարական հիշողությունների վկայաբանական և անհարական հուզական-զգացմունքային հարուստ նյութ, որը, թվում է, գրեթե «ծանրաբեռնված չէ» հավաքական հիշողության ճնշմամբ: «*Ես փեսնում էի, թե ինչպես է մայրս ամեն անգամ լաց լինում իր կորած քրոջը հիշելիս*», կամ «*Տալս ամբողջ կյանքում ալոպես էլ ոչ մի բանով չորսախազավ: Նա դժվար մահացավ և անընդհարա սառնում էր, որ դա իր մեղքի հարուցումն է. նա իր մանկահասակ աղջկան թողել էր ճանապարհին... Էկել են ճանապարհի կեսին, չգիտեմ, շար դժբախտ պարամություն է, ճանապարհի կեսին սովից չեն կարողացել հաց մարել, որ կերցնեն: Չորս էրեխա են ունեցել, էդ մեկը գրկի էրեխա էր, աղջիկ էր: Էդ էրեխան էլ անընդհար լացել, լացել է: Ասում է՝ թուրքի էդ գինվորը անընդհար մորենում էր ու խփում, թե «շուտ արա, հեյ մի ընկի»»: Ասում է՝ պապա սսել է՝ էդ էրեխին արի դնենք սրեդ, գնանք, էլի, ճամփին դնենք, գոնե էդ երեք տղաներին փրկենք... (պարամորը հուզվում է, լռում է, փորձում է իրեն փրկապետել...): *Տալս երկար էր մեռնում: Աչքերը բացում ասում էր՝ են էրեխի համար են ես փանջվում, որ թողել եմ: Մինչև իր կյանքի վերջը չնեղեց ինքն իրեն* (պարամորը կրկին հուզվում է, ծայր դողում է, աչքերն արցունքով են լցվում), *որ թողել է ճանապարհին*» (Անհիար Նովհաննիայանի պարամածից); «*Մայրս 14 փարեկան էր: Նրա մորն ապանել էին իր աչքի առաջ, և նա հեյտո՜ առավորյան փեսել էր, թե ինչպես են գայլերը թե շնեքը պարտել իր մոր փորն ու կերել աղիքները: Մայրս մահացավ 80 փարեկանում և ալոպես մղկարալով էլ գնաց այս աշխարհից: Չեք հավարա, բայց ամեն օր պարամում ու լաց էր լինում* (Ալմաստ Նարությունյանի պարամությունից): «*Նայրս միշտ արելությունք էր խոսում թուրքերի մասին*» (Վարդ Աբաջյանի պարամությունից): «*Նորս ամբողջ խոսածը իրենց փրեքը, իրենց վաթսան էր... իրենց հույսը, մեռան էլ, օրինակ, հերս երազը ընդեդ էր փեսնում, ընդեդի մասին: Ով հանդիպեր ու ասեր՝ քեռի, ո՛ր են գնում, կասեր՝ «Էրգիր»... Միակ փափագը, միակ երազանքը ըդիգ էր, ով հանդիպեր, որ փողոցի, որ ծայրում որ հարցնեին, ասում էր՝ Էրգիր, Էրգիր, էթայի հորս ու մորս գերեզմանի վրա, մի հար մեր փրեքը ման գայի» (Վազգեն Ղուկասյանի պարամածից); «*Գարևանը ծիլ-միլը որ ծիլը, իմ մեր փանում իր մեզ, գնում ինք սենց նստում ինք կանաչին, երգում էր, դարդում էր, մրմռում էր: Որ հիշում եմ, իմ մորս սիրտը ծարավ էր, դրս համար***

էլ երգում էր, իր երկիր, աշխարհի փայլուն... Մերա շար իիվանդ էր, սաին՝ «քուր, վեր կայ էրթանք էրգիր, էրթանք իսվրծիլ հավքինք», սանց՝ «սիսպե՛ր, ես չիմ կրնա, որ դու կերթաս, կերթաս մեր փուն, որ մեռնիմ, կեթամ կիսասնիմ ընդե»: Տենց էլ մեռավ» (Գրիշ Բաղայանի քրոջ՝ Նռանհարի պարամածից): Այս հիշողությունները պարամոնները թուրք չեն փեսել, սրանք պարամոնների կենսագրության հարվածների վկայաբանական նյութեր են, երկրորդային հիշողություններ չեն, ընդ որում միանգամայն անհարական են և բոլորովին սոցիալական կամ կոլեկտիվ պարկերացումների «արտադրանքը» չեն: Եվ չէին էլ կարող լինել, քանի որ, ինչպես ասվեց, Խորհրդային Նայասարանում «թեման փակ էր», և, բնականաբար, երկրի բնակչության մեջ Թուրքիայի ու թուրքերի վերաբերյալ սոցիալական գաղափարախոսության և փորձի կուրակում չի եղել, մարդկանց բանավոր պարամոններն, իսկպես, զգալիորեն անհարական են: Սա կարևոր հասարակագրում է, քանի որ այդ պարամոններն, այնուամենայնիվ, իրականում մեծ չափով ընդհանրական են: Այսինքն՝ Թուրքիայի ամենափայլուն փայլուն փորձերը, հայերի անհարական-ընթանական պարամոնները մեծ ընդհանրություն ունեն, որից էլ, ինչպես ցույց են տալիս նյութերը, ձևավորվել է ընդհանուր վերաբերմունքը: Սրա կարևորությունն ընդգծում են՝ շեշտվելով հանրային-սոցիալական ընդհանրական հիշողության գործոնի և դրա ազդեցության բացակայությունը¹:

Կրկին վերադառնալով Նայասարանում ցեղասպանության հրապարակայնացման խնդրին՝ պետք է ասել, որ 1960-ական թթ. հիշողությունները մասամբ «դուրս եկան ընթանիքներից» և 1980-ական թթ. երիտասարդ սերունդը, կրկին մասամբ, դադարեց «ընթանական հիշողությունների» ուղղակի կրողը և, կիսամարձակվեմ ասել՝ «գերին» լինելուց: 1965 թ. ցույցերից, Երևանում Ցեղասպանության զոհերի հիշարակին նվիրված հուշարձանի կառուցումից², ապրիլի 24-ին ցեղասպանության զոհերի հիշարակին նվիրված հանրային քայլարշավների կանոնացումից հետո, դեռևս հանդիպելով իշխանությունների ակտիվ կամ պասիվ դիմադրությանը, Նայասարանում, այնուամենայնիվ, անհարական ու խմբային նախաձեռնություններով սկսեցին հուշարձաններ կառուցել, գրքեր հրատարակել, հողվածներ տպագրել: Դրան որոշ չափով նպաստեցին նաև Պարույր Սևակի «Անլուծելի գանգակարուն» պոեմի հրատարակումը, Նովիաննես Շիրազի՝ հարաբերականորեն հրատարակային, կարելի է ասել՝ փողոցային ու դահլիճային գրույցներն ու որոշ բանաստեղծությունների տպագրությունը: Պարույր Սևակի և Նովիաննես Շիրազի ստեղծագործությունները ձեռքից ձեռք էին փոխանցվում, կարդացվում ուսանողական խմբերում, փնտրում: Եղեռնից փրկված երեխաների՝ այդ տարիներին արդեն չափահաս դարձած հարվածի ու երկրորդ սերնդի կողմից ջարդերի մասին փանջող հիշողությունները «ներքևից» հրատարակայնացնելու վախվորած փորձեր արվեցին: Ուշան գյուղում, որի բնակչությունը 1967 թ. նախաձեռնել է Անդրանիկի³ արձանի կառուցումը, տեղական ժամանակ խնդիրներ են եղել փայլուն մակարդակների

1 Խորհրդային առաջին տարիներին այն, ինչն այս կամ այն կերպ կարող է դիտվել թեմայի հրատարակայնացում, առկա էր մասամբ պոեզիայում (Նովիաննես Թումանյան, Եղիշե Չարենց), մասամբ՝ գիտության մեջ. 1928-1929 թթ. Բագրատ Բոդյանը կազմել է փաստաթղթերի ժողովածու՝ «Նայասարանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ՄՍՄՄ-ը»: 1946-1951 թթ. Ստալինի՝ Թուրքիային ներկայացված փարաձեռնային պահանջների հետ կապված խորհրդային պարամոնության մեջ մասամբ արժարժվել է հայերի կողմից լքված փարաձեռնների խնդիրը, բայց, մի կողմից, երևույթը համակողմանի չի ներկայացվել, մյուս կողմից՝ այդ քննարկումներն ամբողջովին դուրս էին փրկվածների միջավայրից, և սրանք ուղղակիորեն ո՛չ մասնակցում էին քննարկումներին, ոչ էլ նույնիսկ այդ ընթացքում գանգվածային կամ հանրային արքայապարան հնարավորություն ունեին: Խնդիրը մնում էր բարձր քաղաքականության ոլորտում, և հանրությունը մեծ հաշվով անհաղորդ էր մնում առանձին մարդկանց փառապանքներին:

2 Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշարակին նվիրված հուշարձանի բացումը տեղի ունեցավ 1967 թ. նոյեմբերի 28-ին:

3 Անդրանիկ Թորոսի Օգանյան, ծնվ. 1865 թ. Շապին Գարահիսարում, (Շապին Գարահիսար- քաղաք և գավառ Արևմտյան Նայասարանի Մեքաստիայի նահանգում, համանուն գավառի վարչական կենտրոնը), մահացել է 1927 թ. Սակրամենտոյի մոտ (ԱՄՆ): Մասնակցել է ինքնապաշտպանական կռիվներին՝ աջքի ընկնելով անձնական արիությամբ: 1904 թ. դուրս է եկել Արևմտյան Նայասարանից, 1907 թ. փրկափոխվել է Բուլղարիա: Մասնակցել է Բալկանյան պարերազմին (1912-1913թթ.): Առաջին աշխարհամարտի տարիներին նշանակվել է հայկական կամավոր առաջին ջոկատի հրամանատար ցարական Ռուսաստանի բանակի կազմում՝ աջքի ընկնելով Վանի, Բիթլիսի, Մուշի գրավման ժամանակ: 1916-1917 թթ. մեծ աշխարհապարտ է կարարել հայ գաղթականներին օգնություն կազմակերպելու գործում: Կռիվներ է վարել կովկասյան ճակատում: 1919 թ., հիասթափվելով Անտանտի քաղաքականությունից և զժրվելով ՆՏ կառավարության հետ, գործարկել է իր գունդը և հեռացել արարասահման: 1922 թ.-ից ապրել է ԱՄՆ-ում: Պարզևարրվել է Ռուսաստանի, Բուլղարիայի, Հունաստանի, Ֆրանսիայի բարձրագույն զինվորական պարգևներով: Անդրանիկի աճյունն ամփոփվել է Փարիզի Պեր Լաշեզ գերեզմանարանը: Նա ամենասիրված

իշխանությունների հետ: Արձանը կառուցելու և փեղադրելու գումարը գյուղացիներն են հավաքել: Այն փեղադրվել է 1967 թ. ապրիլի 11-ին (ուշանցի Սարիբեկ Թովմասյանի պատրամածից, ով Անդրանիկի արձանի փեղադրման ժամանակ եղել է ընդամենը 13 փարեկան). *«Մի գիշերվա մեջ, թաքուն, գյուղի ժողովուրդը Անդրանիկի արձանի փեղադրման վայրի պատը կառուցեց: Շատ լավ հիշում եմ՝ երբ բերեցին, ինչ բերեցին, ոնց բերեցին, ինչ մեքենայով բերեցին: Գիշերվա ժամը 1:30-2:00-ի մոտ արձանը մեքենայով բերեցին, փեղադրեցին: Բոլորս՝ մեծ ու փոքր, օգնում էինք: Ես էլ էի այնտեղ: Գիշերը թաքուն էին փեղադրում: Պահակներ էին կանգնեցրել, որ չգան խանգարեն: Նույնիսկ 3-4 փարեկան երեխաներն էլ մեր գյուղում զիտեին, որ չեն թողնում, արգելված է: Մեր բոլորի ուղեղում նստած էր, որ դա հակասովեպական արարք է: Նեպո ուզեցան զան քանդեն, մեր գյուղացիները չթողեցին: Մի քանի անգամ ոստիկաններ են եկել քանդելու համար, բայց մեր գյուղացիները բախերով, եղաններով դեմ են դուրս եկել: Նամարյա մի փասը փարի միշտ գիշերները պահակ էին կանգնում արձանի մոտ: Նեպո հանգաբուսացան, վարժվեցին երևի»:*

Նույնիսկ այս շրջանում մարդիկ դեռ վախենալով էին խոսում իրենց հերոսների մասին: Ապարանի Չքնաղ գյուղի մեր գրուցակիցը, ում մայրը գերդաստանի միակ փրկված զավակն էր, որին փասը փարեկանում դիակների միջից գրել էին ռուսական բանակի զինվորները և հանձնել մանկապարտն, միայն 60-ամյա հասակում է համարձակվում իր ամուսնուն ցույց տալ իր կողմից խնամքով թաքցրած Անդրանիկի լուսանկարը. *«Իմ հերը ասում աս, որ 65 թ., որ սկսվեց շարժում, Նայաստանում, Երևանում, չէ՛, 65 թ. ապրիլի 24-ին, էլ ժամանակ ադեն ուրեմն պապայիս կանչում աս, ասում աս,-«Արի ես քեզ մի հատ քան պրի ասեմ, բայց էրի մարդու չասես, գաղտնի աս»: Ու էլ ժամանակ հերս նոր իմանում աս, որ մենք ունեցել ենք Անդրանիկ... Ասել աս՝ մենք սրբեր ունենք, ու նկարներ աս ցույց տվել ադեն, Անդրանիկի էն շա՛ր գունատ, աղուր ֆոտոներ, չգիտեմ որտեղից աս հայթայթած եղել... Դե էն ժամանակ, պարզ աս, Անդրանիկի անունը տալը մեծ դիակ էր, ու պատմում աս, ցույց աս տալի, ասում աս՝ էսի մեր սուրբ Անդրանիկն աս...» (Նովհաննես Մկրտչյանի պատմածից):*

Անդրանիկի արձանը Ուշան գյուղում:

հերոսներից է, նրա հիշարակին բազմաթիվ հուշարձաններ են կանգնեցվել, փողոցներ անվանվել, նրան շար երգեր են նվիրվել: Անդրանիկին անձամբ ճանաչել և նրա հետ միասին ինքնապաշտպանական կռիվներին մասնակցել են նաև մեր որոշ գրուցակիցների պապերը: Նայաստանի Ուշան գյուղի ներկայիս բնակչության նախնիները (Սասունից (Մոկարան, Նագո), Արճեշից, Վանից և այլ վայրերից) երկու-երեք փարի ընտանիքներով (կանայք, ծերեր, երեխաներ) Անդրանիկի գործի հետ շրջել են, մինչև 1919 թ. հաստատվել են Ուշանում (պատմական Վժժան, Ուժան):

Անդրանիկի արձանից հետո Աշնակ գյուղում հայոց ինքնապաշտպանական ջոկատների առաջնորդներից մեկի՝ Գևորգ Չաուշի ազգականները՝ եղբոր թոռները, նախաձեռնեցին Գևորգ Չաուշի թանգարանի կառուցումը¹: Այդ պատմությունը զգալիորեն նման է Անդրանիկի արձանի կառուցման և փեղադրման պատմությանը: Ներկայիս թանգարանը կառուցվել է չորս եղբայրներից մեկի գոմի փեղում. «Կեսրարիս գոմի փեղն է եղել, անասունները մորթել ենք, քանդել ենք փեղը, հետո եղբայրները համաձայնության են եկել, միահամուռ ուժերով ու որոշ մարդկանց, մեր համագյուղացիների օգնությամբ կառուցել են: Ունենք ցեմենտ եւ բերել, մյուսներն օգնել են շինարարությանը՝ որպես քանվորներ, երրորդները հաց են բերել շինարարների համար: Բայց հիմնական կառուցողը մենք ենք եղել ու հիմա էլ մենք ենք պահպանում: Ոչ մի պեպրակն օգնություն չի եղել: Մակառակը շատ է եղել, խանգարել են, արգելել են: 1960 թվին էս շենքը սկսել են կառուցել, տասնհինգ տարի շարունակ անընդմեջ պայքարել, թոհուրոհի, կոփվելների մեջ են եղել... Չորս եղբայրներով, ամբողջ

Գևորգ Չաուշի թանգարանը Աշնակ գյուղում

1 Գևորգ Չաուշ - Գևորգ Արոյի Ղազարյան, ծնվ. 1870 թ. Սասունի Մկրենք գյուղում: Սովորել է Մշո Սբ. Կարապետ վանքի դպրոցում: Սկզբում գործել է Արաբոյի ջոկատում: Մասնակցել է Սասունի 1891-1894 թթ. ինքնապաշտպանության մարտերին: Բազմիցս ձերբակալվել է (Բիթլիսի, ապա Մուշի բանտում): Փախչելով բանտից՝ ապաստանել է Սասունում, 1904 թ. մասնակցել է Սասունի ինքնապաշտպանությանը: Մեծ ջանքեր է գործադրել հայ-քրդական համագործակցության ձևավորման համար: Նրա կազմակերպած կոփվելները գրեթե միշտ ավարտվել են հաղթանակով: Զոհվել է Սողոմի 1907 թ. նշանավոր կռվի ժամանակ: Ժողովուրդը երգեր է հյուսել նրա մասին:

Լուսանկար՝ Ապրիլի 24-ի քայլարշավը

գյուղի ուժերով... Էս շենքի կառուցողը ներսում թաղված է, համալսարանի մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի ամբիոնի վարիչ, դասախոս Գևորգ Մելքոնյան ... Էն ժամանակ ո՛վ է ռիսկ արել, որ ֆիդայիների անուն փա, քայց էս մարդը, բոլորի հետ կռիվ փայլով, էս շենքը ավարտին հասցրեց ու մահացավ... Իրա թաղման օրն էլ ամբողջ գյուղը բախով, քլունգներով, միլիցեթի դեմն էր առել, թույլ չէին փվել, որ սրտեղ թաղեն (այսինքն՝ թանգարանի ներսում-Վ.Խ)... Ես մինչև հիմա էլ չեմ հասկանում, թե իրենց (այսինքն՝ իշխանությունների-Վ.Խ.) ի՞նչ գործն էր...» (Թանգարանը կառուցող ընդհանրիկի հարս Ծովինարի պատմածից):

Ապրիլի 24-ը ցեղասպանության զոհերի հիշարակի օր ընդունելուց և Երևանում ցեղասպանության զոհերի հիշարակին հուշարձան կառուցելուց հետո փեղական նախաձեռնությունները շարագան: Այս խնդրում առաջ եկան նաև փարբերակված մտերցումներ: Ապրիլի 24-ին սովորաբար հարյուրհազարավոր մարդիկ սգո երաժշտության ուղեկցությամբ լուռ քայլում են զոհերի հիշարակի ծառուղիով, հասնում են անմար կրակին, ծաղիկներ են դնում կրակը շրջանակող օղակին, մի պահ լուռ կանգնում են՝ գլուխ խոնարհելով զոհերի հիշարակին և հեռանում՝ փեղը զիջելով հաջորդներին: Մարդկանց հոսքը փլում է մինչև կեսգիշեր և հաջորդ օրը:

Այսպես է Երևան քաղաքում: Նույն կարգի սգո քայլարշավներ են փեղի ունենում հանրապետության փարբեր քաղաքներում, որփեղ, սակայն, ցեղասպանության զոհերի հիշարակին նվիրված հուշարձաններ չկան: Եղեռնից փրկվածներով բնակեցված

Եղեռնի զոհերին նվիրված Աշնակ գյուղի հուշարձանը

գյուղերում, որպեղ գործնականում բոլոր ընկերները զոհեր ունեն, նրանց հիշարարակի հարգան ձևեր են առաջացել, որոնք ուղղակի միրված են «թորքին հիշեցնելու»: Նարկապես այն բնակավայրերում, որոնք սահմանին մոտ են (իսկ փրկվածները ջանացել են սահմանին մոտ փրկվորվել՝ շուրով էրգիր վերադառնալու հույսով), և մոտակայքում բարձր լեռներ կամ բարձրադիր թաղամասեր կան, բնակիչները գիշերը մեծաթիվ խարույկներ են վառում ընտրելով Թորքիայից առավել փեսանելի վայրերը: Մովորաբար այրում են մաշված անվաղողեր, որոնք երկար են այրվում, և կրակն ու բոցը երկար ժամանակ փեսանելի է լինում: Ուջան գյուղում «Ապրիլի 24-ի առաւոյրյան գյուղի 90%-ն այցելում է Ծիծեռնակաբերդ, դրանից հեւրո գալիս ենք, արդեն երիտասարդները էդ անիվները թե ինչ ծանրությամբ, թե ինչ դժվարությամբ բարձրացնում են էդ սարը... Նազարավոր անիվներ, հազարավոր... Մենք մի հար «Փերի դոշ» ունենք, ամենաբարձր սարն է, որպեղի կրակները կարող են փեսանել ոչ միայն Թորքիան, այլև շար-շար այլ պեւրություններ էլ: Երիտասարդ փրանները հասնում են սարը, կարկուր լինի, անձր լինի, միևնույն է, պեւրք է կրակը վառվի, ու բոլորս պեւրք է շրջենք ամբողջ գյուղով... Ամեն մեկը ինչով կարող է՝ հովանավորում է, մեկը՝ վառելանյութով, մեկը՝ մեքենայով, մեկը՝ մի քիչ հացով, ջրով ու փենց կազմակերպում ենք: Կրակներով գրում ենք 90, 91, 92, որ թորքը, ամեն անգամ փեսանելով, հիշի, թե քանի փարի է անցել էդ եռնից» (Ուջան գյուղի գյուղապետ Առաքելի պարմածից):

Աշնակ գյուղում կրակներ վառելուց բացի հնչեցնում են նաև զոհերին նվիրված հուշարձանի զանգը, որը կառուցվել է վերջերս անհարական նախաձեռնությամբ: Նուշարձանը՝ երկու փարբեր քարերի ընտրությամբ և համադրությամբ, խորհրդանշում է

Տրապիզոնի, Խարբերդի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի, Վանի, Սեբաստիայի հայերի «Ճեղքված ճակարագրերը»:

Ավելի ուշ անհարական ու համայնքային նախաձեռնությամբ ցեղասպանության շրջանի հետ առնչություն ունեցող սիրված կերպարների հանրայնացումն զգալիորեն ընդլայնվեց (դրանք հիմնականում կա՛մ հայերի փրկությանը նպաստած, ցեղասպանության թեմայի հանրայնացմանը նպաստած անձիք էին, ինչպես, օրինակ՝ ավստրիացի ֆրանց Վերֆելը¹, նորվեգացի ֆրիդյոֆ Նանսենը² և այլք, կա՛մ հայերի ինքնապաշտպանական ջոկատների առաջնորդներ, կա՛մ որբախնամ գործունեություն իրականացրածներ), կերպվեցին դիմաքանդակներ կամ կառուցվեցին հուշարձաններ, հրատարակվեցին գրքեր, հոդվածներ, օրացույցեր, լայնորեն փարածվեց ինտերնետը, և բազմաթիվ նյութեր տեղադրվեցին ինտերնետային կայքերում: Անհարական ողբերգությունների հիշողությունները դուրս եկան «թաքստոցից», մի քանի տարի դարձան հանրային քննարկումների թեմա, և իհարկե մեղմացավ դրանց «անհարականացումը»: Այդ ընթացքում բազմաթիվ անուններ, բառեր ու եզրույթներ կորցրեցին իրենց «դիսիդենտական» ընկալումները և նույնիսկ մասամբ վերածվեցին առօրեականի: Այդ ամենի շնորհիվ այսօրվա երիտասարդների պարկերացումներն ավելի հավաքական ու սոցիալական են, սակայն այդ սերունդը թուրքերի հետ շփման ու պարկերացումների անհարական փորձի ու պարկերացումների պակաս ունի: Պետք է ասել, սակայն, որ այդ փորձը նույնպես կուրակվում է, մասամբ՝ Թուրքիա գնացած ու վերադարձած կամ Թուրքիայում ժամանակավորապես հաստատված մարդկանց պարմությունների, մասամբ ուսանող երիտասարդության միջազգային զանազան ծրագրերի ընթացքում թուրք երիտասարդության հետ փոխշփումների, մասամբ՝ ինտերնետային հաղորդակցության միջոցով: Բոլոր դեպքերում Նայասարանի բնակչության մեծ մասի պարկերացումները Թուրքիայի ու թուրքերի մասին շարունակում են սնվել ընդանեկան պարմություններից, այդ իսկ պարճառով «Քանավոր պարմությունների» վերլուծության միջոցով հայ-թուրքական հարաբերությունների նկարմամբ Նայասարանի հանրության վերաբերմունքի ըմբռնումը, հիրավի, կարող է որոշ հարցականների պարասխաններ փրկել:

1 Ֆրանց Վերֆել (Franz Werfel, 1890 -1945) ավստրիացի գրող, հունանիստ, 1932-1933 թթ. գրել է «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը՝ թուրքական կանոնավոր գործերի դեմ Մուսա լեռան շրջակայքի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության մասին:

2 Ֆրիդյոֆ Նանսեն (*Fridtjof Nansen*, 1861-1930) նորվեգացի հեղափոխող, գիտնական, դիվանագետ և ականավոր հումանիստ, Ազգերի լիգայի Գաղթականների միջազգային գրասենյակի ղեկավար: Ազգերի լիգայի խորհուրդը 1924 թ. ստիպված էր հաստատել հայրենիքից զրկված հայ գաղթականներին ինքնության վկայական փրկու նանսենյան նախաձեռնությունը: 320 հազար հայ գաղթական տարբեր երկրներում նանսենյան անձնագիր ստացավ, որը նրանց անձը հաստատող փաստաթուղթ էր և միջազգային ճանաչում ուներ: Մինչև այսօր ապրում են նանսենյան անձնագրերով մեծացած հայեր: Նանսենի Գաղթականների միջազգային գրասենյակը 1938 թ. արժանացավ Նոբելյան մրցանակի՝ Նանսենյան անձնագրերի ստեղծման գործում ներդրած ավանդի համար:

ԱՆՑՅԱԼԻ ՆԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

Դժվար է ասել, թե Նայասարանի Նանրապետության հայերի, որոնք կազմում են երկրի բնակչության մոտ 97 տոկոսը, որ մասն է ուղղակիորեն կապված Արևմտյան Նայասարանի հետ, և Թուրքիայի ու թուրքերի հետ միասին ապրելու ընդհանրական կամ անհատական հիշողություններ ունի: Բացի այն, որ Թուրքիայում երիտթուրքերի կազմակերպած ջարդերից հետո կենդանի մնացած հայերի մի զգալի հատված հեղափոխում հաստատվեց այն ժամանակ Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Նայասարանում (հիմնականում Վանից, Կարսից, Սասունից, Մուշից, Բիթլիսից), հեղափոխում նույնպես՝ 20-ական, 40-ական, 60-ական թվականներին այլ երկրներում ապաստանած որոշ թվով հայեր (Սիրիայից, Իրաքից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրանից, Նուսսարանից, Բուրլարիայից, Ռումինիայից, Ֆրանսիայից, Արգենտինայից և այլ երկրներից) մի քանի հոսքով հաստատվեցին Նայասարանում՝ իրենց հետ բերելով նաև իրենց ընտանիքների պատմությունները: Նրանք մեծ մասամբ Թուրքիայի արևմտյան և հարավային շրջաններից փրկված հայերն ու նրանց սերունդներն էին (Ադանա, Սեբաստիա, Մարաշ, Կեսարիա և այլն): Նրանք ոչ միայն Թուրքիայի տարածքում տեղի ունեցած ջարդերի ուղղակի հիշողությունների կրողներ էին, այլև այդ հիշողությունների ու զգացմունքների միջավայր ստեղծողներ:

Ջարդերից փրկվածների ընտանեկան պատմությունները «թափանցել» են նաև Արևելյան Նայասարանի՝ ներկայիս Նայասարանի Նանրապետության տեղաբնիկ բնակչության ընտանիքները: «Թափանցելու» ճանապարհները տարբեր էին: Նախ՝ Արևելյան Նայասարանի տարածքում հայտնվածներից առաջին փրկվածների մեծ մասը տևական ժամանակ ապրել է տեղացիների տներում կամ նրանց տների օժանդակ կառույցներում, և հյուրընկալներն այս կամ այն կերպ դարձել են նրանց տառապանքների, սուգի, զգացմունքների, նրանց պատմությունների ու հիշողությունների մասնակիցը: Երկրորդ՝ դրանք «թափանցել» են փրկվածների սերունդների և տեղացիների ամուսնությունների, հարևանական ու աշխատանքային հարաբերությունների միջոցով: Գործնականում այսօր Նայասարանի Նանրապետությունում շատ քիչ մարդ կգտնվի, որ որևէ որոշակի պատմություն չիմանա 1915-1922 թթ. դեպքերի մասին: «Իսկ իմ հարսի պապի ողջ ընտանիքից միայն նա է փրկվել» (և պատմվում է փրկվելու պատմությունը): «Նորեղբորս թոռի ամուսնու հոր հորաքրոջը թուրքական մի բնակի հարեմից փախավ...»: «Մեր հարևանի պապին շալակած բերել է իրենց հարևանը...»: «Իմ աշխատակցի պապը մեծացել է ամերիկյան որբանոցում և մինչև կյանքի վերջը չէր կարողանում մոռանալ, թե ինչպես են իր ծնողներին իր աչքի առաջ մորթել...»: Այս նախաբաններով սկսվող պատմությունների կարելի է հանդիպել ամենուրեք:

Նայերից բացի, այս կարգի հիշողություններ ունեն նաև 1915-1920 թթ. հայերի հետ միասին Թուրքիայում ջարդերի ենթարկված եզդիների փրկված և Նայասարանում հաստատված մարդկանց ու ընտանիքների հետնորդները: Կարելի է ասել, որ Նայասարանի ներկայիս բնակչության մեծ մասն այս կարգի «հիշողությունների» կրող է:

Նայասարանի Նանրապետությունում կան ընտանեկան հիշողություններ կրող և դրանցով ապրող խիտ տարածքներ՝ ամբողջ գյուղեր և որոշ քաղաքային թաղամասեր, որտեղ հաստատվել են փրկվածները և երկար դեգերումներից հետո Նայասարան տեղափոխվածները: Ներկայիս Նայասարանի Նանրապետության Թալինի, Կոփայքի, Արմավիրի, Վարդենիսի և այլ շրջանների բազմաթիվ գյուղեր ամբողջովին բնակեցված են Վանի, Բիթլիսի, Սասունի, Մուշի, Ալաշկերտի գյուղական և քաղաքային բնակավայրերի ջարդերից մազապուրծ հայերով, իսկ Երևանի Զեյթուն, Սեբաստիա, Բութանիա, Մալաթիա

**Աղարագարցի և մերսինցի
ձնողներից Բեյրութում ծնված
Աիդա Թոփուզյանը պատմում է
իր հորաքրոջ պատմությունը:**

Թաղամասերը ձևավորվել են Թուրքիայի հիշյալ քաղաքներից ու շրջակայքից փրկված և 1940-1960-ական թթ. Նայասպան Կրեդափոխվածներով: Այս կարգի բնակավայրերում անցյալը ոչ միայն հիշողությունների թեմա է, այլև կենդանի ներկայություն, քանի որ դեռևս շարունակում են միմյանց գտնել ազգակցական կապերով արդեն զգալիորեն հեռացած արյունակիցները՝ հոր եղբոր-մորեղբոր-մորաքրոջ-հորաքրոջ թոռները, նախկին համագյուղացիների-համաքաղաքացիների սերունդները, նախկին ընկերների երկրորդ-երրորդ սերնդի ժառանգները, և անցյալը, թերևս մասամբ առասպելացված, «վերադառնում է» ներկա կյանք՝ ծանրացած անցած փորձիների բեռով կրկնակի. հայախոս-անգլախոս-արաբախոս-խապանախոս ներկան երբեմն լցվում է անցյալի թրջախոսությամբ կամ քրդախոսությամբ (որպես թրջախոս-քրդախոս ձնողներից ժառանգություն դեռևս առկա է թուրքերենը կամ քրդերենը իմացող սերունդը, որի մի մասը փարբեր երկրներում հայտնվելուց հետո սովորել է այդ երկրների լեզուն, բայց ոչ հայերենը, և միմյանց հանդիպելու դեպքում հաղորդակցության լեզուն դառնում է ձնողներից ժառանգած թուրքերենը, որով միմյանց պատմում են իրենց ներկան կամ, հարկապես, ընդհանուր գոհերի հիշարարկներով լի ապրած կյանքը) կամ ոչ վերբալ՝ «համրությամբ»։ չի գտնվում ընդհանուր լեզվակիրը:

Այս հանդիպումները լցվում են որոշակի անձանց ճակատագրերի վերապատմումներով, նոր հիշողություններով (*«Իսկ ես քո հորաքրոջը տեսա թվականին, Ավստրալիայում, պարզվեց, որ փրկվել է...»*: «...Ըն փափի քրոջը հայրս դուրս գալուց առաջ, 20 թվականին հանդիպել էր Արդվինում, մի թուրքի կին էր...»): *«Նորեղբայրդ նույնպես փրկվել է, հինգ տարեկանում Դեր Զորում մնացել է մի արաբի վրանում: Ես նրան տեսա, ծերունի արաբ է դարձել, իսկական մուսուլման, բայց հիշում էր մանկությունը: Նորդ անունն անգամ հիշում էր: Երբ սասացի, որ հայրդ փրկվել է և Նալեպում*

խանութներ է ունեցել, գավակներ ունի, բոլորովին չհեղափոխվեց»): Եվ լսողը հաճախ «հիվանդանում է» հեռավոր ազգականին գրելու ցանկությամբ: Մեր ռեսպոնդենտներն այդ կարգի շար պատմություններ են պատմել: Այսօրվա սերնդից ոմանք իրենց կորած ազգականներին գրելուց հետո երբեմն ավելի շար բան են իմանում իրենց ծնողների անցյալից, քան իրենց ընտանիքում իրենց դժվարին անցյալը երբեմն լռության քողով ծածկած ծնողներից (աղաքագարցի և մերսինցի ծնողներից Բեյրութում ծնված Աիդա Թփուզյանը հենց այդպես է բախվել իր անցյալին, երբ 1970-ական թթ. ԱՄՆ-ում գտնվել է նրա հոր հորաքույրը):

Վերջին քսան տարիներին այս կարգի հիշողությունները սնուցման մի նոր աղբյուր են սրացել՝ Թուրքիա գնալու և կորցրած հայրենիքը փնտրելու հնարավորությունը (այս գրքում զեպրեղված է նման մի համառոտ պատմություն): Մարդիկ գնում են, գրնում են իրենց նախնիների գյուղը, երբեմն՝ նաև փունը, պապերի պատմած սրբազան կամ կարևոր տարածքները՝ զերեզմանոցը, եկեղեցին, ուխտավայրը, ծառը, անտառը (պատմելիս սովորաբար ասում են «մեր գյուղը», «մեր փունը», «մեր անտառը»), իրենց հետ նվիրական երկյուղածությամբ բերում են նախնիների փեսած ու սիրած ծաղիկները, մրգերը, նրանց կարոտած աղբյուրի ջուրը, երբեմն նույնիսկ հանդիպում են անցյալը համեմատաբար իմացող մարդկանց, գրուցում նրանց հետ, և այս այցելությունները դառնում են նրանց հիշողությունները սնող նոր աղբյուրներ, նոր նյութեր: Նրանց շուրջ հավաքվում են

Ծաղիկները բերվել են Ալաշկերտի Խասպուր գյուղի շրջակայքից

«Հայրենական» թերթը

համերկրացիները, ազգականները, մի կույմ խմում են հայրենիքի ջրից, բերված հողից շաղ են փալիս շիրիմներին... Չծրագրված, շար բնականորեն ծիսականացվում է անցյալի հիշողությունների հեք հաղորդակցությունը:

Էջ 30-ի լուսանկարի ծաղիկները Ալաշկերտի¹ Խասարոյ² գյուղի շրջակայքից 2007 թ. բերել և իր համերկրացիներին բաժանել է նախկին խասարոյցի Ռ-աֆայել Սահակյանը: Գյուղալ Ղովհաննիսյանի ընտանիքին նույնպես ծաղիկներից բաժին է հասել, և նրանք մեզ սիրով նվիրեցին մի փոքր փունջ՝ որպես իրենց ընտանիքի սրբազան մասունք:

Ռ-աֆայել Մուշեղի Սահակյանը հիմնադրել է «Հայրենական» թերթը (հայրենիքը կանչում է) և այդ թերթի փարբեր համարներում պարբերաբար փայագրում է «էրգիր» կափարած իր ճանապարհորդության փայավորությունները:

Անցյալի հիշողությունների ծիսականացման և դեպքերի հանրայնացման մեկ այլ օրինակ է ամեն փարի սեպտեմբերի 20-ին հաջորդող կիրակի օրը Միջերկրական ծովի ափին գրնվող Մուսա լեռան փեշերին ապրած, ջարդերի ժամանակ ինքնապաշտպանություն կազմակերպած և քառասուն օր թուրքական կանոնավոր բանակին դիմադրած գյուղացիների փրկության օրվա նշումը Մուսա լեռան մարտերին նվիրված, Երևանից մոտ փասնիկ կիրումեփր հեռավորությամբ գրնվող հուշարձանի մոտ: Մուսա լեռան փեշերի գյուղերից փրկվածների ներկայիս սերունդները աշխարհի փարբեր երկրներից այդ օրը հավաքվում են Հայաստանում: Շաբաթ լույս կիրակի գիշերը հուշարձանի մոտ բացօթյա, փասնյակ խոշոր կաթսաներում, օջախների վրա եփվում է ավանդական հարիսան: Հուշարձանի շուրջ հավաքված մուսալեռցիները, նրանց հայաստանյան

1 Ալաշկերտ- (Alashgerd, Էլեշկիր, Թ-փրագգալե, Թ-փրագղալա, Թ-փրախկալա, Թ-փրակկալա, Թ-փրակկալե, Թ-փրաղկալա, Թ-փրաղկալե, Թ-փրաքգալե, Թ-փրաքկալա, Թ-փրաքկալե, Թ-փրաքքալե, Վալարկերտ, Վալաշակերտ, Վաղաշակերտ, Վաղարշակերտ, Վաղարշակերտ): Մինչև 1914թ.՝ Կարինի (Էրզրումի) նահանգի Բայազետի գավառակ (կազի)՝ Ալաշկերտ կենտրոնով: Գրնվում է Արևելյան եփրափի աջակողմյան վրակ Շառիան գետի վրակներից մեկի հովտում, Տրապիզոն—Էրզրում—Մակու—Թավրիզ ճանապարհի վրա: Ծովի մակերևույթից բարձրությունն ավելի քան 1700 մ է:

2 Խասարոյ- (Խանզոր, Հագարոյ):

Մուսա լեռան հայ բնակչության փրկության փարելիցի նշումը, 2009 թ.

ծանոթներն ու ազգականները, հուշարձանի շրջակա բնակավայրերի բնակչությունը գիշերը անցկացնում են եփվող հարիսայի օջախների մոտ՝ հիշելով իրենց պապերի պատմությունները, միմյանց պատմելով փրկությունից հետո իրենց ծնողների ու ազգականների հետագա դեգերումները: Գիշերային այդ հավաքներն ուղեկցվում են մեծ թմբուկների ռիթմիկ հարվածներով՝ որոշակի խորհրդավորություն, ծիսականություն հաղորդելով երևույթին: Մեր բանասացը փվյալ դեպքում մուսավեցի չէր, այլ՝ փեղացի:

«Այսրեղ (նկարի ունի Մուսա լեռան բնակչության փրկությանը նվիրված հուշարձանի շրջակա հայաստանյան բնակչությանը) ամբողջ փարի սպասում են Մուսա լեռի օրվան: Մենք բոլորս էլ փանը պատրաստվում ենք: Բոլորս էլ հարիսա անում ենք էդ օրը, բայց դե աշխատում ենք ընդեղինը բերենք, որովհետև ընդեղինը մատաղ ա կոչվում: Մուսավեցիները գումար են հավաքում, մեզնից՝ չէ, հետո օգնություն ա

գալիս ինչ-որ էն կողմերից: Ը փենց անում են, հարյուր պղինձ, հարյուրից ավելի էլ անում են: Ամեն փարի ավելանում ա, սկի անասունի քանակն էլ չենք իմանում՝ ինչքան ա ըլնում, ուղղակի էն ենք փեսնում, որ պղինձները շարած են: Նարցնում են՝ ասում են 100, 110, 120: Պղինձների քանակը կախված ա, թե քանի փարին ա Մուսա լեռան: Սկզբում անում էին քառասուն պղինձ՝ կապված Մուսա լեռան 40 օրվա հետ, բայց հիմա անում են փարեղարձի թվով: Քահանան միսը մորթելիս չի օրհնում, հերիսան որ պատրաստ ա ըլնում, կեսօրից հետո ժամը 1-ից- 1.30-ի կողմերը քահանան գալիս ա օրհնում, նոր հերիսան բաժանում են: Տոնն սկսվում ա շաքաթ երեկոյան և ավարտվում հաջորդ օրը, կիրակի երեկոյան, որովհետև հերիսան բաժանելուց հետո սկսվում ա գեղարվեստական մասը, հետո էդ եկած հյուրերը, որ իրենց հետ իրենց քեֆի ուրելիքն էլ են բերում, ծառերի փակ միջև ուշ գիշեր քեֆ են անում, հետո նոր ցրվում են»:

«ԷՐԳՐԻ ՆՈՂՆ ՈՒԺԵՂ Է, ԷՐԳՐԻ ՄՐԳԵՐՆ ԱՆՈՒՇ ԵՆ, ԷՐԳՐԻ ԶՈՒՐԸ ԿՌՈՒՆԿԻ ԱԶՔԻ ՆՄԱՆ ԶՈՒԼԱԿ Է»

«Մեր պատկերը, որ Էրզրից են էկե, իրանց երազանքն է էղե, որ իրանց երկրի հողը լցվի իրանց գերեզմանի վրա: Միշտ պատրաստ ասում էր՝ եթե ընդեղ էլ չթաղվեմ, որ գնաք, ընդեղից մի բուռ հող բերեք» (Վարդ Աբաջյանի պատմածից): Սասունի Մջգեղցի Ռադիկ Շառոյանը շապերի նման երեք փարի առաջ հող է բերել հայրենիքից: «Բոլոր մջգեղցիներին, ովքեր որ մահացած են մջգեղցիներից, փարել, էս հողից գերեզմաններին լցրել էին: Էսքանն էլ ինձ հասավ» (Նամկեր Նովսեփյանի պատմածից):

Նայապարանում ձևավորվել է արևմտահայության որոշ սոցիալական ցանց, որը պայմանականորեն կարելի է անվանել «Էրզրային»: «Էրզրային» սոցիալական ցանցը ներառում է նախկին հայրենակիցներին և պարտադրում է վարքի ու հարաբերությունների որոշ նորմեր՝ միմյանց հետ խոսել բարբառով, օգնել միմյանց, մասնակցել կյանքի կենսացիկլի կարևոր արարողություններին՝ հարսանիքներին, կնուսքներին, թաղումներին, պարել «Էրզրի» պարերը, պատրաստել «Էրզրի» կերակրարեսակները և այլն: Նրանցից

Աշնակցի Նամկեր Նովսեփյանը ցույց է փալիս «Էրզրից» բերված հողը:

Ալաշկերտի Խասարուր գյուղից փրկվածների սերունդները Նայասարանի և Ռուսասարանի փարբեր մասերից ամեն փարի հավաքվում են մեկ օր միասին լինելու համար:

շաբերն ունեն նաև պարբերական հանդիպումների հարուկ օրեր, հարկապես այն դեպքերում, երբ ժամանակի ընթացքում նախկին համագյուղացիները ցրվում են, ապրում են փարբեր վայրերում:

«Էրզրային» միկրոաշխարհը մեծարում է «Էրզրային» մրավորականներին, ջարդերի ժամանակ ինքնապաշտպանություն կազմակերպած առաջնորդներին, ինքնապաշտպանության ընթացքում գոհվածներին, խոնարհվում է ցեղասպանության ժամանակ «Էրզրի» բնակչության փրկված մասի փրկության գործին մեծապես նվիրված Անդրանիկի առջև, փոխանցում է «Էրզրի» այցելածների փրկվածությունները, խստորեն հեղուկում սերնդեսերունդ ցեղասպանության հիշողությունների ժառանգորդմանը, դարապարտում նահանջը «Էրզրի» սովորույթներից և այլն:

Մեր համարյա բոլոր պարմողները հիշում են իրենց պապերի պարմությունները «Էրզրի» սքանչելի բնության, աղբյուրների, ջրերի, ծաղիկների, անտառների մասին. «Մամասսա սսում էր ամեն ինչը շար լավ ա աճել, համով ա եղել, սսում ա՛ կողքի գյուղը, եթե խնձորները հասնեին, մենք էս գյուղում հոտն առնում էինք, սսում էինք Տափալանի խնձորները հասել են» (Արփիկ Շահինյանի պարմածից): «Բինգյուլից մի հատ կին կար մեր մոտ, փարիկ էր, Բինգյուլից էր էկել, որ սենց մրգերը բերում-դնում էինք, էէհ՝ սսում էր, բինգյուլաջրեր, բինգյուլամրգեր, էս ուրեյու բա՛ն ա, որ դուք ուրում եք... Ասում ա մեր մոտ ձմերուկ էր լինում, որ էրեխեք նստում էին վրան, ուրբերներ չէր կպնում, փաս փարեկան էրեխի ուր գերնին չէր կպնում: Տարին փասերկու ամիս գարուն է էղել Բինգյուլ» (Վարդ Աբաջյանի պարմածից): Ալաշկերտիցի Նրաջյա Նովհաննիսյանը երագում է հայրական Խասարուր գյուղը գնալ. «Պասպին միշտ սսում էր՝ էդ մեր գյուղից մանասնա էր թափում, մենք ընտել էկրան հարստություն ունեինք, հենց ըրից էր գալիս, որ բնությունը մեզ փալիս էր, միշտ

ինձ ասում էր՝ մանասնա էր թափում: Մեր ցորենով մենք պահել էինք Սասունը: Շատ հարուստ գյուղ ա եղել, անծայրածիր: Ամբողջ դուրանը ցորեն ա, էն ժամանակ, դեռ նախքան եղեռնը, եղեռնից առաջ, հացով մատակարարել ա ամբողջ Սասունը: Ասում էր՝ մի հարքար չկար, բայա ջան, որ էդ քար վերցնեն, հող էր, մաքուր հող էր: Խասարուրի աղբյուրն էլ, ասում էր, կռնկի աջք ա դրա ջուրը, նենց գուլալ ա, ոնց որ կռնկի աջք լինի»: Ծնողներից շարերն էին իրենց գավակներին «կավակում» էրգիր գնալ. Գրիշ Բաղալյանի մայրը, որ շար ծանր կյանքով է ապրել նաև փրկվելուց հետո, իր գավակներին անընդհար հորդորում էր, որ հենց հնարավորություն լինի, իրենց կյանքի մասին աշխարհին պարզմեն և անպայման գնան իր հոր փունը քեսնեն. «Որ ես կմահանամ, որ ժամանակը կլի, դուք ամեն ինչը կպատմեք, ձեզի կթողան, կգնաք իմ հորս օջախը կրենաք»: Ասում էր՝ «կեթաք գյուղին էսենց բարակ, նեղ ճամփեք են: Գյուղի վերջը մեր փունը... Ամենավերջի փունը, ըսենց դռչին էր էդ գյուղը, ուրանց փարսածության...»:

Ալաշկերտի Խասարուր գյուղի ջարդերից 7 փարեկանում փրկված և ամերիկյան որբանոցում մեծացած Միհրան Նովհաննիսյանի թոռ Տաթևիկը ջորս-հինգ ժամ պարում է «Էրգրի» պարերը: «Ամբողջ գիշեր կարող եմ պարել մեր գովընդը», -ասում է Տաթևիկը:

«Էրգրի» անհավարալի գեղեցկության մասին պարմությունները շարերի մեջ անրջային պարկերներ են ձևավորել, և ոմանք փազնապներ ունեն, որ եթե իրականությունը չհամապարասխանի իրենց սպասումներին, կարող է մեծ հիասթափություն լինել: 2000 թ. Վասակ Թորոյանը կարողանում է գնալ իր պապերի՝ Բիրլիսի նահանգի Մուրկանի մուր գրնվող Արփի գյուղ: Նա պարմում է, որ գյուղին մուրենալիս լուրջ երկընարանք ուներ. «...Ես շար էի լարված, սհավոր... Էդ ժամանակ... շար մեծ երաշար էր, էդ փարին օգուտունին երաշար էր: Նիմա արդեն գյուղին մուրիկանում եմ, փեսա, որ երևի թե էն, որ հայրս էր պարմում, էդ դրախարի ծառերը չեմ փեսնում... Նիմա գյուղին եմ մուրենում: Անկեղծ ասած խնդրեցի մեքենան կանգնեցնել: Նիմա երկու քան կա, ո՞րն է ավելի կարևոր՝ հիշողությունը, հանկարծ էդ դրախարի հիշողությունը կորե՞ն է ճիշտ, գնալ ճիշտը փեսնե՞լ, թե՞ հետ գնալ: Վերջը որոշել եմ գնալ» (Վասակ Թորոյանի պարմությունից):

«Էրգրային» սոցիալական ցանցն, անկասկած, թուրքերի ու Թուրքիայի քրդերի մասին իր պարկերացումները խարսխում է գլխավորապես հայրենիքում ապրած փարիների հիշողության վրա, և սա մասամբ այն դեպքն է, երբ կարող ենք խոսել նաև հավաքական սոցիալական հիշողության ազդեցության մասին: Սույն աշխարանքում «Էրգրային» սոցիալական ցանցը ներկայացված է Աշակ և Ուջան գյուղերի բնակիչների պարմությունների օրինակով: Նույն ցանցից են ծագումով Ալաշկերտի Խասարուր գյուղից Նովհաննիսյանները, Դալարիկ, Դաշպաղեն գյուղերի մեր գրուցակիցները, «Էրգրի» այցելած Վասակ Թորոյանը, սասունցի Արեգնազ Պողոսյանը, Ալմաստ Նարությունյանը: Այս ցանցում ընարանեկան պարմությունները փոխանցվում են ամենայն խնամքով ու մանրամասներով:

ԱՆՑՅԱԼԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄ, ՆԵՐԿԱՆ ԱՆՑՅԱԼՈՒՄ («Նորս անունը Սերոբ է, մորս անունը՝ Մոսե»)

Դժվար է նույնիսկ պարկերացնել, թե ինչ մանրամասնություններով են դրանք սերնդեսերունդ վերապարմվել ընդանիքներում, որի արդյունքում կուրակվել է «ցավի ու հիշողության վերաիմաստավորման» սեփական փորձը (երեխաները սերնդեսերունդ կրում են ջարդերին զոհ գնացածների անունները. «Պասպիս ընտանիքից միայն ինքն է փրկվել, կիսն ու երեխաները սպանվել են: Նեյրո ախտերի ամուսնացել է երկրորդ անգամ և նոր ծնված երեխաներին անվանակոչել է կորոտրածներին զոհված իր երեխաների անուններով» (Պավել Ավերիսյանի պարամադից); «Տալու իր սպանված եղբայրների անուններով իմ անունը դրել և Վարդան, եղբորս անունը՝ Սերոբ, քույրս Մարո է՝ քույրս ճանապարհին մեռած աղջկա անունով: Ծանապարհին հինգ երեխա է մահացել» (Վարդան Նակոբյանի պարամադից); «...Կեսրայրիս եղբայրը, ամեն քարի ապրիլի 24-ին, սեղան պրի գցեր, ամբողջ ազգին պիտի հավաքեր ու, ոնց որ սասած, հաշվեպու էր անում. ասում էր՝ որդի ինչքան փղամարդի ա կորցրել և քանիսն են ծնվել, նրանց փեղը, պիտի լրացվի, պարկերացնում՝ և՛ ք. փղուն ասում էր՝ դու իրեքը պիտի ունենաս, դու էրկու պիտի ունենաս, որ մեր կորած, սպանվածների փեղը լրանա: Եվ նա իր թոռան անունը Նարգիզ դրեց՝ իր սպանված քրոջ անունը: Վարսը դեմ կանգնեց, թե Նարգիզն ի՞նչ ա, ասեց՝ ես Նարգիզ եմ դնում: Իմ քույրը, ասեց, իմ աչքի առաջ ա արյան շիթերով գնացել...»)(Անահիտ Բարդակջյանի պարամադից): Անձնանունները զգալիորեն վերաձևավորվել են «Էրգրի» փեղանունների վերարտադրության սկզբունքով (բազմաթիվ են պարամական հայրենիքի փեղանուններով անձնանունները՝ Սիփան¹, Տավորիկ², Մասուն³, Մուշ⁴, Տարուն⁵ և այլն: Թալինի Ձորագյուղում մի կնոջ անունը Ջոզան էր՝ ի հիշարակ Մասնա հայրենի Գվարս գյուղի Ջոզան անունով արտավայրի): Ձևավորվել են հայրենիքի «թաքուն խորհրդանիշներ» (ինքնապաշտպանական շարժման առաջնորդների անձնանունների վերարտադրություն ընդանիքներում («...Իմ թոռու որ ծնվեց, ուզում էին անունը Առաքել դնել, ախիսնքն՝ իմ անունը: Ես չհամաձայնեցի, պահանջեցի Անդրանիկ դնել: Ասեցի՝ մինչև մեր քան մեջ Անդրանիկ չլինի, շարունակություն չի լինելու: Վորս անունը Սերոբ է՝ Աղբյուր Սերոբի⁶ անունով, մորս

1 Սիփան - լեռ Վանա լճից ոչ հեռու, բարձրությունը՝ 4443 մ. :

2 Տավորիկ - Տավորի, Դավորիկ. գավառ և գյուղ Բիթլիսի նահանգի Մասուն գավառում, Շաբախ (հնում՝ Ասպական) գետի ձորահովտում: 1915 թ. Տավորիկի բնակիչները դիմել են ինքնապաշտպանության: Բնակիչների փոքր մասն է փրկվել և ապաստանել Արևելյան Նայաստանում:

3 Մասուն - շախարհագրական փրամաք Արևմտյան Նայաստանում: Գրնվում է Նայկական Տավրոսի համակարգում: Որպես Մասունի գավառ մտել է Մեծ Նայքի Աղձնիք նահանգի մեջ: Օսմանյան վարչական բաժանումով Մասունի գավառակներն ընդգրկվել են Բիթլիսի վիլայետում համանուն, Մուշի և Գենջի սանջակների մեջ: XIX դարի վերջին Մասունը դարձավ ինքնապաշտպանական և ազգային ազատագրական շարժման կենտրոն: 1915- ին Մասունի բնակչությունը շուրջ 6 ամիս դիմադրեց թուրքական զորքերին և քրդական ջոկարներին (Մասունի ինքնապաշտպանություն)՝ փրկով ծանր կորուստներ: Փրկված սատուցիները գաղթել են Արևելյան Նայաստան բնակություն հաստատելով հիմնականում ներկայիս Թալինի և Աշտարակի շրջաններում:

4 Մուշ - քաղաք և գավառակ Արևմտյան Նայաստանի Բիթլիսի նահանգի Մշո գավառում: Գրավում էր Տարունի (Մշո) դաշտի մեծագույն մասը: 1915 թ. Մշո 109 գյուղերից փրկվել է հազիվ 1500 հայ: Ահռելի էր նաև Մուշի մշակութային կորուստը (վանքեր, եկեղեցիներ):

5 Տարուն - պարամական գավառ Մեծ Նայքի Տուրուբերան նահանգում: Գլխավոր քաղաքը՝ Մուշ: Նայերն այն անվանել են Տարուն Նոյի ժառանգներից Տարբանի պարվին: Գավառը Արարատի և Քաղավորի ժամանակաշրջանում հայերին է անցել Սելեկյաններից: Տարունում է ծնվել հայոց գրերի սրբեգծող Մեսրոպ Մաշտոցը: Տարուն անունը մշտապես ընկալվել է որպես արևմտահայության հայրենիքի խորհրդանիշներից մեկը:

6 Սերոբ Վարդանյան, ծնվ. 1864 թ. Խյաթի գավառում: 1895 թ. Խյաթում կազմակերպել է ինքնապաշտպանական շարժում: 1898 թ.՝ դիմադրության ժամանակ, վիրավորվել է Գեյիեցյուզան գյուղում: 1899 թ. նրան թունավորել են: Սպանվել են նաև նրա որդին և երկու եղբայրները: Աղբյուր Սերոբի սխրանքների մասին ժողովուրդը բազմաթիվ երգեր է հյուսել:

Թալինի ճանապարհին գտնվող «Էրգիր» անունով ռեստորանը

անունը՝ Մոսե!՝ Մեր գյուղում ամեն ընտանիքում Անդրանիկ անունով տղա կա, շատ ընտանիքներում՝ Սերոբ, Գևորգ» (Ուշան գյուղի գյուղապետ Առաքելի պատմածից)), լքված բնակավայրերի ինքնահնար քարեգների փոխանցում ժառանգներին, հայրենիքից բերված գրքերի սրբացում, բարբառների, հայրենիքից բերված երգերի ու պարերի խսրվապահանջ օգտագործում, հայրենակիցների պարբերական հավաքներ... և, վերջապես, «Էրգիր» բառը: Երկիր բառը, որ հայերենում առիասարակ մի քանի նշանակություն ունի («ամբողջ աշխարհ», «երկրի մի մասը, գավառ», «գետին, հող»), փախստական մուշ-սասունցիների բարբառով օգտագործվում է նաև «հայրենիք» իմաստով: Մուշ-Սասունի բարբառով այս բառը հնչում է «Էրգիր» ձևով: Մշեցիներն ու սասունցիները «Էրգիր» բառը գործածում են բացառապես իրենց թողած հայրենիքի առնչությամբ, «Էրգրի երգերը», «Էրգրի մրգերը», «Էրգրի հողը» ասելիս նկատի ունեն Մշո կամ Սասնա երգերը, մրգերը, հողը: Այս բարբառից «Էրգիր» բառն աստիճանաբար ձեռք է բերել «հայրենիքի» նոր՝ Արևմտյան Նայաստան իմաստը. «գնացել էի Էրգիր» նշանակում

1 Մոսե - Մոսե մայրիկ (Մոսե Վարդանյան), ծնվ. 1868 թ. Թեղուր գյուղում: Մահացել է 1953 թ. Եգիպտոսում՝ Ալեքսանդրիայում: Աղբյուր Սերոբի կինը և գինակիցն էր: Մասնակցել է ինքնապաշտպանական կռիվներին: 1899 թ. Գեղիեգյուզանի կովում վիրավորվել է, կորցրել որդուն: Նրա մյուս որդին ջարդերի զոհ է գնացել Կարինում: Անցել է Կովկաս, իսկ Նայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ Ալեքսանդրիա:

է «գնացել էի հայրենիք» կամ «գնացել էի Արևմտյան Նայասպան»: «Էրգրի» սոցիալական ցանցում «Էրգրի» բառով անվանվում են թերթեր, ռեսպորտաններ, գրվում են բանաստեղծություններ և այլն: Գլխավորապես «Էրգրեցիներով» բնակեցված Թալինի Երևան-Թալին ճանապարհին գտնվող «Էրգրի» անունով ռեսպորտանի ճիշտ դիմացի մայթի մեկ այլ ռեսպորտան կրում է «Կարոտ» անունը՝ միավորելով «Էրգրի կարոտը»:

«Էրգրին» իր միկրո-մշակութային առանձնահատկություններով, լեզվով, վարքի նորմերով, «Էրգրեցիների» ինքնությամբ ու ծրագրերով, անցյալի «այսօրով» թողնում է ժամանակի կանգ առնելու զգացողություն. այս մարդկանց կյանքը զգալիորեն այնպեղ՝ «Էրգրում» է, քսաներորդ դարի սկզբում, հատկապես պարմելիս, երբ անցյալի մասին պարմողը բայերը գործածում է ներկա ժամանակով:

2009 թվականին ծրագրավորելով հավաքել առանձին ընթանիքների անցյալից եկող «բանավոր պարմությունները» կամ, ավելի շուրջ, «պարմությունների հիշողությունները», մենք չէինք պարկեցանք, թե ինչքան կենդանի են դրանք, ինչքան մանրամասն և ինչքան «ներկա»: Վարաի լինելով, որ մարդն իր կենսագրության հեղադարձ հայացքով հաճախ ակամա ներկայացնում է սոցիալականացված անցյալը, սպասում էինք, որ մեր ռեսպոնդենտներն իրենց ընթանիքի անցյալի կենսագրությունը կպարմեն այն հասկացություններով ու եզրույթներով, որոնք ձևավորվել են իրենց ապրած շրջանի գաղափարախոսության կամ հասարակական մշակույթի միջոցով: Այս երևույթը, սակայն, գոյություն ունի միայն մասամբ: Ծնողների կամ պապերի պարմության ընթանեկան փարբերակը պարմելիս հաճախ էր հնչում, օրինակ, «ցեղասպանության ժամանակ» արտահայտությունը, որն, անշուշտ, հեղադարձ շրջանի եզրույթ է, սակայն պարմողի համար դրանք իր պարմած դեպքերի ընթացքում եղած ընկալումներ էին: Այսօրվա պարմողները երբեմն շատ ընդհանրական են ներկայացնում իրենց հարազատներին սպանողներին, ինչպես Գյոզալ Նովհաննիսյանը, որ, օրինակ, պարմելով իր սկեսորի սպանության պարմությունը, ասում է. «*Ոսկի են պահանջել, ասել ա՛ չունենք, քուրդն ու թուրքը վերցրել գցել են թոնրի մեջ, վառել*»: Նա, բնականաբար, չի կարող նկարագրել այդ «թուրքին ու քուրդին», ինչն, օրինակ, կաներ նրա սկեսորը, որի աչքի առջև փրկել է ունեցել սպանությունը, և ով հեղադարձ իր հարսին բազմիցս պարմել է այդ դեպքը: Ծնողների կամ պապեր-փարբերի պարմածների հիշողությամբ վերականգնումներում գերիշխում է «*թուրքերը հարձակվեցին*», «*թուրքերը մորսն փրկեցին*», «*թուրքերը մորթեցին*», «*քուրդերը փարսեցին*» ընդհանրական ձևերը: Նավանաբար ընդհանրական, սոցիալական հիշողության օրինակ է նաև դեպքերի ընթացքը պարմելիս «*քառասուն մարդ*», «*քառասուն օր*» արտահայտությունների օգտագործումը (ոմանց պարմություններում ընթանիքը «*քառասուն մարդ* ուներ, որոնցից փրկվել է միայն մեկը» (Էլեոնորա Ղազարյանի պարմածից), կամ՝ «*եկեղեցում քառասուն մարդ է լինում հավաքված, բոլորին վառում են*»; կամ՝ «*Էդ փրկեց լինում ա քառասուն հոգի, քառասուն փղամարդ, մի քանի կին*», որոնք հավաքվել էին քննարկելու իրենց փախուստի հնարավորությունը, բայց չեն հասցնում, ինչ-որ մեկը մարմնում է նրանց փրկողը, և բոլորին կոտորում են (Արեգնազ Պողոսյանի պարմածից); կամ՝ «*Էդ ընթանիքն էնքան մեծ էր, որ քառասուն էրեխայի օրորոց էր օրորվում... դրանց բոլորին՝ քառասուն հարսին, քառասուն փղամարդուն, էրեխեքին, բոլորին կոտորում են: Մի աղջիկ էրեխա է փրկվել հարևան թուրքի գոմում, մեր գյուղում հարս էր*» (Էլյա Դավթյանի պարմածից): «*Քառասուն*» թիվը հաճախ է հանդիպում նաև փախուստի, դեգերումների պարմություններում: Կարելի էր ենթադրել, որ «40» թվի բանահյուսական կաղապարն¹ ուղղակի լեզվամաթողության դրսևորում է և մեր այսօրվա պարմողների սոցիալական մարտցման ձևը, եթե մեր գրուցակիցներից մեկն այն ուղղակի չկապեր հիշողությունների հետ: Ամապ Նարությունյանի մայրը, որ փախուստի ժամանակ վեց փարեկան է եղել, իր դարերը պարմել է, թե ինչպես էին ինքը, իր մայրն ու կրթսեր քուրդ քառասուն օր ցերեկները թաքնվում արտերում, գիշերը դուրս գալիս ուրելի խոտաբույսեր հավաքելու. «*Մամաս ասում ա՛ քառասուն օր մնացինք: Ասում եմ՝ մա, ի՛նչ գիտես քառասուն,*

1 «40» թիվը հանդիպում է հայոց բանահյուսության փարբեր ժանրերում հայկական էպոսում, հեքիաթներում, խաղիկներում և այլն, և թերևս արմաբավորվել է Ասորվածաշնչյան բառամթերքից:

ասում և՛ 14-ին մեզ կոտորեցին, ցորենն արդեն հասել էր... մոտավորապես եւ ասում»): Եթե «40» թիվը լեզվական կաղապար է, ապա այն, հավանաբար, առաջին պարամոդների լեզվամթերքից է և նույնությամբ թափանցել է հաջորդ սերունդների միջավայր:

Պեպոք է ենթադրել, որ սեփական ընդհանրի անհատական պարմությունը ներկայացնելիս այն քաղաքական խոշոր իրադարձությունների հետ կապելու ձգտումը նույնպես հետագա սոցիալական հիշողության ազդեցություն է, և «դեպքերի» մասնակից սուբյեկտները, հավանաբար, այդպես չէին ընկալում: Օրինակ, ոմանք իրենց ծնողների պարամոդից հիշում են, թե ինչպես էին օտարերկրյա դեսպանաւորների ներկայացուցիչներն իրենց գրասենյակների պարմուններից դիտում հայերի ջարդերն ու փրկահանությունը, մինչդեռ *«նրանք էին խրատում ցեղասպանությունը»:* Իբրև հիշողություն է ընկալվում մասնավորապես Գերմանիայի մեղսակցությունը հայերի ջարդերին (*«Աֆիոնկարսիիսարցի իմ հորը փասանյոթ փարեկանում թուրքերը փարել են Բաղդադի երկաթգծի շինարարության վրա աշխատելու, որը ղեկավարում էին գերմանացիները, և նա այն քչերից էր, որ սովից չմեռավ և հետո գաղթեց Բաղդադ: Իսկ գերմանացիները նայում էին սովից մեռնող մարդկանց: Նայրս միշտ ասում էր, որ գերմանացիներն են մեղավորը, նրանք էին թուրքերի թիկունքին կանգնած»* (Նամեսարուհի Ավագյանի հետ զրույցից)):

Երբեմն, սակայն, հարկապես օգնության դեպքերը հիշելիս, գործող անձիք անհատականում են: Ավելիս Բեշիջյանը մինչև այսօր հիշում է, որ իր հորը փախուստի ճանապարհին օգնած թուրք ոստիկանի «անունն Իսմայիլ Չաուշ էր», չնայած հայրը շար կարճ ժամանակով և դիպվածով էր հանդիպել այդ ոստիկանին: Վասակ Թորոյանը պարմում է իրենց ողջ գյուղին օգնած քուրդ Մալոյի մասին, Ամասր Նարությունյանը մինչև այսօր հիշում է իր մորը մանուկ հասակում օգնած քուրդ երիտասարդ հարսի՝ Տավեի անունը, Արփիկ Շահինյանը՝ իր պապական գերդասարանի Կեն անունով թուրք ծառային, որ փրկել է իր մորեղբորը:

Մեր գրուցակիցներն ընդհանրապես հիշողությունների միջոցով «վերակենդանացնում էին» իրենց նախորդ սերնդի/սերունդների անցյալը և իրենց կենսագրությունը: Նրանցից շատերի կենսագրությունը պայմանավորված էր նախորդների ողբերգական անցյալով, ինչը միանգամայն բնական է, և նույնիսկ երրորդ սերնդի կյանքում էր նախորդների անցյալը որոշ իմաստով «ներկա»: Դրա ցայտուն դրսևորումն է հարազարների հետ փրկի ունեցած որոշակի դեպքերը ներկա ժամանակով պարմելու հաճախակի հանդիպող երևույթը: Մեր գրուցակիցներից շատերի պարմությունների կառուցվածքն այնպիսին է, որ կարծես հենց իրենք են ներկա եղել այդ դեպքերին. *«Մայրս գալիս ա ու ասում ա...», «մորաքույրս այդ մարդու, այդ թուրքի փանը խոհարարուհի էր, ու երեխային փարավ նրա մոր...», «բերում են թուրքերը էդ մարդկանց, լցնում են գունի մեջ...»* և այլ այս կարգի ձևակերպումները պարմելու ընթացքում սրբեղծում են պարմողի մասնակցության փավորություն: «Անցյալը ներկա էր» նաև այն իմաստով, որ որոշ ընդհանրությունում ոչ միայն կյանքի, հարաբերությունների կառուցվածքում առկա էր նախորդների հետ փրկի ունեցածի շարունակական ներկայությունը, այլև մասամբ վերաբարդված էր նրանց մշակութային և սոցիալական կյանքում: Ընդհանրությունում պահվում են «Էրզրից» բերված գրքերը, հմայիլները, որոնք սրբացվել են, և համերկրացիները գալիս են դրանք խնկարկելու (աղոթելու, մոմ վառելու): Օրինակ՝ Գեղարքունիքի մարզի ներկայիս Նորակերպ գյուղում հայրնի ոսկեկող Ավետարանը, որը հայրնի է նաև «Սուքոյի Ավետարան» (Սուքոյի փան Ավետարան) անունով, փախստականները 1915 թ. իրենց հետ բերել են Մշո գավառի **Օվ** գյուղից, և մինչև 1935 թ. այն գտնվել է նույն ընդհանրությունում: 1935թ. Ավետարան ունենալու պարճառով կրոնական մոլեռանդության մեջ մեղադրված այդ ընդհանրություն խուզարկություն է կատարվել, և պեղական անվտանգության ծառայողներն այդ Ավետարանը փարել են: Մշո Օվ, Բիթլիսի Սեխ, Վանի Մխկներ, Սոսրաթ, Ալաշկերտի Զիրո գյուղերի փախստականներով բնակեցված Նորակերպ գյուղում, սակայն, հայրենիքից բերված Ավետարանի նկատմամբ սրբազան նվիրվածությունը չի նվազել, և մինչև այսօր մարդիկ այցելում են Սուքոյի փան ներկայիս ժառանգ Արարակ Նովսեփյանի փուն, որտեղ Ավետարանին հարկացված հարուկ անկյուն կա, մոմ

Լուսանկար՝ Մուրթյի փան ոսկեկող Ավերարանը պահվել է այս սնդուկում:

են վառում և մաքրաղ են անում: Նամարվում է, որ այդ Ավերարանը, ի թիվս այլոց, նաև թուրքից պաշտպանելու հարուկ գորություն ուներ: Որևէ երկիր մեկնող մարդիկ, բանակ գնացող երիտասարդները գալիս էին այդ Ավերարանի մոտ աղոթում, դրա մոտ գտնվող մեղաքայա թաշկինակներից իրենց հետ վերցնում, որովհետև համարվում էր, որ այդպես նրանք երբեք թուրքին գերի չեն ընկնի և անպայման կվերադառնան (Անահիպ Նովսեփյանի պարամածից): Այսօր Ավերարանի դարարկ անկյունում շարունակում են մեղաքսե թաշկինակներ պահել, և բանակ մեկնող երիտասարդները շարունակում են իրենց նախնիների ավանդույթը:

«[Թալինի] Չորագյուղում մի ընտանիք կար, Մանազկերտից էին: Երանք ավերարարան ունեին, Նարեկ՝ էին ասում, ըդենց փոքրիկ գիրք էր: Ամեն շաբաթ օր գնում էինք, էդ գրքի դեմ մոմեր էինք վառում: Էդ էրգրից էին բերել, մի հատ սև շորերով, նիհար, բոյով փափիկ էր: Մամաս ամեն շաբաթ օր մոմ էր փալիս, ասում էր՝ գնացեք, ադեի Ավերարարանի դեմ վառեք, արեք: Գնում էինք, ըդենց մտնում էինք կամաց, առանց խոսալու, վախենալով, որ հանկարծ չխոսենք, էդ մոմերը վառում էինք: Գիրքն էլ սենց սիրուն փաթաթած Նարեկ էր, դրած էր, մոմերը վառում էինք ու դուրս էինք գալիս: Որգնում էինք, էդ փափիկը միշտ մաքրել էր փալիս մեր ձեռքերը, կոշիկները հանում էինք, մտնում էինք, փոքրիկ թոնդրատուն էր, ըսենց թարեք էր սարքած պատի մեջ, մի քարը հանած... Էդ ընտանիքը հիմա ապրում է Աշտարակի Էրզնկայում, գիրքն էլ են փարեկիրանց հետ» (Վարդ Աբաջյանի պարմությունից):

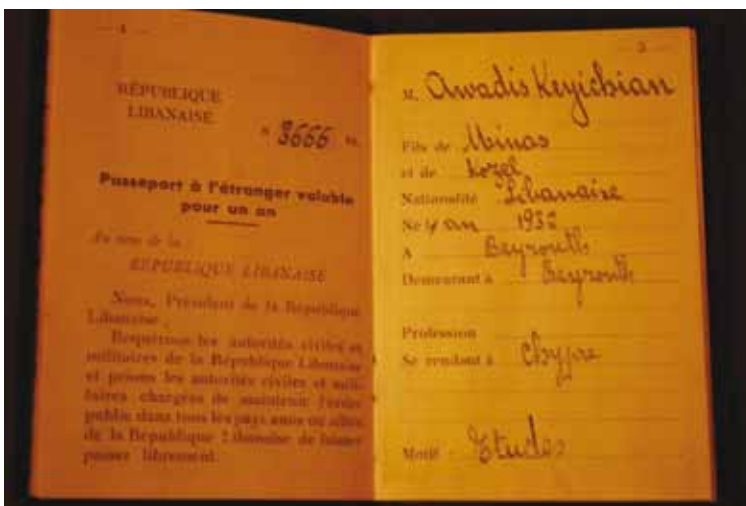
Գրքերից բացի, պահպանվում են նաև «Էրգրից» բերված այլ առարկաներ, որոնք սրբազան ֆունկցիա են կատարում, և այսօր էլ մարդիկ այցելում են դրանց գործոթյանը հաղորդակցվելու համար (օրինակ՝ Մարտունու շրջանի Չորագյուղ գյուղի ալաշկերտի մի ընտանիքում պահվում է «Էրգրից» բերված պղնձյա մի թաս, որից մարմնի վրա լցվող ջուրը զանազան հիվանդություններ է «բուժում»: «Էրգրի» թասի հետ հաղորդակցվելու նպատակով այցելող մարդկանց հոսքն այդ բուն չի դադարում):

Մամվել Միրզոյանը ցույց է փալիս իր կազմած փոստաձառը, որը սկսվում է Բիթլիսի նահանգի Մեխ գյուղում 1830 թ. ամուսնացած Նովհաննեսից ու Ալմաստից և ներառում նրանց հինգ սերունդները:

1 Միջնադարյան հայ հոգևորական, բանաստեղծ և փիլիսոփա Գրիգոր Նարեկացու (մոտ 951-1003) «Մարտյան ողբերգության» պոեմը: Նարեկացի անունը Գրիգորն ստացել է Ռշտունյաց աշխարհի Նարեկ գյուղի անունից, որտեղի վանքում անցել է նրա ճգնաժողովական կյանքը: Նայ Առաքելական Եկեղեցին «սուրբ» է հռչակել Գրիգորին, իսկ ժողովուրդը սրբացրել է նրա փիլիսոփայական-աստվածաբանական պոեմը՝ «Նարեկ» անունով, որը ժողովրդական բառազանձում երբեմն նաև Ավերարան է կոչվել: «Նարեկին» վերագրվել են բուժիչ հատկանիշներ, հիվանդների մոտ բարձրաձայն Նարեկից հարվածներ են ընթերցվել, գիրքը դրվել է բարձի փակ և այլն:

Մարդիկ շարունակում են փոհմածառեր վերականգնել՝ փորձելով ներառել ինչպես արևմտահայ անցյալը, այնպես էլ՝ իրենց դեգերումների պարմության շղթան, պահում են Իրաքի հպարակությունը հասարարող փաստարարողը, Լիբանանի անձնագիրը:

Ավերիս Բեշիշյանը հպարտանում է իր լիբանանյան անձնագրով՝ պարմելով հայրենագրված հայերի նկարմանը Լիբանանի արար ժողովրդի ցուցարերած աջակցության մանրամասները:

Որոշ վայրերում, եթե մահացածը Արևմտյան Տայաստանում է ծնվել, քապանաքարի վրա գրվում է նրա ծննդյան բնակավայրի անունը, թեև Տայաստանում բնակավայրերի անունները քապանաքարերի վրա փորագրելու ավանդույթ չկա:

**ԱՐՇԱԿ ԳԼՈՐԳԻ ՍԱՐՈՅԱՆ ծ.
1882 թ. ԲԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՍԵՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ մ. 1946 թ.
ՆՈՐԱԿԵՐՏՈՒՄ**

**ՊՈՂՈՍ ՍԻՍԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆՆԵՐ.
Պ. /1861-1946/. Ս/1865-1948/
Ծ.Տ. ԱՃԿԱ. ԲԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՕՎ. ԳՅՈՒՂ. ՏԻՇԱՏԱԿ ՈՐԴԻՆԵՐ
ԴԱՎԻԹԻՅ Ա ԱՐՇԱԿԻՅ**

Որոշ ընտանիքներում մասունքի նման պահում են մահացած ծնողների կամ պապեր-տատերի անձնագրերը, որոնցում գրված է նրանց ծննդյան վայրը՝ Թուրքիա, այսինչ գյուղ/քաղաք:

Գառնիկ Մանուկյանի հոր անձնագիրը, որում գրված է, որ Արսեն Մանուկյանը ծնվել է Թուրքիայի Վան քաղաքում, 1903թ. մայիսի 10-ին:

Մրանք վավերագրեր են, որոնք հաստատում են նախնիների անցյալը և այդ անցյալը մասամբ տեղափոխում ներկա սերնդի ամենօրյա կյանք:

«ՓԱՌ-ՔԴ ՇԱՏ, ԱՍՏՎԱԾ, ՈՐ ԻՄ ԵՐԵԽԱՄՆ ՄԱՔՈՒՐ, ԱՆՄԵՂ ՄԵՌԱՎ, ՄԻ ԹՈՒՐՔԻ ՊԵՏՔ ՉԵՂԱՎ»

«Կեսուրս մի աղջիկ էր ունեցել, Սաթիկ էր անունը: Դրան թուրքն ուզել ա տասնել, ինքը 14 տարեկան ա եղել, պունուր աղջիկ, մեծ մարդ, քաշքաշում ա, մայրը չի թողնում, խնդրում ա, որ փոքր ա, մեղք ա: Էդ աղջիկը դողում ա վախից, ընկնում ա, ուրքի ա գալիս, Էնքան փոքր էր, ընկել նստել էր: Մի շաբաթ հետո մահանում ա, Էնքան էր վախեցել էդ էրեխան: Միշտ գնում ենք գերեզման, ծաղիկներ ենք դնում, բայց տապալ ա ստում էր. «Փառքը շատ, Աստված, որ իմ երեխան մաքուր, անմեղ մեռավ, մի թուրքի պեղքեղավ» (Արփիկ Շահինյանի պարմածից):

Որքան էլ դաժան է հնչում այս արտահայտությունը, այն, այնուամենայնիվ, հաճախ է լսվել և նույնիսկ այսօր է լսվում: Նայերը չափազանց ծանր էին տանում, երբ աղջիկներին «տանում էին»: Իսկ, ըստ երևույթին, հաճախ էին տանում: Նույնիսկ մեր գրուցակիցների մեջ գրեթե ընտանիք չկա, որի հիշողություններում ընտանիքից տարած աղջիկ չլինի, կամ գոնե փորձը արված չլինի: Աղջիկներին տանում էին, հավանաբար, տարբեր պարզառենքով, բայց կա՛մ ծնողները, կա՛մ քույր-եղբայրներն այդ մասին խոսելիս սովորաբար պարմել են, որ աղջիկը չքնաղ գեղեցկություն ուներ. նրանց կնության էին տանում: Ընտանիքները շատ ողբերգական էին ընդունում թուրքերի կամ քրդերի կողմից աղջիկներին տանելու դեպքերը: Աղջիկներին «տանում էին» նաև ավելի վաղ շրջանում, և ջարդերի օրերից բազմաթիվ դեպքեր են հայտնի, որ թուրքի կամ քրդի մահմեդականացած հայ կանայք շատ հայրենակիցների են օգնել: Այսպես թե այնպես, ջարդի օրերին աղջիկներ շատ են տարվել, տարվել են նաև ամուսնացած երիտասարդ կանայք, և տարածված էր այն պարկերացումը, որ ավելի լավ է աղջիկը մեռնի, քան քրդի կամ թուրքի կին դառնա: Այս վերաբերմունքն այնքան արմատացած էր, որ նույնիսկ մայրերն էին գերադասում աղջիկների կյանքը գոհաբերել, քան փրկել նրանց թուրքի կամ քրդի կնության գնով: Դժվար է ասել՝ ինչքանով է համապատասխանում իրականությանը, բայց երբեմն պարմում են նաև, թե ինչպես են հայրերն սպանել իրենց դուստրերին: Պակաս հայտնի է, թե ինչպես էին «տարված» կանայք իրենց զգում նոր ընտանիքներում: Մեր այսօրվա գրուցակիցները միայն մի քանի այդպիսի դեպքեր են պարմում, որոնց նրանք փրկյալ են թուրք ամուսնուց փախած և հայկական միջավայր վերադարձած հայուհիներից: Օրինակ՝ Աիդա Թովուզյանի պարմությունը նրան հայտնի է դարձել միայն 1975 թ., երբ փրկին Աիդայի հայրն ԱՄՆ-ում գրել է իր կորած մորաքրոջը՝ Քնարիկ Ջանիկյանին: Գաղթի ճանապարհին անհետացած Քնարիկը տասնվեց տարեկան էր, ծնվել էր 1900 թ. Աղաբազարում: Քնարիկին կենդանի մնացած հարազատները երկար են փնտրել: 1975 թ. գործերով Վաշինգտոնում գրնվող Նովհաննես Թովուզյանը՝ փրկին Աիդայի հայրը, փրկի քահանայից լսում է, որ հայկական եկեղեցուն շատ է օգնում Քնարիկ Ջանիկյան անունով մի կին: Նովհաննեսն, իհարկե, անմիջապես հեղափոխվում է, ծանոթանում փրկիկուց հետ և պարզում, որ նա իր փնտրվող հորաքույրն է: Քնարիկ Ջանիկյանն ամուսնացած էր, ուներ երկու որդի՝ Պողոս և Ռիչի: Նովհաննես Թովուզյանը նրան հրավիրում է Նայաստան, որտեղ էլ Քնարիկը պարմում է իր անհետանալու պարմությունը, ինչն անջնջելի հետք է թողել լսողների, այդ թվում՝ Աիդա Թովուզյանի վրա: Գաղթի ճանապարհին փրկի էր ունեցել շատ սովորական մի դեպք, հայ գաղթականներին ուղեկցող զինվորներից մեկը տասնվեցամյա աղջկան վաճառել էր մի հարուստ թուրքի: Աղջիկը նրա յոթերորդ կինն էր դարձել: Չնայած ամուսնու բացառիկ սիրալիք ու բարի վերաբերմունքին՝ միշտ թաքուն մտածել է փախչելու մասին: Այդ ընթացքում ունեցել է երկու երեխա՝ Մուստաֆա և Ջամալ անուններով, որոնց ինքն իր մտքում Պողոս ու Արտաշես է անվանել: Քնարիկին հաջողվում է ամուսնուն համոզել, որ տան հայուհի խոհարարուհուն իր զավակների դայակը դարձնի, և հետագայում ամուսնու տանտիրոջ ուղևորություններից մեկի ընթացքում դայակի օգնությամբ փախչում է Նալեյ: Որդիներին թողնում է դայակի մոտ: «Նալեյում առաջին դուռը, որ ծեծում է, դուրս են գալիս իրենց աղաքազարցի բարեկամները:

Դա Արմինե Կայենցի, երևի գիրքը, նկարչուհի Արմինե Կայենցի քեռայրի տունն էր: Նրանք աղաքագարցի են և Քնարիկի ազգականները...Տեսե՞ք՝ ճակարագրի ինչխաղ է»: Նյութը նկատ ազգականները Քնարիկին շուրջով ուղարկում են Վաշինգտոն, որտեղ նա ամուսնանում է մեկ այլ փրկվածի հետ և կրկին երկու որդի ունենում, մեկը, ինչպես ասվեց՝ դարձյալ Պոզո: «Նորաքույրս պատում էր, որ երկրորդ Պոզոսին կերակրելիս միջոց առաջին Պոզոսի հետ էր խոսում, բայց այդպես էլ երբեք իր առաջին որդիներին զբնեյրս փորձ չարեց: Մասրիկ վախենում էր, որ երեխաներին կվնասեն: Այնքան էր վախենում, որ նույնիսկ իր թուրք ամուսնուքաղաքի անունը մեզ չասաց: Քնարիկի ամուսինն ու որդիները գիրք են նրա պատմությունը, բայց նրանք էլ երբեք չեն փորձել հեղափոխությունը իրենց եղբայրների ճակարագրով»: Ահա Թոփուզյանը պատմում է, որ հորաքույրը չէր սիրում իր կյանքի այդ հարվածի մասին խոսել, և առաջին հանդիպումից հետո հավիպյան լռել է:

Արիկի Շահինյանի պարմությունը որոշ գուգահեռներ ունի այս պարմության հետ: «...Մորաքույրս էր, շատ սիրուն կին էր, գեղի ա տարել մի թուրք, 7 տարի իրա կինն ա եղել... էր թուրքի մոտ շատ մնացել ա, շատ տանջվել ա, վերջը ուրեմն ազատվել ա: Շատ հարուստ իսան ա եղել, Մաքրոսիոս բացի 15 կին ա ունեցել: Մաքրոսիոս ասում էր, որ իրան շատ սիրում էր, բայց օրը երկու անգամ ծեծել ա: 7 տարի, քանի երեխա ունեցել ա, ինքը խեղդել ա, չի ուզել թուրքից երեխա ունենա... Վա՛յ, որ չէր պատում... Ասում ա՝ Աստված եմ կանչել, որ պրծնեմ էս գերությունից, հա, ասում ա՝ մարդս հայերին գերում էր աչքիս առաջ, վառում, ասում էր՝ «բեզ էլ սենց կանեմ, եթե էթաս, փախնես ինձնից, քեզ կվառեմ նախորդ»: Մի օր էլ Մաքրոսիոս ամուսինը կնոջն ասում է, որ հայկական եկեղեցում խոմբ են կազմել, ինչքան հայ աղջիկ, կին կա, եթե ուզում են, կարող են գնալ, փոխանակում են թուրք գերիների հետ, և հարցնում է, թե արդյոք ինքը չի՞ ուզում գնալ: Մաքրոսիոս, մրածելով, որ ամուսինն իրեն փորձում է, հրաժարվում է. «Տեսնելով, որ ես մտադրություն չունեմ գնալու, ինքը հանգիստ թողել գնացել ա Բեյրութ, վաճառական ա էր ժամանակ եղել, ես էլ չարշավում փաթաթվեցի, գնացի եկեղեցի... Գնացի, ասացի՝ «ես հայ եմ, գեղի եմ այսինչ տանը, այսինչ իսանի կինն եմ, բայց ես իմ կամքով չեմ կարող զալ, պիրի գաթ գոռով հանեք ինձ տնից, խնդրում եմ», և շուր վերադարձա: Վաղորդ օրը մեկ էլ առավոտը դուռը ծեծեցին, թե սրեղ հայ աղջիկ կա: Էդ կնանիքը՝ «չէ, չէ, չէ, չէ, սրեղ հայ աղջիկ չկա», բոլորը բրթում են դուրս... Ես էլ վերևից տեսա, որ եկել են, իջնում են, ասում են՝ «հայր ես եմ...»: Էդ կնանիքը հիմի էլ ինձ են բրթում, ներս են բրթում՝ «վա՛յ Մաքրոս, տենց բան չանես, մեզ կսպանի, սադիս կսպանի, սրի կքաշի, վա՛յ չթողես», մի լացել են լացում, չոքում են... Ես էլ ասացի, որ «էս եկողը քեռոս տղան է, ինձ գրել է, պիրի գնամ»: Տե՛նց փախել պրծել ա»: Մաքրոսիոս Վայսարանում հեղափոխում ամուսնանում և ապրում է Մարգարա գյուղում: «Բայց Աստված իրան էլ երեխա չորվեց: Դե որ իրա երեխեքին ինքը խեղդել ա... Մարգարա գյուղում էլ թաղված ա հիմա էդ կինը իրա ամուսնու հետ»:

Անահիտ Բարդակչյանի պարմությունը թե՛ նման, թե՛ փարբեր է: Նախ՝ ջարդերից հետո Վալեպում հասարակած Բարդակչյանների ուղ աղջիկներից՝ Անահիտի մորաքույրներից մեկին մի թուրք բռնի տարել է և մահմեդական դարձնելով՝ հետո ամուսնացել: Քանի դեռ նրանք Վալեպում էին ապրում, Անահիտի մորաքույրերն ու ծնողները որոշ չափով շփվում էին դստեր և քրոջ, նրա առաջին զավակի՝ Արաի հետ: «Բայց հետո, մայրս ասում է, որ նրա ամուսինը փեղափոխվեց Թուրքիա: Էդ մարդն առավ իրա քոչն ու գնաց Թուրքիա, ըտենց էլ էր քրոջս կորցրեցինք»: Ավելի ուշ Անահիտի մյուս մորաքրոջն էլ մեկ այլ թուրք է ուզում տանել, և ծնողները որոշում են աղջկան շրպա ամուսնացնել: «Էդ մորքորս շատ սիրուն աղջիկ ա էղել: Մամաս ասում ա՝ օժիրը փռած, պիրի գան հարս տանեն, հարսանիքն ա շաքաթ իրիկուն, առավոտ վեր են կենում, տենում են մորքորս մահացել ա, - փիկին Անահիտը դադար է փախս, փորձում է չլացել: - Վախից ա մահացել, քանի որ ասել են՝ «մեկ ա, քեզի պիրի տանենք, - ըստ փիկին Անահիտի՝ աղջիկը վախեցել է, որ հենց հարսանիքին իրեն կփախցնեն: Վամենայն դեպս երիտասարդ աղջկա մահվան ընդամենական բացատրությունն այդպիսին էր: -...Մամաս ասում ա՝ մի օր էլ դուռը խփեցին, մի հասարձիավոր, էրկու հասար էլ իրացանավոր մարդիկ էկան, պապայիս ձեռքերը կապեցին ու տարան: Ասում ա՝ ես էլ երեխա, հեղափոխություն գնում եմ: Տարս ներսը նստած լացելիս ա եղել: Գնացինք, ասում ա, գնացինք,

տեսանք գերեզմանը քանդում են, ասում են՝ «ցույց տուր, որ մահացել ա»։ Պատկերացնում՝ ես դու... Մամաս ասում ա՝ էդ բանը երբեք իմ աչքի առաջից չի հեռանում, ու ասում ա՝ ես ո՛նց չեմ վախեցել, էրեխա եմ եղել, ասում ա, չեմ հասկացել...»։ Երրորդ քրոջը նույնպես փախցնում են, և նրանք այդպես էլ երբևէ չեն իմանում նրա հեղափոխական գաղափարները։ Ութ քույրերից, ի վերջո, մնում են միայն երկուսը։ Անահիտի մոր ամենադառը հիշողություններից է քույրերից մեկի սպանությունը։ «Անցավ միառժամանակ, ասում ա՝ էն մի քրոջս մորթեցին։ Մորթեցին, ասում ա, գլուխը, ոտը առանձին-առանձին շարել են հայի պարիզի վ, նայեք, - լքում է, փորձում է հաղթահարել արցունքները։- Ասում ա՝ էլ ձար չկա, չեն թողում, որ պապաս մորենա իրա էրեխուն։ Ասում ա՝ պապաս գնում ա, ասում ա կառավարությանը, ասում ա, որ էս քանի օր ա իմ էրեխեն էս վիճակին ա, թուրթերը սենց բան են արել։ Կառավարությունը, ասում ա, զինվորներ ա տրախ, գալիս են, պապայիս հեղ օգնում են, տանում են, էդ էրեխու կտրտած մասերը հավաքում են, թաղում են...»։

Գարեգին Չուգասյանի պապի առաջին կնոջը գաղթի ճանապարհին փախցրել են։ Գաղթի ճանապարհին այս կամ այն ձևով զոհվել է Չուգասյանների ողջ գերդասարանը, բացի երկու երեխայից, որոնցից մեկն այն ժամանակ յոթ տարեկան էր և հեղափոխում ամենայն մանրամասնությամբ գրել է իր հիշողությունները. «Եղեռնի, ամբողջ էդ զաղթի պատմությունն էր, Մեքսասիայից դուրս գալուց հետո, կանգառներով, քանի կանգառ եղավ, որ կանգառում ինչ պարահեց, և հետո ինչպես է այդ 8 տարեկան տղան հերթով կորցրել իր բոլոր հարազատներին, աչքի առաջ ոնց են մարդիկ կա՛մ մահացել, կա՛մ անհետացել, կամ նրա շնորհիվ մենք գիտենք պապիս առաջին ընտանիքի ճակատագիրը։ Պապիս կինը շատ գեղեցիկ կին էր և ճանապարհին, դուրս գալիս արդեն անհանգիստ էին, որ նա առաջին զոհերից մեկը պիտի լինի։ Դրա համար փորձում էին նրան մի քիչ տգեղացնել, որ ճանապարհին չփախցնեն, բայց դժբախտաբար հենց էդպես էլ լինում է, ճանապարհին փախցնում են։ Պապիս առաջին կնոջ ճակատագիրն այդպես էլ անհայտ մնաց։ Իսկ պապիս մայրը, այսինքն՝ մեծ տարու, ինքն իրեն Եփրատ գետին է գցել»։ Գ.Չուգասյանի պապն այդ ժամանակ Ամերիկայում էր, որտեղից փորձում է վերադառնալ Ռուրիկա՝ իր ընտանիքին օգնելու, բայց ճանապարհին իմանում է կնոջ և զավակների անհետանալու, ծնողների զոհվելու մասին։ Այդ լուրն ստանալուց հետո նա միանում է հայոց ինքնապաշտպանական ջոկատներին, և ավելի ուշ հաստատվում Պարսկաստանում։

Մեր գրողակիցներից Նաիրի Թաջիրյանը նույնպես պարմում է իր ազգականներից մեկի մասին. «Արշուն լինում ա իմ մորական կողմից, մամայիս հորքուրներից մեկի աղջիկը, ամուսնացած է եղել, նորահարս։ Գաղթի ճանապարհներից փախցրել տարել էին։ Ամուսինը ողջ էր մնացել։ Տարիներ հետո էր նույն ճանապարհով գնացել է կնոջը փնտրելու, բայց չհոտավեց այդ մասին, ամուսինը երբեք չհոտեց։ Ըստ երևույթին կնոջը նա գտել էր, բայց չէր կարողացել բերել։ Միշտ այդ խոսակցությունը մեր ընտանիքում եղել է։ Լինում է, չէ՞, թրթաքրել են, պահել են։ Երևի զավակներ էլ ուներ, չեկալի»։

Աղջիկներին, նորահարսերին կորցնելուց այնքան էին վախենում, որ երբեմն, չնայած փղամարդիկ ավելի վտանգված էին, նրանց փղամարդու հագուստ էին հագցնում. «... Միայն մի հորեղբայրն է կարողացել փրկվել։ Դրանից հետո պապիս որ սպանել են... Նրան արդեն սկսվել է փախելի փախը։ Տարս չափից դուրս գեղեցկուհի է եղել։ Նկարներն ունեմ, եթե կարող է՝ պերթգա, հետո կգտնեմ, բոլորը կտամ (նկարները մենք հետո պարձենահանցեինք, իսկապես շատ գեղեցիկ երիտասարդ կին էր-Ն.Խ.)։ Փախելիս ժամանակ, որպեսզի թուրքի ձեռք չընկնի, հագցրել են տղամարդու շորեր, երեսին մուր են քսել, հատուկ, շալվարով-բանով, էսպես մի կերպ փախցրել են դեպի Բաթում...» (Ալբերտ Մամիկոնյանի պարմածից)։

«ՄՐԱՆՑ ԵՐԵՄՆ ԱԾԻՎԱԾ ՉԷ, ԻՍԿ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՆՐԱՄԱՆՆ Է ԱԾԻՎՈՂ ԵՐԵՄՆԵՐՈՎ ՏՂԱՆԵՐԻՆ ՍՊԱՆԵԼ» (Ավետիս Բեշիշյանի պատմությունից)

Տղամարդկանց սպանելու պատմությունները մեր գրուցակիցների ամենացավոք հիշողություններից են: Բացի այն, որ ըստ էության բոլոր հիշողություններում առկա են ընթացիկի երիտասարդ տղամարդկանց զինվորագրելու և անհերանալու պատմությունները (պատմողները սովորաբար ասում են՝ «սպանել են», եթե նույնիսկ դրա ուղղակի ապացույցները չունեն), շարերը պատմում են փոխանցված: Արվիկ Շահինյանի պատմությունն այս կամ այն չափով ընդհանրական է. «Մորական փափկաշար էր պատմում, պատմում էր, որ 24 հոգի իրանց փնջի փղամարդ փարսան սպանելու, բոլորին, իրա փղային, իրա ամուսնուն, իրա փեքորը, փեքոր փղաներին, 24 փղամարդ: Մնացել էր մենակ քեռիս, որ նրան աղջկա շորեր էին հագցրել, որպես աղջիկ, որպեսզի չհասնեն սպանելու: Բայց, ասում աս, իրանք սպուգում էին, կասկածում էին, եթե աղջիկ երեխաներ են, պիտի սպուգեին, փենային, եթե փղա էր, ուրեմն սպանելու էին, որ հայերը վերջանան... Ուրեմն սպուգել են քեռուս, փենել են, որ փղայա, վերցրել են: Նանկարծ փարսու նկարել աս էր փանողների մեջ մի հար մարդ, փղա, որ իրա հոր փան ծառան ասեղել՝ Կեն անունով: «Կեն, - ասում աս, - իմ Խաչատրուրի փան աղ ու հացը աջքերդ բռնի, էդ մի փղեն աս մնացել, էդ մեկը թող»: Ներս պատմում աս, որ փարել են, կասել են, իրան մեջտեղն են դրել, էդ Կենն նենց ասրել, որ մեջտեղը լինի մի ուրիշ ջահել երեխու հեպ, և փղամարդիկ կասված, մեկը էն կողմից, մի թուրք շուն դրին էս կողմ, մի թուրք շուն դրին էն կողմ, սպանում են մեկ-մեկ: Որ սպանում են, փարանը կտրում են, սպանվածները ընկնում են ձորը: Գալիս հերթը հասնում աս էդ երեխեքին, էդ Կենն գալիս ասում աս. «Էս ջահել երեխեքն էլ թող էթան մեր Ալլահին ծառա լինեն, եկեք ներենք սրանց»: Որպեսզի մեր փղային էլ ներվեր, էն մյուս փղեն էլ հեպն աս: Նրանց գեպին են դնում, գիշերով թողնում մեռելների մոտ, և գիշերով գալիս աս, Բագրապ, Բագրապ, ասում աս, վերջը գրկում աս, փանում հանձնում աս փարիս, բայց ասում աս, 3 օր, հացը բռնած, մենակ դողում էր, զգում աս՝ ուրելու բան աս, բայց չի հասկանում՝ ոնց ուրի, էնքան որ վախեցել աս: Էդ էր փափկա շարում և շար-շար փենց նման բաներ»:

Տղամարդկանց կոտորածի դեպք է նաև Արեգնազ Պողոսյանի պատմությունը, որը նա հիշում է իր մոր կենսագրությունից. «Մորս պատմածով մի օր փղամարդիկ գալիս են, ասում են՝ պեքը է փախենք անտառ, որովհետև թուրքերը հարձակվում են, բոլոր փղամարդկանց հավաքում են փանում... Էդ 15 թվի բան էր, հա, 15... Բոլոր փղամարդիկ փախել են. իրանց հերը, հորոխայերը, քեռիները փախել են էնտեղ: Մնացել են գյուղի կնանիք ու երեխեք: Իրանց ընտանիքում էլ փարս է մնացել երկու աղջիկների հեպ, որոնցից մեծն էլ իմ մայրն էր՝ վեց փարեկան: Երեխեքին փանեն Նայաստան, իսկ փղամարդիկ էլ պրի մի անուն ռուսների գորքերին, օգնեն... Ասում աս՝ հավաքվել են, որ ժողով անեն, քառասուն հոգի էր փան մեջ լինում աս, քառասուն փղամարդ, մի բանի կին: Մրանք էլ օջախը վառել են, հաց են սարքում: Էդ փղաներ, փղամարդիկ էկել են, որ ժողով անեն, էս կնանիքն էլ հաց են պատրաստում, որ դենն իրանց հեպ, օջախը վառած աս: Մենք էլ, կսե, երեխեքը ուրեքի փակ ըսենց նստած էինք: Ասում աս՝ մենք էնքան սոված ենք, սպասում ենք էդ օջախի... Մեկ էլ, կսե, շրջապարեցին, էկան թուրքերը: Նանե՝ քան շորերը: Շորեր չեն թողում, հանում են, որ փանեն իրենց էլի երևի, ինչ... Նանում են շորերը, փլվորացնում են, բոլորին գլուխներ կտրում են: Ասում աս՝ էս, հորոխայորս փղեն, բան, քեռու փղեն, մի բանի հոգի փենց ընկնում ենք բանի փակ, դիակների փակ, իսկ իրեն մերն էր քրոջ հեպ՝ էդ երեխի հեպ փախնում աս անտառ: Դրանք փրկվել են, ինքը մնացել է դիակների փակ: Կսե սպանեցին, կոտորեցին էս քառասուն հոգուն ու զնացին: Նի մի կսե էս դորս էկա, արևոտ, բան, դորս էկա էր բանի, էդ դիակների փակից, փեսնեն

Էն մյուս էրեխեն էլ դուրս էկավ դիակների փակից, Էն մյուսն էլ, մի հասր էլ կնիկ էլի իրանց գյուղացի... Չորս-հինգ հոգի... չորս-հինգ հոգի... Էրեխենք ու կնանիք: Իրան քեռու պղեմն ա էղել, ինքն ա էղել, Էրկու հասր էլ էրեխա են էղել, իսկ իրա մերն էր իրան քրոջ հեար սն փառն է փախել... Նեպո, սսում ա, քան էղավ... մի ինչքան ժամանակից եր էկան մերս, էր էրեխի հեար էկավ, տեսնում ենք մի հասր դիակն արդեն ընկել էր էր օջախի վրա, քան... Մորս հորն էլ էին մորթել: Բոլորին...»:

Նաիրի Թաջիրյանը հիշում է իր անպղամարդ ազգակցական խումբը. «Նայրս Ամասիայից դուրս է եկել առաջին ջարդերի ժամանակ, 18 փարեկան է եղել, առաջին ջարդերին, ուրեմն, սա լինում է մոտավորապես, ինքը 1892 թ. է ծնվել, 18 փարեկան... Լավ, այդպես դուրս է եկել առաջին ջարդերին, 18 փարեկան է եղել... 15 թվի ջարդի ժամանակ առաջինը մեծ հորս են փարել, միշտ փապս կասեր, որ կացնահարել են: Ամասիայի փղամարդիկ շարքի են փրկվել, ընդհանրապես մնացել էին համարյա կանայք, և ինչքան փապիս հիշում եմ, ունեցել եմ հորաքույրներ և ուրիշ բարեկամներ, բոլորը կանայք են եղել, ես համարյա փղամարդ չեմ տեսել ամասիացիներից»:

Ավերիս Քեչիշյանի հիշողություններում իր հոր պարմությունն է: Նայրն ապրում էր Ադանայի և Մարաշի միջև, Ամանոսյան լեռներում ծվարած մի փոքրիկ գյուղում՝ Լավաշում: Բնկացն առհասարակ այդ փարածքում, այնպես էլ Լավաշում հայ բնակչությունը հիմնականում թրքախոս էր և լավ հարաբերություններ ուներ հարևան թուրքերի հետ: 1895 թ. Ադանայից սկսած մինչև Մեծ եղեռնի ջարդերը մշտապես ներառել են նաև այս փարածքի գյուղերը, և Ավերիս Քեչիշյանի պապն ու երեք պապերը այդ գոհ են գնացել այդ ջարդերին: Ավերիսի հայրը պարանի հասակում հայաստանության դեպքերին դեմ առ դեմ առաջին անգամ բախվում է 1905 թ.: Նա հերազայում բազմիցս պարմել է իր որդիներին, այդ թվում մեր գրուցակից Ավերիս Քեչիշյանին. «Իրենց հանում են գյուղից, քշում են Գեորգյոյ: Տղամարդիկ, ով որ ողջ ա մնացել, փախնում են սարերը: Նայրս պարմում է՝ մեզ հավաքեցին, ես, սսում է, տասնամեկ-տասներկու փարեկան փղա էի, փարսն մի մեծ բաց փարածություն: Բնչ-որ նստարաններ կային էնտեղ, կանայք, սսում է, նստեցին նստարաններին, իրենց փեշերը փռեցին, լայն փեշերով շորեր էին հագնում, մեզ՝ փղաներին դրեցին նստարանի փակ, փեշերով ծածկեցին: Փեշերով ծածկեցին, որպեսզի թաքցնեն: Մերթընդմերթ երկու զինվոր էր մտնում զենքով, և հարցնում էին՝ էստեղ զենք բռնող և երեսը ածիլված փղաներ կա՞ն, որոնք կարող են զենք բռնել և կրակել: Մուրթանի հրամանն է նրանց բոլորին սպանել: Գալիս են, փնտրում են ու վերջը գրնում են հորս ու կողքին մի ուրիշ փղայի: Երկուսին հանում են, քաշում են դեպի դուռը: Նայրս պարմում է, սսում է՝ եկանք դռան մոտ, երկուսով սսում է ձեռքերը դռան կողքի պարերին դեմ փվեցինք ու դիմադրում ենք, չենք գնում: Նրացանի կոթով, սսում է, խփում են մեզ... Նա, մոռացա սսել, որ մինչ այդ արդեն մի քանի հոգու բռնում դուրս են տանում, ու կրակոցները գալիս են, սպանում են էնտեղ: Ասում է կանայք բոլորը ձնում են, աղաղակում են... Գիտե՞ք, երբեմն կյանքում ինչ-որ աստվածային հրաշքներ են պարսահում. սսում է՝ էր պահին երրորդ մի զինվոր ներս մտավ, սսեց՝ «Էս ի՞նչ եք անում», սսում է՝ «տանում ենք սրանց սպանենք, սրանք կարող են զենք բռնել»: Ասում է՝ մեր երեսին նայեց, սսեց՝ «սրանց երեսը ածիլված չէ, իսկ սուրթանի հրամանն է ածիլվող երեսներով փղաներին սպանել» ու սսում է՝ «թողեք էս երեխաներին, մի՛ սպանեք»: Սկսում են իրար հեար վիճել, քայց սսում է, փառք Աստուծո, էն երրորդ եկողն է հաղթում, ու մեզ, սսում է, հրացանի կոթով մեջքներիս խփեցին, մի հասր էլ քացով խփեցին, սսեցին՝ գնացեք: Բարեբախտաբար հաջորդ օրը հրաման եկավ, թե թողեք մարդկանց... Նորից, սսում է, մենք վերադարձանք գյուղ, դրանից հեպո, սսում է, մենք 15 թվին վերջնական աքսորի դուրս եկանք»:

«Մինչև ածիլվելը» և «արդեն ածիլված» սահմանագիծը, որ փղամարդու չափահասության ինիցիացոն շրջանն է արևելքում, խորապես արմատացել է հայերի գիտակցության մեջ, այնքան, որ երբ խոսվում էր պարանիների կամ մանկահասակ փղաների սպանությունների մասին, համարյա միշտ ուղեկցվում էր «նույնիսկ ածիլվելու փարիքին չէր» արտահայտությամբ (ինչը նշանակում է՝ «նույնիսկ փղամարդ չէր»):

Չնայած ընդհանրական հիշողությունները ներկայացնում են որոշակի ընդհանրությունների դեպքերը, բոլոր պարամոդներն օգտագործում են «փղամարդկանց վերացնել» ընդհանրական արտահայտությունը՝ իրենց ընդհանրությունների դեպքերը կապելով ընդհանուր երևույթի հետ: Ակնհայտ է, որ կենսագրական հիշողությունը պահում է ոչ միայն մասնավոր կենսագրության փաստագրումը, այլև՝ կենսագրությունների կապը տեղի ունեցողի ընդհանրական ընկալումների հետ, ընդ որում՝ դեպքերի շրջանի հենց ժամանակագրական ընկալումները, ոչ թե ավելի ուշ ձևավորված կարծիքը, քանի որ անձերի վարքը թելադրվում էր ընդհանրական երևույթի ընկալմամբ: Օրինակ՝ պարմելով Արդվինի մոտ գրնվող Արդանուչ գյուղաքաղաքում 1915 թ. սպանված իր պապի և հորեղբայրների մասին՝ Ալբերտ Մամիկոնյանն իր պապի մասին խոսելիս ներկայացնում է հենց ողջ երևույթը. *«Այն ժամանակ դեռ երեխաներին չէին սպանում»*. *«Թուրքերը որ մտնել են իրանց տուն, պապս (Մտրեփան Ջամջյան էր անունը) թաքնվել է նկուղում: Տասն էին երեխաները, կանայք, բայց քանի որ էն վախտ դեռ ձեռք չէին տալիս երեխաներին, թաքնվել է նկուղում: Թաքնվել է նկուղում, ձայն է լսել, իրենց կանանց աղմուկը: Ասել է՝ ես ինչի՞ եմ թաքնվում, վախկոտ մարդ չեմ, ավելի լավ է՝ ես մեռնեմ, քան թե մերոնց չկարողանամ պաշտպանեմ: Դուրս է եկել, հարձակվել է թուրքերի վրա, բայց նրանք շատ են եղել, տեղում զնդակահարել են: Դա եղել է 15 թվականին, պապաս էղել է երկու տարեկան, հորեղբայրս եղել է մեկ տարեկան»* (Ալբերտ Մամիկոնյանի պարմությունից): Դժվար է սա անվանել սոցիալական հիշողություն, «փղամարդիկ փախչում էին», «փղամարդիկ թաքնվում էին», «փղաներին թաքցնում էին» հենց «դեպքերի» ընթացքում, և ընդհանրական հիշողությունը, փոխանցելով ընդհանրիկի հետ կապարվածը, միաժամանակ փոխանցում է ժամանակաշրջանի իմացությունն ու երևույթների ընթացքի փորձը՝ հենց նույն բառերով, ինչ բառերով ու դարձվածքներով դրանք գործածվել են:

ՋՈՒՐԸ, ԿՐԱԿԸ, ԱՆԱՊԱՏԸ

«Ճրաման ա դուրս էկե, առաջի կոտորումը արեցին, տարան գեպը լցրին, հետո վերևից՝ կառավարությունից բողոք սրացան, որ գեպերի ջուրը վարակվում ա դիակներից: Վերո կանգնացրին, սահն գեներ չփչացնելու համար վառենք, էս է կլցնենք մարագներ կվառենք: Վառելոց էլի բողոք սրացան. հոտը կլցվի, էդ մարդկային վառած հոտը սհավոր է էղե, էս սհավոր հոտ էր: Նոր տեսան, քեցին Դեր Ջորի անապարներ, երրորդ կոտորածը արդեն էղել է Դեր Ջորի անապարներ, տարեր ին հեռու մարդկությունից, բնակչությունից հեռու, կոտորեր ին: Պասլին անընդհատ էղի կսեր՝ իրեք փոյով է էղել» (Էլեոնորա Ղազարյանի պարմածից):

Կրակի, ջրի, անապարի գոհերի պարմությունները առկա են շաբերի հիշողություններում: Ոմանք հիշում են իրենց ընկերների առանձին անդամների կամ ողջ բնակավայրի բնակչության վառվելը, ոմանք՝ խեղդվելը, դիակը ջուրը գցելու դեպքերը, շաբերը՝ գաղթի ճանապարհի սարսափները:

«Մշո տարածքից դուրս եկածները Վարդևան¹ չեն անում, Վարդևանի օրը համարաբար ջարդ ա էղել, գյուղը մարդ չի մնացել... Պասլու ասում էր՝ հավաքել են բոլորին, լցրել են մարագը, էդ իմ տարիկն էլ էր պարմում: Էդ վախար պասլի Արամը 14 տարեկան ա էղել, ինքը Առաքելոց վանքում ուսանող ա էղել: Ասում ա՝ նենց շոգ եղանակ էր, մարագում շոգ, էդ Մակոյի մոր գրկում երեխա ա էղել, որը ծարավից լացել ա, ինքն էլ մի քիչ համարձակ կին ա էղել, թորքի զինվորին շար ա խնդրել, ասել ա՝ գոնե թող էս երեխուն մի քիչ ջուր փայ: Մարիամին թողել են երեխուն ջուր խմացնի, Մարիամը Ջորիկի հետ դուրս ա եկել: Մարիամն ասել ա՝ մի հար էլ ոսկի կրամ, մեկն էլ գոնե գնա ջուր բերի: Իմ պասլ Արամը, 14 տարեկան էր, ձեռքից սենց կրոնի, որպես երեխա փղա, որ գնա ջուր բերի, Մարիամը գրկած Ջորիկին ու Արամին, ասում ա՝ սենց արդի մեջ էինք, խորի մեջ էինք, որ ջուր փանենք, ասում ա՝ մարագը վառեցին: Ասում ա՝ էս լացելով ուզում էի վագեմ ընդեղ, իմ ընտանիքը բոլորը մեջն էին, ասում ա՝ Մարիամը ինձ բռնեց, ասում ա՝ ասեց «Արամ, մի գնա, քեզ էլ կվառեն»: Ասում ա՝ տենց էր կինը, էրեխեն գրկին, ինձ բերեց, ասում ա, տենց էկանք սհազին, եկել հանդիպել են Թավրիզին՝ պասլի հորքորի աղջկան, վերջը պասլին ասել ա՝ բոլորին վառեցին: Թավրիզն ասել ա՝ ուրեմն իմ քեռու ընտանիքից մենակ դու ես մնացել, ասել ա՝ ուրեմն ուր որ ես, ընդեղ էլ՝ դու, գոնե քեռու գերդասարանից մեկին փրկեմ: Էդ կինն էլ ճամփեքին իրա համար էկել ա, կարող ա փախել ձորն ա ընկել էդ կինը պատահաբար: Թավրիզը լիքը երեխա ա ունեցել, Թավրիզի մի փղան էր օրը նախիրի հետ ա էղել ու չի իմացել, սաղ ա մնացել՝ թե՛ չէ: Թավրիզի գրկում էլ էղել ա մենակ խորենը, կրծքի երեխա, Թավրիզն էլ փնից փախել ա, էրեխեն գրկած, Մարիամի հետ, իմ պասլ Արամն էլ իրանց հետ, էկել են սկզբից ընդեղի գյուղերն են էղել: Պասլին ասում ա՝ էկանք, գյուղերը լքված էին, փախել էին էլի, մերել են փան մեջ ապրել են, ասում ա՝ ուզում էինք ըսենց ապրուստ էլ սրեղծենք, տեսել են, որ չէ, հետո էլ եկել են ըստեղ... Էդ գյուղից համարյա մարդ չի փրկվել, մի վեց ընտանիքից մի-մի մարդ» (Մուշեղ Գևորգյանի պարմությունից):

1 Վարդևան, Վարդավան, - հունիս-հուլիս ամիսներին նշվող հայկական տոն, որը նշվում է մեծ ուխարագնացություններով ու ջրախաղերով:

Մշո Բաղլու գյուղում այրվելուց փրկված Արամը նկարում ներքևից աջն է:

«Պասպաս 11 թե 12 թվի ծնված ս, դա մոտավորապես 18-20 թվականի եղելություն ս, ասեց՝ մամասսա իմ ձեռքն էր բռնել, Նազարեթը՝ փոքր եղբայրը, գիրկն էր, ասում ս՝ մեզ լցրեցին եկեղեցին, վայնասուն ս: Ասում ս՝ էրեխա եմ, նայում եմ չորս կողմը, խառնված ս, դու մի ասա լցրել եմ, որ մեզ վառեն: Էդ ընթացքում, ասում ս, տարիկս իմիջիայրոց շար ճարպիկ կին ս էղել, ըստնց որ գլուխը պտտացրել ս, տեսել ս գարդոն ս խառնված պարտուհանին, տարիկս պարտուհանից թռել ս, էրեխուն գրկել ս, իրանց ազգից մոտավորապես 10-12 հոգի փախել են: Եկեղեցու պարտուհանից: Պասպաս ասում ս, ես հիշում եմ, որ ասում ս՝ մթնշաղ էր, փախանք, սարեր բարձրացանք, ես չէի կարում, քաշ էր տալի մամասս՝ մեկը գիրկը, ես՝ ըստնց: Երբ որ ասում ս բարձրացանք սարը, տեսա, որ, ասում ս, եկեղեցին վառվում ս: Ես էլ էրեխա, ուրախացա՝ տես ինչ կրակ ս դուրս գալի, ասում ս՝ չգիրեի դա ինչ ս: Ութը-ինը տարեկան էրեխեն ի՞նչ պրի իմանա, ու ասում ս՝ էդ բանը միշտ իմ հիշողության մեջ ս, հիշում եմ, ասում ս, ոնց էին խփելով մորցնում եկեղեցին: Թուրքերը, այո: Մարաշում ս էղել դա, Մարաշի եղելություն ս» (Անահիտ Բարդակյանի պարամությունից):

Գրիշ Բաղալյանն ու նրա քույր Նուանհարը, որ շար ծանր մանկություն են ունեցել, մինչև այսօր իրենց մոր՝ «աղեի» պարամությունը հիշելիս հուզվում են. «Իմ մերը սպրեց Վերին Սիփան: Մասիսի էն յանի... Մասիսի մորերքները: Պարերսազմը որ

սկսեց (նկարի ունի ջարդերը), տղամարդիկ գնում են դադերքը (քարանձավները): Մեկնումեկը գալըն քակիսին գիշերը պաշար ա քանըն: Մերս ասում ա՝ մորս ախպերը գալըն, որ հաց քանի, մամիկս հեկնում, շորերը խագնում, կայնըն, շրթիոցը ընգնում: Դորս գալուց խիեկ են ախպորը: Արշավիր էր անունը: Մամիկս լալում, ասում ա՝ լառ, գնա, Արշոյիս խիին... Շորերը, կոշիկները ցվրված: ... Մի ախպեր ա ունեցել ադես: Մերս ասում ա՝ ախպերս մահացավ, ախպորս կնիկը էրեխով էր: Նելանք գեղանք ման էկանք, խաց հավթինք ահագին, բերինք, վրը ուրինք: Տուն էկանք՝ մերս չկա: Մերս կորսավել, չկա: Ասում ա՝ մերս շարխորոտ էր, ուրեմն թուրքերը քարել են: Ախպոր կնիկն ասում ա՝ «Շուշո, մեր տնից խոր կիկյա»: Ասի՝ «այ խարս, ես էլ թոխեպ ման եմ կյալի, ի՛նչ իմանամ՝ որդես»: Թունդիրը քացինք, տեսանք մերս թունրամիջին, մամիկս թունրամիջին: Թուրքերը քարել են ճիպել են թունդրի մեջը... Էն վախարերը քորդը մընում իրանց գյուղ լրիվին սպանում ա, ինչքան տղամարդիկ կա՝ լրիվ փախնում են սարերը, չեն ըլնում: Ադես ասում ա Անդրանիկը ողարկեց իրա ֆիդայիներին, գնացեք գյուղանքը պարեք, ասեք՝ թուրքը շուտով կտորտում ա, որտն նեմեցը թուրքին ուժ էր քալում, որ գյուղում սագար քս ու գենք: Իմացա՛ր: Ասում ա՝ էկան էրկու իրեքիոգի ֆիդայիներ մեզի գյուղի տղամարդկանց հավաքին, գարուն էր, ասին, «Ժողովուրդ ջան, Անդրանիկը մեզ ողարկել ա, որ դուք դորս գաք Վան: Վանում կիրկվեք»: Ասում ա՝ չհավարացինք: Գարուն էր: Էկել են վար ու ցանք են անում դաշտը, ասում ա մէքանի օրից հետո դուս գալացողին կրեփի խիում են: Բրդերն են խիել: Ադեսիս հորն էլ են խիել: Ղազար խոր անունն ա իլել, մոր անունը Մարոյա իլել: Ասում ա՝ իրեք չորսը գյուղի տղամարդկանցը հավաքին, մի հարս հայ էր, մի հարս թուրք էր, մի հարս էլ նեմեց ա էղե: Ասում ա՝ հավաքին, ըսեցին. «Ժողովու՛րդ ջան, մի փախեք, կոշիվ չկա, ձեզի քան ասող չկա» : Ասում ա՝ հավաքիլ ին գումը, որ ժողովին անում, որ կոշիվ չկա, բարիչիք, ապրիք, վար ու ցանք արիք: Էդ ժամանակ, ուրեմն կրակը, ուրեմն չորս կրաղը բերում են լցնում են, նավթը լցնում են, պաժառ են քալում: Էդ սաղ ժողովուրդը էդ գոմի մեջ ա: Ադես ասում ա՝ իրեք օր-չորս օր էր կանաչ կարմիր բոցը էրևում էր: Գոմի մեջը վառվել են: Էս ձևի թուրքը էսօր մեր հայ ժողովրդին... ինքը էսօր... Նրմս էլ ուզում են թուրքին պերեն, անեն մեզի ընգեր, մահմեդ ին, մոսուլման ին... Դե ասում ա՝ տղամարդկանցը վերացրին, մենք մնացինք, որոնք որ քորտիս խորոտ աղջիկներ ին՝ քանում ին իրանցը, որոնք որ, ասում ա, մեր պես մի քիչ ինվալիդ էղան՝, ասեց՝ մեր պեաներին չեն խիում: Մեր գլուխն ափսոսա, որ խիեմ: Իրս քորն էլ ա մահացել էղտեղ: Նարգիզ էր անունը: Էրկու քոր են էղել, մի ախպեր: Ու միակ մնացե ադես՝ Շուշոն: Բխասար իմ աղեփ ընդանիքից մնակ իմ մերն ա փրկվել: Ներտ իրա տղի անունը Արշավիր դրավ, աղջկա անունը՝ Մարո: Իրս քեռու ու մոր անունները: Տարիփ անունն էլ վերցրինք, ախպոր անունն էլ» :

Գյուզալ Նովհաննիսյանը ծնվել է երկրորդ գաղթի ճանապարհին. «Կիսուրս ասում էր՝ քալա ջան, կայնի ասեմ, իմ կիսուրի կիսուրը, ուրեմն որ կգա կրենա, որ ինչ են էնում, կիսասեն էդ խեղճ կնկան կրոնեն, թունդիրն էլ նոր վառում էր, կրոնեն կքցեն էդ վառման թունդրս մեջ, էդ կնիկը կվառի: Ասում ա՝ էսքան էսքան կորո իրա փեշերից մնացել էր թունդրս... վրեն: Իմ կիսուրիս աչքի առաջ: Իրան կեսուրին կվառեն: Կիսրոջս տեքոր կնկան էլ էղենց էրած, Զիմոյի մորը: Էլիքցաց թունդիր վառած են: Իրան քան մեջը»:

Ելենա Արդահանյանի պարը իր երեք զավակների, այդ թվում Ելենայի մոր հետ վերջին պահին փրկվել է հրկիզումից. «Մայրս է պարմել իր մոր պարամոթյունը: Պապս արդեն չկար, նրա գլուխը կրրել էին: Թուրքերը Կարսում նրանց մի խմբի հետ մըրցրել են եկեղեցին, նավթ լցրել և ահա-ահա պերք է լուցիկն վառեին, հենց այդ պահին լուր է գալիս, որ այդ դժբախտներին փոխանակում են թուրք ռազմագերիների հետ: Տարս հարուստ ընդամենից էր, նորք մեծացած, շար երիտասարդ էր ու շար գեղեցիկ: Այդ եկեղեցու ողջ ժողովրդին, նրանց հետ նաև քարիս իր երեք երեխաների հետ բերում են Ախալքալաք: Որոշ ժամանակ մնում են Ախալքալաքում, մայրս երեխա էր, քայց շար լավ է հիշում:

1 Գրիշ Բաղալյանի մայրը մանկուց կաղ է եղել:

Ախալքալաքցիները նրանց լավ են ընդունել, շար են օգնել: Ներսիսը ասում է Թրիխի: Ճանապարհին, մայրս պարմում է, մորենում էին ռուսական զինվորական կայազորներին և ուրեյիք խնդրում: Մայրս վաղ մանկությունից հիշում է, որ այդպես համով բան էլ չի կերել: Ասում է՝ մեզ շար մտով բորշ էին տալիս: Մայրս լավ չի հիշում, թե իրենց մայրը, այսինքն՝ իմ տարն ուր էր անհետացել, բայց հիշում է, որ Թրիխիսում մի անգամ եկել է իրենց մոր, կեռաս է բերել, խոտագուցել է կրկին գալ: Ներսիսը ասում է, որ իրենց մայրը մահացել է... (լաց է լինում...), թաղված է ընդհանուր գերեզմանատանում... (լաց է լինում): Այնքան երիտասարդ, գեղեցիկ... (լաց է լինում)... 28 տարեկան: Նարուսը ընտանիքից է եղել, նորք պահված: Չի դիմացել»:

«Չգիտեմ՝ կեսուրս էր էրզրումից, թե՛ կեսարաս, Ղարսից ու էրզրումից էին, որ մեկը որից էր՝ լավ չգիտեմ ես էդքանը: Ասում ա՝ փախելիս փախելիս պապաս, ասում ա, ինձի, Նարգիզին ու մեծ ախպորս ատավ ու փախավ: Էրկու-իրեք օր ատուց մամայիս ուղարկել էր, ասում ա, մամաս հող էր, ուղարկել ա, գերն անցել են, տարել են իրս մորը՝ կեսարասի մորը: Ասում ա, երբ որ մենք Էկանք հասանք գերի բերանը, պապաս մեծ ախպորս տարավ, հետ էկավ ինձ տարավ, ուզում էր հետ դառնար, փեսավ թորքերն են գալիս, էս ա չկարողացավ աղջկան վերցնել, Նարգիզը մնաց: Մենք որ, ասում ա, գերի հոսանքը սենց ջրով գնում ա, մենք սպասում էինք, պապաս ասեց՝ հա՛յ, վախ, ասեց, Էրեխուն մորթել են, արյան շիթերը գալիս էր: Ասում ա, պապաս չորեք, բայց էլ չկարողացավ, ասում ա, մի կերպ հեկանք ու վազեցինք: Երբ որ Էկանք, հասանք ընդեղ, որտեղ որ պահ էր փվել իրս կնգան, ազափվելուց համ էրեխեն էր մահացել, համ մերս, ասում ա: Տենց էլ, ասում ա, հորս ձեռին մնացինք եթիմ, վերջն էլ որբանոց ընգանք, հերս էլ մահացավ» (Անահիպ Բարդակցյանի պատմությունից):

«Իմ մորսկան... մորս մայրիկը... որ գաղթը սկսվում ա, էդ մամայիս մերը, Ռեհան էր անունը, միշտ ասում էր, որ երբ եկանք էդ գերն անցանք, իրս 14 տարեկան քրոջը քրդերը խլեցին, էլ ես չիմացա՝ քցին գերը, թե՛ տարան: Միշտ էդ ասում էր» (Անահիպ Վոլսեփյանի պատմությունից):

Մեր պատմողներից շարերն են հիշարկվում Մուրադ գեպը, որում մի կողմից խեղդել են մարդկանց, մյուս կողմից՝ ջուրն է իր ալիքների մեջ կլանել հարկապես երեխաներին (այդ մասին մանրամասներ կան Ալմասր Նարոյունյանի պատմությունում):

Հիշողություններում շար նյութ կա գաղթի ճանապարհին եղած մարդկային զոհերի, ճանապարհին թողնված երեխաների, փախուստների, կողոպուտների մասին, բայց այդ ճանապարհի ամփոփ նկարագիրը շար հանգիստ, առանց հուզվելու, համարյա անարբեր փվեց Անահիպ Բարդակցյանը. «... Ես լսել եմ պապայիս քեռու կնգա բերանից՝ Նայկանուշի, ասեց՝ Էն վիճակն էր, որ մենք մեռելների վրայից գնում էինք մթության մեջ, զգում էինք, վախիտորդ չխառնի, որդերը մեր վրա են բարձրանում, ասում ա, այ սենց էինք անում, սենց (ցույց է փալիս, թե ինչպիսի զգուշությամբ էին ուրբը դնելու փնտրում), ու քայլում էինք: Վրաներիցս մաքրում էինք ու քայլում էինք էդ որդերի միջից»:

Գաղթի ճանապարհի դժգոհություններից են նաև հոգեկան փառապանքների մասին պատմությունները: Վասակ Թորոյանը պատմում է փավորիկցի մի կնոջ պատմություն, որի ուներին մնացել էր երկու փղա՝ որդին ու եղբայրը. «Երկու երեխային չի կարողանում բերել, ափսոսված մեկին պերք է թողնի: Մեկը եղբայրն է, մյուսը՝ որդին: Եղբայրը իրենց տան միակ կենդանի մնացած փղան է, եթե նա չլինի, ուրեմն իրենց տան ծուխը կմարի... Չգիտեմ՝ ինչքան այդ կինը տանջվում է, բայց վերջում որոշում է ընդունում, որդուն թողնում է... Եղբայրը եկավ, հիմա փղաներ ունի, ժառանգներ... Ես փաստն եմ ասում, այդ կինն այդ ձևի ընտրություն է ասում: Նիմա Շղարշիկ գյուղում են ասում, մեր գյուղում»:

ՋԱՐԴ, ԿՈՏՈՐԱԾ, ՓԱԽԵՓԱԽ, ԳԱՂԹ, ԱՔՍՈՐ, ԵՂԵՌՆ, ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր գրույցների ընթացքում գրուցակիցներն իրենց ծնողների, պապերի հետ րեղի ունեցածի մասին նկարագրական բնույթի հիշողությունները պարմելիս սովորաբար գործածում էին **«կոտորած»**, **«ջարդ»**, **«ջարդեր»**, **«փախեփախ»**, **«գաղթ»**, **«գաղթականներ»** բառերը, խիստ հազվադեպ **«աքսոր»** բառը, որոշակի իրավիճակ նկարագրելիս՝ **«մորթել են»**, երբեմն նաև՝ **«սպանել են»**, **«վառել են»**, **«կացնահարել են»** բառերը: **«Կոտորածի ժամանակ Արշակի ընտանիքը կոտորվել ս, Բաղլուում մեծ ջարդեր ս եղել»** (Մուշեղ Գևորգյան, Դաշրաղեմ): **«Էսս կոտորում որ ընկավ, թուրքը փարավ իրս մեծ աղջկան ու րդուն, շար սիրուն ին էղե, էդ փարուս հորողորո կինը շար սիրուն կին ս էղե ինքը, իսկ մի րդուն ու աղջկան հենց իրս դեմ մորթել են, իրս աջի առաջ մորթել են իրս էրեխեքին»** (Էլեոնորա Ղազարյան, Աջնակ): **«...Էմ փարին պարմում էր, որ քառասուն հոգի մի րան մեջ ապրեր են, քառասունից ինքը մենակ, հարս ս էղե Մջգեղում, որ սզարվեր ս, իրս հոր գերդասարանը լրիվ վառել են, կոտորել են»** (Վազգեն Ղուկասյան, Աջնակ): **«Ծնողներս եղել են Թուրքիայից գաղթած հայեր, սյսպես սսեմ, հայրս եղել է Պննարական Ամասիայից, իսկ մայրս եղել է Կեսարիայի հենց կենտրոնից՝ Կեսարիա քաղաքից: ...Նայրս Ամասիայից դուրս է եկել առաջին ջարդերի ժամանակ... Լավ, սյրպես դուրս է եկել առաջին ջարդերին...»** (Նաիրի Թաջիրյան, Երևան): **«15 թվի ջարդի ժամանակ առաջինը մեծ հորս են փարել, միջր փարս կասեր, որ կացնահարել են»** (Նաիրի Թաջիրյան, Երևան): **«Այ էդ ձևի փախեփախ ս էղել, ջարդոց, ջարդոց...»**; **«Էրմասր մորքուրը փախեփախին Ամերիկա ս գնացել»**; **«Վերջը որ էդ պասը րեսել ս՝ արդեն կոտորած կոտորածին սնցավ...»**; **«Փախեփախի ժամանակ ս էղել, հս, ձսնասպարհին»**; **«նրանք մերոնց մորթել են, քայց մերոնք չեն մորթել, որպես թշնամի ենք կռվել, դոք կռվել եք, ես էլ պրի կռվեմ»** (Անահիտ Բարդակցյան, Երևան): **«...Պասիս որ սպանել են... իմն արդեն սկսվել ափախեփախը... Փախեփախի ժամանակ փարս չափից դուրս գեղեցկուհի ս էղել...»** (Ալբերտ Մամիկոնյան, Երևան): **«...Առաջի կոտորումը արեցին..., էրրորդ կոտորումը արդեն էղել է Դեր Զորի սնասպարներ, փարեր ին հեռու մարդկությունից, բնակչությունից հեռու, կոտորել ին»** (Էլեոնորա Ղազարյան, Աջնակ); **«Մինչն էս ջարդերը, մինչն 15 թվի ջարդերը... Նս, փախեփախի ժամանակ էլ Աղավնիկի հետ ս եկել: Աղավնիկը չգիտեմ ինչ քարեկամ ս էղել մերոնց: Աղավնիկի հետ գալուց, էդ փախեփախի ժամանակ...»** (Վարդան Նակրբյանի պարմածից, Նորակերպ): **«...Ներոգաղթի ժամանակ եկել ս Նայասարսն»** (Արթակ Նովսեփյանի պարմածից, Նորակերպ) և այլն:

Երբեմն գործածվում է նաև **«կռիվ»**, **«պարերազմ»** բառերը (**«պարերազմից են մեռել, ինչից են մեռել, թուրքը կռվել է, իրանք էլ կռվի ժամանակ փախել են, ձսնասպարհին մեռել են...** (լրացուցիչ հարցին, թե ինչ պարերազմի մասին է խոսքը, պարմողը հարցից փարակուսած ասաց՝ **«հայի-թուրքի կռվին, քս պարերազմ է եղել հայի թուրքի մեջ, դոք չգիտե՞ք»** (Թամար Պողոսյանի պարմածից):

«Կոտորած», **«ջարդ»**, **«ջարդեր»**, **«փախեփախ»**, **«գաղթ»**, **«գաղթականներ»**, **«մորթել են»**, **«սպանել են»**, **«վառել են»**, **«կացնահարել են»** բառերը, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործել են դեպքերի մասնակիցներն իրենց զավակներին կամ միմյանց պարմելիս:

Փրկվածների բառամթերքում «մորթել» բառը, հավանաբար, թուրքերեն «kesmek» բառի թարգմանությունն է: Նայերենում մարդ սպանելու համար «մորթել» բառը կա՛մ չի գործածվում, կա՛մ գործածվում է բացառապես ցեղասպանության շրջանի դեպքերի

նկարագրության աննշությամբ, ընդ որում, այս բառն արդեն, հավանաբար, մտնել էր նաև երեխաների բառամթերք: Անահիպ Բարդակջյանն իր հոր հիշողություններից պատմում է. «Պապաս ասում աս` դաշտերով գնում էինք, պրի սեկց սարի նման տեղ կա, բարձրանալինք: Ասում աս` Նեյինե անունով մորաքրոջս աղջիկը կար: Էլ մասս էր անունը մորաքրոջս, ես նկարը տեսել եմ, փոքր աղջիկ էի, էդ նկարը մինչև հիմա իմ աչքի առաջ աս` կապույտ աչքերով էր: Պապայիս ազգի մեջ կապույտ աչքերով էլ կա, մազերը դեղին` մինչև սրեղ (ցույց է տալիս մինչև գոլկապրեղ): Պապաս, էդ Նեյինեի թևը մտած, բռնած, էրկու քրոջ էրեխեք, բարձրանում էինք, ասում աս` հագին սպիտակ գեղեցիկ փոռփոռիկներով շոր աս: Ասում աս, մեկ էլ ասում աս Նեյինեն ասեց` վայ, Նարություն, թուրքերը գալիս են: Ասում աս` ես Նեյինայի ձեռքից բռնեցի, քաշելով տարա, տարա, Նեյինան ձեռքիցս պոկվեց, գլորվեց, ասում աս, ես փախա: Փախա, ասում աս, կանգնել եմ ծառերի արանքով ռսենցիտների մեջ նայում եմ: Ասում աս վախից Նեյինայի լեզուն փաթ ընգալ, ասում աս` ասեց` «**մի մորթեք ինձի, մի մորթեք**»: Բայց ասում աս` արդեն քցին դանակը, և ես փախա, ասում աս, որ էլ մնացածը չտեսնեմ, պապաս, էլ չտեսնամ, ասում աս»:

Պատմությունների ընթացքում հաճախ հնչող «եղեռն», «ցեղասպանություն» բառերի գործածության ձևն ակնհայտորեն վկայում է դրանց ուշ շրջանի հավելում լինելը: «Նայրս ծնվել է 17 թվականին, մայրս` 20 թվականին, նրանց ընկալանիքները **եղեռնից հետո** Նունասպան են գնացել...» (Աիդա Թովուզյան): Այսօր, սակայն, «ջարդեր», «վախեցվախ», «կոպորած», «գաղթել» և «եղեռն» բառերը երբեմն գուցահեռ են գործածվում կամ նույնիսկ կրկնվում են նույն նախադասության մեջ. «**Թուրքերը... հայերին ջարդում էին, չէին ուզում հայերը սպրեմ, էն **եղեռնը** որ եղել է, ինչ արել են` թուրքերն են արել**» (Թամարա Պողոսյան): Գյումրեցի Սիլվան Ղարսից գաղթած իր հարազատների մասին խոսելիս ասում է. «**Գաղթել էն Ղարսից, Էկել են Ղուկասյան..., 15 թվից, **եղեռնից****»:

Երբեմն, որոշ պատմություններում, զգացվում են «աքսոր» և «ցեղասպանություն» բառերի տարբերակված ընկալումներ. «... Դարդանելում շատ **ցեղասպանություն** չեղավ, որովհետև մեծ քաղաք էր, գյուղերում եղավ **ցեղասպանությունը**, Դարդանելից **կաքսորեին...** չուկերը, անասպարները...» (Նայրապետ Յագրջյանի պատմությունից): Ակնհայտ է, որ պատմողը «ցեղասպանություն» բառը գործածում է «կոպորած», «սպանություն» բառերին համարժեք: Ուշագրավ է նաև, որ «աքսոր» բառը մեր գրուցակիցներից գործածում են միայն երկուսը` Ավետիս Քեշիշյանը և Նայրապետ Յագրջյանը, երկուսն էլ` թրքախոս հայերի ընկալանիքներից: Նայերենը մանկության տարիներին չեն իմացել, հետագայում են սովորել, և նրանց մանկական հիշողությունները, ըստ երևույթին, պահել են թուրքերեն պաշտոնական «shrgħn» բառը, և այժմ գործածում են այդ բառի հայերեն գրական համարժեքը` «աքսոր»: Եղեռնի վերաբերյալ հայերեն «աքսոր» բնութագրիչը մեր պատմողներից ուրիշ ոչ ոքի խոսքում չի հանդիպում:

«ՆՐԱՆՔ ՄԵԶՆԻՑ ՊԱԿԱՍ ՉԵՆ ԿՈՐՑՐԵԼ, ԻՆՉ ՃԻՇՏՆ Ա՝ ՃԻՇՏՆ Ա»

«Ես թուրքական ֆիլմեր շատ եմ նայել... Երևի մի 150-200 հատ... Իրանց թուրքական կինոները իրանց իսկական կյանքն ա ցույց տալիս: Նրանք էլ են շատ րուժել, գիտե՛ս ինչեր են քաշել նրանք՝ սով, ջարդ, ջարդերի հետ մեկտեղ նրանք էլ են կորցրել, նրանք մեզնից պակաս չեն կորցրել, ինչ ճիշտն ա, ճիշտ ա» (Անահիտ Բարդակջյանի պատմությունից): Թուրքերի մասին թուրքական ֆիլմերից ձևավորված այս ընդհանրական ընկալումը գործնականում միակն է, որ մեր 35 գրույցներում հնչել է: Մեր պարամոդներից նրանք, որոնց «թուրքական պարկերացումները» սնվում են նրանց ընդհանրների «թուրքական փորձից», որևէ որոշակի կամ ընդհանրական պարկերացում չունեն Թուրքիայի կամ թուրքերի՝ հայերի ճակատագրի հետ չառնչվող կյանքի մասին: Նրանք, միաժամանակ, կա՛մ չգիտեն, կա՛մ չեն պարմում, կա՛մ իրենց ընդհանրական կենսագրություններում չունեն հայերի կողմից (կամ՝ իրենց ընդհանրի անդամների կողմից) թուրքի կամ թուրքերի հանդեպ արված որևէ դատապարտելի քայլի հիշողություն: Նայի/հայերի անընդունելի քայլի միակ հիշողությունն առկա է միայն Ալմաստ Նարությունյանի պատմությունում և վերաբերում է քրդերին: Նա հիշում է իր հոր պարմությունն այն մասին, որ հայերի մի խումբ Մուշ հասցրած երկու քրդերից մեկին նույն փրկվածներն են սպանել, իսկ մյուսին սպանվելուց ազատել է իրենց գյուղի քահանան. «*Դե քա հայերի մեջ էլ վատ կա*», - եզրակացնում է պարմողը: Նույն Ալմաստ Նարությունյանը պարմում է, որ հեղափոխում հայերի հետ միասին Նայասարանում հասարակված մի քուրդ հիվանդ էր, ինքը գնացել է իր բժիշկ եղբոր խնդրելու, որ գա հիվանդին բննի, բայց եղբայրը հրաժարվել է՝ ասելով, որ քրդերն այնքան հայ են սպանել, որ ինքը չի պարբասարվում քրդին բուժել. «*Որ իմ աղբերն է՝ չասե՛մ*»:

Նայերի կողմից դիմադրելու կամ վրեժ լուծելու մասին հիշարարությունները քիչ, բայց առկա են մեր գրուցակիցների պարմություններում: Դրանք ոչ այնքան իրենց ընդհանրների կենսագրությունից հիշողություններ են, որքան Վանի ինքնապաշտպանության, հայոց ինքնապաշտպանական խմբերի առաջնորդների անունների կամ նույնիսկ միայն Անդրանիկի անվան հիշարարություններ: Այն քիչը, որ առկա է մեր գրուցակիցների ընդհանրական պարմությունների հիշողություններում, մեծ մասամբ դարձյալ հանգում է Անդրանիկի կամավորական ջոկատների հետ առնչակցությամբ, ինչպես, օրինակ, Գարեգին Չուգասցյանի պապի դեպքն է, ով, ԱՄՆ-ից վերադառնալով և խմանալով իր ընդհանրի վախճանը, միանում է Անդրանիկի ջոկատներին: Արեգնազ Պողոսյանը, որի մայրը փրկվելուց հետո Նայասարանում ամուսնացել է մեկ այլ փրկվածի հետ, որևէ որոշակի դեպք չիմանալով, գիրի սակայն, որ իր հայրը Անդրանիկի հետ կռվել է. «*Բշխանաձորցի ա ինքը: Ինքը էլ կել ա Էսպեդ որպես Անդրանիկի զինվոր, զինվոր ա գրված էղել... ինքը ձի ա ունեցել, սպիտակ ձի: Կսե երիտասարդ էինք, էդ էլ ա պարմել ինքը, Անդրանիկի հետ միասին կռվել էին... Իրանք վայեննի էին, իրանք էղ Անդրանիկի հետ էղ ժողովրդին էին հավաքում բերում*» (նկարի ուներ, որ լեռներում և քրդական գյուղերում թաքնված հայ բնակչությանն էին հավաքում և օգնում րեդափոխվելու Նայասարան): «*Իմ հորեղբայրներս Ուջանի են 20-25 անձինք են, ովքեր 1915 թ. փախել են, Անդրանիկ գորավարի հետ կռվելով եկել հասել են Ուջան: Իմ երեք հորեղբայրները: Իրենք Սասնա Ծման գյուղից են*» (Ուջան գյուղի գյուղապետ Առաքել): Ալմաստ Նարությունյանի հայրը նույնպես Անդրանիկի խմբի անդամ է եղել:

Երբեմն, սակայն, հիշվում են նաև որոշակի դեպքեր. «... Մորական պապիկս ու իրա ընկերը, մամաս անունն էլ հիշում էր՝ Նակոբ էր ասում ա անունը... Նակոբի հետ որոշում են, որ թուրքի զինվոր գրվեն, թուրքի զինվոր են գրվում, բայց ինչքան հնարավոր ա, թուրքերին սպանում են, սարկացնում են թուրքերին, ասում ա... Թուրք ղեկավարները

նկատում են, ստում են՝ Էն Էրկուսը թուրքերի են խիում, հայ են, հասեք: Պասպիկս ու Էդ Կոնեն՝ Նակոբը, վագում են դեպի սարը, բարձրանում ու հեղ են իջնում փախչում են: Բսկ պասպախս հայրը, խումբ են կազմած եղել, ինքնուս, սարերն են գնացել, թուրքերի հախից շար են եկել...: Էն սասիճանի, որ հեղասպնդել են օրերով, գրել են իրան, գլուխը կտրել են...» (Անահիբ Բարդակջյանի պարմությունից):

«18 թվին Ֆրանսիացիները գործ իջացրին դեպի Կիլիկիա, և այդ ֆրանսիական բանակի մեջ սրեղծեցին հայկական լեզուն, և հայ կամավոր փրկաները գնացին Կիլիկիա կռվելու... Դրանցից մեկն էլ իմ հայրս է, Կահիրենում թողնում է խանութը, ամեն ինչը, գնում է Կիլիկիայում կռվելու: Նկարներ էլ ունի, Տարսուս է գրած, հիմիկվա Տարսոնն է... Այդ կողմերում գնում է և մինչ 18-ի, 19-ի վերջին ֆրանսացիները սրիպլած հանձնեցին Կիլիկիան, և այդ կամավորները հեղ վերադարձան» (Նաիրի Թաջիրյանի պարմությունից):

Մեր գրուցակիցների հիշողություններում ամուր նստած են ոչ միայն, և նույնիսկ ոչ այնքան իրենց ընդանիքների գոհերը, որքան՝ այն դաժանությունը, որին գոհ գնացին մարդիկ: Եվ երբ հիշողությունները խաչվում են հայերի պարասխան քայլերին, սովորաբար համեմատվում են դրանց դաժանության աստիճանները. «... իրանց արած վատությունը իրանց անխղճությունն ա էղել, նրանք մերոնց մորթել են, բայց մերոնք չեն մորթել, որպես թշնամի ենք կռվել, դուք կռվել եք, ես էլ պրի կռվեմ, չէ՞» (Անահիբ Բարդակջյանի պարմությունից): Սրա հեղանակով մեր գրուցակիցներից շարքերը թուրքին/ թուրքերին առասարակ համարում են դաժան ու դաժանության ընդունակ: Ուշագրավ է, որ փրկվածների հեղագա կյանքի ողբերգությունները, սովը, դեղերումները, որբանոցային մանկությունը, գաղթականական կյանքի բոլոր դժվարությունները, անձանոթ երկրներում հարմարվելու խնդիրները, աշխատանք ու մի կտոր հաց գրնելու փնտրությունը, միայնակ ծերությունը, կործանված ծրագրերը, ընդհարված կարիերան, խորհրդային շրջանի բռնադատումները և այլն, որոնք հեղագայում րևական ժամանակ դարձան փրկվածների կյանքի հիմնական ընթացքը, մեր գրուցակիցների կենսագրական հիշողությունում ուղղակի ձևով չեն կապվում թուրքական հիշողության հեղ: Փրկվածների «թուրքական հիշողությունը» սևեղված է գլխավորապես եղեռնի շրջանին, և փրկվածների միջոցով «թուրքի» այս ընկալումը զգալիորեն ընդհանրական է Նայաստանում: Ի՞նչ զգացմունքներ է առաջացնում «թուրք» բառը. «ստելություն» (Վարդ Աբաջյան, Էլեոնորա Ղազարյան), «ստելություն, վրեժ» (Մուշեղ Գևորգյան), «դաժան են, դաժան» (Գյոզալ Նովհաննիսյան, Արվիկ Ծահինյան), «թշնամություն» (համարյա բոլորը): «Դուք ձեր կյանքում թուրք րեսած կա՞ք» հարցի պարասխանը գործնականում բացասական է, բայց երբեմն ուղեկցվում է մեկնաբանությամբ, ինչպես. «Չէ, Աստված չսևի, որ րեսսեն, ընքան է թուրքի ոյս լցվե մըր հոքու մեջ» (Էլեոնորա Ղազարյան): Ներագրության ընթացքում Թուրքիայի և թուրքերի հեղ հարաբերություններ ունեցող կանանցից երկուսը թուրքերի հեղ իրենց հարաբերություններից դրական զգացմունքներ ունեն, սակայն, ինչպես նրանցից մեկն ամփոփեց. «Ես Թուրքիա հենց հիմա գնում-գալիս եմ, ես, ճիշտ է, թշնամանք չեմ րեսսել, բայց յուրաքանչյուր քայլստիտիդ կնրածես, որ թշամուդ հողի մեջ ես» (գյումրեցի կին): Թուրքիայի և թուրքերի նկատմամբ Նայաստանում «կուրակված» սոցիալական հիշողությունը գերիշխում է ներկայիս սոցիալական փորձին:

«ԴԵ ՆՐԱՆՔ ԷԼ ՄԱՐԴ ԵՆ»

Նույնիսկ ամենաձանձուր հիշողություններ ունեցող ընկերակիցներում միշտ սիրով հիշվել և փոխանցվել են օգնության դեպքերը¹, եթե նույնիսկ օգնությունն իրենց ընկերակիցների անդամները չեն ստացել և դրանց մասին իրենք պետք է պատմել են միջոցառվածով: Այդպիսին է, օրինակ, Անահիտ Բարդակջյանի հեղինակավոր պատմությունը. «...Տուրիստ էի գնացել...Էնդեղ մի հասարակաց հետ ծանոթացա, անունը Գեղուհի էր, հայերեն էր խոսում, թարսու շիպակ, մարդը (ամուսինը-Ն.Խ.) սկի չգիտեր հայերեն: Թուրքիայից էին եկել, Ստամբուլից էր, թե որտեղից: Ինքը պատմում աս, ասում աս «փախեցի փախի ժամանակ կեսրարս փոքր էրեխա աս լինում, փախեցի փախի արտում աս մնում, թուրքը անցնելուց ասում աս՝ վա՛յ, էսի մեր հարևան չգիտեմ ինչի տղան աս, փախել են, էրեխեն մնացել աս, չեն հասցրե տանեն... Առնում, բերում աս, պահում աս էդ թուրքը էդ տղան, պահում, մեծացնում աս: Էդ թուրքի ախպերն ասում աս՝ լսի, մեր մեքի տակ մեծացավ էս տղան, շատ էլ թե հայի, գլխավորի էրեխա աս, բեր, ասում աս, աղջկա ամուսնացնենք, մեկ աս՝ մեր իմացած տղան աս: Ասում աս՝ չէ, ես որ էս էրեխուն քթա արտի մեջ, ասի էսի ես տղի տանեմ, որպես հայ պահեմ, մեծացնեմ, հայի հետ ամուսնացնեմ... Վերջը ընենց աս անում, հայ աղջկա հետ ամուսնացնում աս, ու նստում, պատմում աս, ասում աս, հայ հեթախթ, ըսենց, ըսենց, էս էրեխին, որ ես քթա արտի մեջը կիսաքուն, լացած, խեղճ ու կրակ, սոված, ծարավ դողում էր, սիրտս մղկորաց, ասի՝ ես սրան տղի պահեմ և հայի հետ տղի ամուսնացնեմ»: Ասում աս ամուսնացրել աս հայի հետ և ինքը՝ Գեղուհին, էդ տղու տղու հետ էր ամուսնացել, էդ տղան իրա կեսրարն էր»:

Մեր գրուցակիցների պատմություններում օգնության դեպքերը սովորաբար զուգակցվում են փրկության դեպքերի հիշողություններով: Արդեն ասվեց, որ օգնության հիշողություններն զգալիորեն անհարակաճացված են, հաճախ հիշվում են որոշակի մարդիկ: Այդ հիշողությունները սովորաբար ավարտվում են ընդհանրական գնահատականով. «Դե նրանք էլ են մարդ»:

Ավերիս Քեշիշյանն իր հոր պատմածներից հիշում է, թե ինչպես է իր հորն ու հորեղբայրներին օգնել իրենց դոստը. «Խաղաղ մարդկանց՝ թուրք ոչ զինվորների մասին, իմ ծնողները ուրիշ բաներ էլ են պատմել՝ ավելի մարդկային, ավելի մարդասիրական և ավելի բարեկամական ու մտերմիկ: Նույնիսկ առիթներ են եղել, երբ մերոնք՝ չորս եղբայրներով, մի անգամ փախել են սարերը, ուրեկի ջոնսենայու պարձառով, քանի դեռ վրանգը կար՝ չէին կարող գյուղ գալ: Գիշերները մեկ-մեկ գալիս էին, որ ջուր տանեին, կամ ուրեկի վրանսին: Մի անգամ, ուրեմն, իրանց դոստի տունը, դոստ թուրքերեն նշանակում է բարեկամ... Ուրեմն մեր Լավաշ գյուղի ծայրում մի թուրք է ապրել, որը եղել է մերոնց դոստը... Պատմում են 1895 թվի մասին, ըստ հորս պատմածի... Այնպես է պատահում, որ երբ մերոնք այդ թուրքի տանն են, զինվորները գալիս են, երեք հոգի, ու մտնում են էդ մարդու տունը: Երեք իմանում են: ...Մերոնց առաջարկում է անմիջապես մտնել ամբարները, այնտեղ թաքնվում են... Թաքնվում են այնտեղ, գալիս են մարդու

1 Այս աշխարհում ամբողջովին շրջանցված են բոսնիցի, եվրոպացիների ու ամերիկացիների կողմից ցուցաբերված օգնության դեպքերը, բանի որ դրանք, նախ, համակարգված էին, անհարկերի ու ընկերակիցների կենսագրություններում և, բնականաբար, հիշողություններում մնացել են զիջավորապես որբանոցային անցյալից, երկրորդ՝ կապ չունեն կամ գոնե պարսկերի կողմից չեն կապվում հայերի «թուրքական հիշողության» հետ:

տունը, ասում են՝ «դու էսպեղ գլավորների ես պահում»: Ասում է՝ «ոչ, ես գլավոր չեմ պահում»: Պասպերիցս մեկը-երկուսը ծիտող են լինում ու այդպեղ եղած ժամանակ ծիտում են: Ասում է՝ «դու սուր ես խոսում, դու չես ծիտում, բայց քո տանը ծիսախորի հոտը կա»: Ասում է՝ «այո, իմ եղբայրս հարևան գյուղից ինձ այցելել էր, ինքը շատ լավ ծիտող է և անդադար ծիտում է»: Այսպես այդ մարդը պահպանում է իրենց, բայց հետո ասում է՝ դուստր, խնդրում եմ արդեն երկրորդ անգամ մի եկեք, որովհետև մարդը սկսում է վախենալ, բայց այդ դեպքում, այդ ձևով իմ պասերին մեկ անգամ ազատում են»:

Մեր գրուցակիցների ընդամենական կենսագրություններում հարկապես Սասունի, Մուշի, Բիթլիսի փարածքում շար ավելի հաճախ են հանդիպում քրդերի օգնության հիշողությունները՝ թե՛ կոնկրետ ընդամենի, թե՛ ամբողջ բնակավայրերի հետ կապված: Արեգնազ Պողոսյանն, օրինակ, պարմում է. «Մայրս իրաքոր ու մոր հետ գնացել են քուրդ քիրվայի տուն, սկզբում սա չի համաձայնվել օգնել, ասել է՝ կգան ձեզ էլ, ինձ էլ կսպանեն, բայց հետո ասել է՝ լավ, մնացեք, ոչխարների մեջ ձեզ կպահեն... Բրդի շոր են հագցրել... Գիշերը ոչխարների մեջ նստում էին, ցերեկը գնում էին ոչխար արածացնելու... Չգիտեմ ինչքան ժամանակ են այդպեղ մնացել... Էդ քուրդն էնքան լավ մարդ ա եղել...»: Այնպես Նարությունյանի պարմության շար դրվագներ նույնպես վերաբերում են քրդերի օգնության դեպքերին: Օգնության անհարկան դրվագներից զար, ըստ մեր պարմողների հիշողությունների, քրդերն օգնել են ամբողջ բնակավայրերի հայ բնակչությանը. «Պասպս միշտ պարմում էր՝ Մանագլերպից ոչ մեկ չի կոտորվել, իրանց քաղաքի դեկավարը քուրդ է եղել, չորս հարյուր զինվոր ա ունեցել, երբ որ արդեն ամբողջ Սասունով մեկ փարածվել են էդ կոտորածները, փախեփախ, էս քուրդը գիշերով հավաքե ամբողջ հայերին՝ Մանագլերպի հայերին, բոլորին հավաքե, իրանց ունեցվածքով նույնիսկ (շեշտադրում է) բարձել՝ սայլեր, միջև Խոյի կամուրջ բերե-անցացրել ա» (Վարդ Աբաջյանի պարմությունից); «Տարս Խուրթի Դաշտադեն գյուղից ա, մեծ գյուղ չի եղել, մի 30-40 տուն չափ են եղել ու իրանց հարաբերությունները քրդերի հետ լավ են եղել, գաղտնի մեկն էլել ա հասկացրել ա, թե Մկրո, կարաս ընդամենի փրկի, թե որոշել են հայերին կոտորեն... Ու ասել են ոչ մեկի չասեք: Դե Ջոջոն ասում էր՝ մեր ընդամենից ոչ մեկը չի կոտորվել, ոչ մեկին վնաս չի եղել, ասում էր՝ բոլորը փրկված եկել են, բայց սպորտսուն են թողել, ռիսկ չեն արել դառնան, քշեն, բերեն, ասում ա՝ բան չեն բերել, որ կասկածի փեղիք չստան, թաքնվելով եկել են, հետո պայմանավորվել են իրա հորեղբոր հետ, քրդերի հետ, ասում ա՝ քրդերը ճամփու են դրել, իրանք եկել են» (Մուշեղ Գևորգյանի պարմությունից); « [Բիթլիսի] Սեխ գյուղից, ես մի բան էլ ասեմ, որ իսկական ա եղել էլի, իմ հայրը ամուսնացած է եղել, կին ունեցել, երկու հարս աղջիկ ա ունեցել, փախնելու ժամանակ 15 թվականին իմ հոր մայրը հիվանդ ա եղել, իմ հերը մնացել ա իրա մոր մոր, իրա գյուղի հետ չի փախել: Բայց էդ ժամանակ, որ փախել են, ոնց ասեմ ձեզ, էլի, քրդական աշիրաթը, քրդական, վերջապես, մի ցեղապետ էր գյուղի բոլոր ժողովրդին բերել ա հասցրել ա մինչև սահմանը, սահմանից էլ ինքը չի եկել, ասել ա էդ էլ արդեն ռուսական բանակն ա, անցե՛ք, Էնդեղ ձեզ ոչ մի վրանգ չի պատահի: Իրանք եկել են մինչև Էջմիածին» (Մամվել Միրզոյանի պարմածից); «Գիտեք, Ավարք գյուղը ընդամենը... վեց տուն ա եղել, երեք տուն քուրդ են եղել, երեքը՝ հայ: Լավ հիշում եմ՝ պարմում էին, ասում էին քուրդը ... Լցվում են իրանց գյուղը ու սկսում են ջարդել, կոտորում էին: Վերջը ասում են քուրդը՝ շիզոնների մեծը, իրանց փեր ա կանգնում: Շիզոն¹ քրդերի ցեղ ա, որոնք հայերին սկի չեն կոտորել: Լավ հիշում եմ՝ ասում էին՝ Մրադի անունով մեծը, ասում են՝ իրանց նախնիները հայեր են եղել, իրանք փեր են կանգնել էդ ընդամենիներին, ու ոչ մի բան իրանց, ըրենց իջնում են Մուշ: Ճանապարհին իրա հերը՝ հորս հերը՝ պապես, շորբա ասելով՝ փիֆ երկի, հորեղբայրս մեռնում է, թաղում են, իրանց հորն էլ են թաղում, ասում է Դոնոբարե, թե ինչ գյուղ ա, ինչ քաղաք ա՝ չգիտեմ, ընդեղ ա թաղում իրա հորն էլ, քոջում են, փախնում են...» (Վազգեն Ղուկասյանի պարմությունից):

1 «Շիզոն» կամ «շեկո» քրդական ցեղախմբի օգնության մասին հիշողությունները մեր գրուցակիցների պարմություններում հաճախ են հանդիպել:

Այս կարգի պատմությունների կողքին ընթանալիս հիշողություններն առաջ կյուր են պարունակում ջարդերին քրդերի մասնակցության մասին (Գրիշ Բադայան, Անահիտ Նովսեփյան, Ալմաստ Նարությունյան): Մեր գրուցակիցների ընթանալիս պատմությունների ու սոցիալական հիշողության հանրագումարը փախի է հեղուկալ պարկերը. քրդերը մասնակցել են կոտորածներին, «բայց մատրը թուրքերն են սրել» (Գրիշ Բադայան), «...էդ տարածքը, էդ գյուղերը, որ ապրել են, քրդական գյուղեր են եղել, դե բնականաբար առաջին հարվածը քրդերի կողմիցս եղել, բայց, ըստ իրենց պատմելու, շատ դեպքերում նույնիսկ քրդերը օգնել են: Այսինքն՝ ովքեր քրդի ուղղակի ծանոթություն ունեցել են, նրանք օգնել են» (Արվակ Նովսեփյան): Մեր պատմողներից երկուսի՝ Նրաչ Նովհաննիսյանի ու իր զարմիկի միջև գրույցի ժամանակ նույնիսկ վեճ բացվեց այս հարցի շուրջ, որն առանց խմբագրելու կամ մեկնաբանալու ամբողջովին ներկայացնում ենք.

Նրաչ Նովհաննիսյան - Մեկը մեկից բեթար, նրանք մոտուլման ազգեր են, երկուսն էլ մոտուլման ազգեր են, և ես նորից եմ կրկնում, թուրքերը շատ բիչ են մեզ կոտորել, լրիվ քրդերն են մեզ շատը կոտորել, հանել թափել դուրս, խաբուլելով, որ թուրքը ասում ս, պատմությունն ս ասում, ընկեր քրդեր, դուք կոտորեք հայերին, մենք ձեզ պետություն, պետականություն կրանք, և խաբեց պետականություն չգրվեց...

Զարմիկը - Չէ, ես հոստարի հեյր համամիտ չեմ, որովհետև էսպեղ թուրքական քաղաքականությունն ս հաղթանակել, նրանք, գիտակցելով հանդերձ, չեն ուզեցել մեծ մասը իրանց ձեռքով անել, քրդերին ստիպել են, որ էդ անեն: Քրդերը, նաև պապիի պատմելով, քրդերից շատ մարդիկ են եղել, որ հայերին պահել են փակերը: Տարին ճիշտ ս, փարին հեսա կասի, որովհետև փարին շատ էր պատմում, որ քրդերից շատ-շատ մարդիկ են պահել հայերին փակերում, որպեսզի թուրքերը չկոտորեն... Չգիտեմ, ինչքան էլ ուզենան համոզել, ճիշտ ս, եղել ս քրդական բանակ, թուրքերի հեյր համագործակցել են, բայց քրդերը մեզ շատ են օգնել, 100 տոկոս:

Այս վեճն, ակնհայտորեն, կրում է ցեղասպանության շուրջ հեղափոխական քննարկումների, գրականության մեջ արձարձված խնդիրների, դրանց հեղափոխական ձևավորված սոցիալական հիշողության և անհատական փորձի փոխանցման ազդեցությունը, ինչն, ըստ էության, բնորոշ է առհասարակ հայաստանյան հասարակության՝ ցեղասպանության մասին պարկերացումներին:

ԽՈՍԵԼ-ԼՈՒԵԼ, ՊԱՏՄԵԼ-ՉՊԱՏՄԵԼ («Իմ ծնողները խուսափում էին այդ մասին խոսելուց»)

Արդեն խոսվեց այն մասին, որ փրկվածների՝ Արևելյան Նայասպանում ապաստանած մասն իրենց ողբերգության մասին հանրային արվեստագրության դժվարություններ ուներ և նրանց կենսագրության այդ հատվածի հիշողությունները մնում էին կա՛մ սոցիալական միկրոցանցի, կա՛մ ընկերակցի շրջանակներում: Պատմել-չպատմելու խնդիրը, սակայն, կապված էր և կապված է նաև մարդու անհատական ընկերության, աշխարհայացքի, նրան շրջապատող մարդկանց լսելու պարբերականության և մի շարք այլ հարցերի հետ: Բոլորը չէ, որ կարողանում կամ ուզում էին պատմել իրենց կյանքի այդ դժվարին հատվածի մասին: Ամեն ինչի մասին չէ, որ նրանք կարող էին կամ ուզում էին պատմել: Պատմել-չպատմելու, խոսել-լռելու ձևերը նույնպես փոքրեր էին և շարունակում են փոքրեր մնալ:

Դատելով ըստ մեր գրուցակիցների հիշողությունների՝ ընկերակցներում ջարդերի կամ փախուստի մասին պատմությունների փոխանցման գլխավոր աղբյուրը կանայք են եղել: Ոմանք անընդհատ, բոլորի հետ խոսում էին իրենց հետ պատահածի, իրենց փեսաների, իրենց դառնությունների մասին: Ոմանք անընդհատ լաց էին լինում: Գրիշ Բադալյանի և Նոանհայրի մայրն իր հետագա չարքաշ կյանքի ամեն օրը լցնում էր իր ծնողների և մեծ ընկերակցի անդամների պատմություններով՝ իր զավակներին դարձնելով իր փառապանքների ակամա մասնակիցը: Մինչև այսօր նրանք, լինելով փարեց մարդիկ, առանց արցունքի չեն խոսում այդ մասին: Այնպես Նարությունյանի՝ 13 փարեկանում փրկված մայրը մինչև իր կյանքի վերջն ամեն օր մոլորում էր՝ հիշելով իր մոր ծանրագույն փառապանքները: Ընդ որում, Այնասի մոր՝ Նայկանուշի պատմություններում «թուրք» բառը համարյա չկա, հիմնականում նրանց փառապանքի պատմությունն է: Նայկանուշը պատմելիս իրենց փառապանքի պարճառներին չի անդրադարձել, մեղավորներ չի փնտրել... Նա միայն պատմում ու պատմում էր իրենց՝ իր հոր, մոր սպանությունը, իր մանկահասակ քրոջ ու եղբոր մահը սովից ու ցրտից ու իր փեսած ահավոր փեսարանները: Զարմանալի է, թե ինչքան քիչ է Նայկանուշի պատմություններում իր անձնական գրկանքների թեման: Նրա ամենօրյա ողբերգությունն էր, որ Այնասին մոլոր թողին հանձնել մոր պատմությունները և գիրք հրատարակել: Դա մասամբ թեթևացրել է Նայկանուշի կյանքը: Նայկանուշին թվում էր, որ եթե շատ մարդ իմանա իր մոր հետ կատարվածի մասին, մայրն այն աշխարհում ավելի թեթևացած կլինի:

Տղամարդիկ ավելի քիչ էին խոսում, և նրանց պատմությունների նյութը մասամբ փոքրերից էր կանանց պատմություններից: Նախ՝ բանի որ փղամարդիկ ավելի շատ էին սպանվել, փրկվածների մեջ նրանք ավելի քիչ էին: Երկրորդ՝ ըստ երևույթին այս առումով դեր է խաղացել փղամարդկանց մեղքի զգացումը. նրանք պետք է օգնեին իրենց ընկերակցի անդամներին և չէին կարողացել դա անել: Նրանց արժանապարվությունն ավելի խոցված էր, ուստի հիշելու, պատմելու դժվարություն ունեին: Եթե փրկված փղամարդիկ, փրկությունից հետո նոր դժվարությունների բախվելով (որբացած երեխաներին խնամելու, աշխարհն ու ապրելու միջոցներ գտնելու և այլն), չէին բարոյալքվում և կորցնում մարդկային դեմքը, ապա հիմնականում լռում էին կամ, ինչպես հիշում են նրանց զավակները՝ այսօրվա մեր պատմողները, խոսում էին հիմնականում միմյանց հետ: Իրենց զավակների հարցերին պատասխանում էին կա՛մ շատ լակոնիկ, կա՛մ խոսում էին հիմնականում ինքնապաշտպանությանն իրենց մասնակցելու մասին:

Տղամարդկանց և կանանց հիշողությունների փոխանցման թե՛ բովանդակությունը, թե՛ ձևերը փոքրեր էին նաև հետագայում, երբ փրկված երեխաները մեծացան: Տղաները մեծանալով ավելի շատ գրել են, քան բանավոր պատմել: Գրում էին «իրենք

1958 թ. լուսանկար: Չախից երկրորդը՝ փոքրամարմին կինը Դուրեն է

իրենց համար»։ Մի դեպքում սա բացատրվում է նրանով, որ թեմայի փակվածության պայմաններում գրածը փարածելու, հանրայնացնելու խնդիրներ կային, մյուս դեպքում, հավանաբար, գրելու շարժառիթով։ Նավանական է, որ գրելը հոգում կուտակվածից մասամբ ազատվելու միջոցներից մեկն էր։

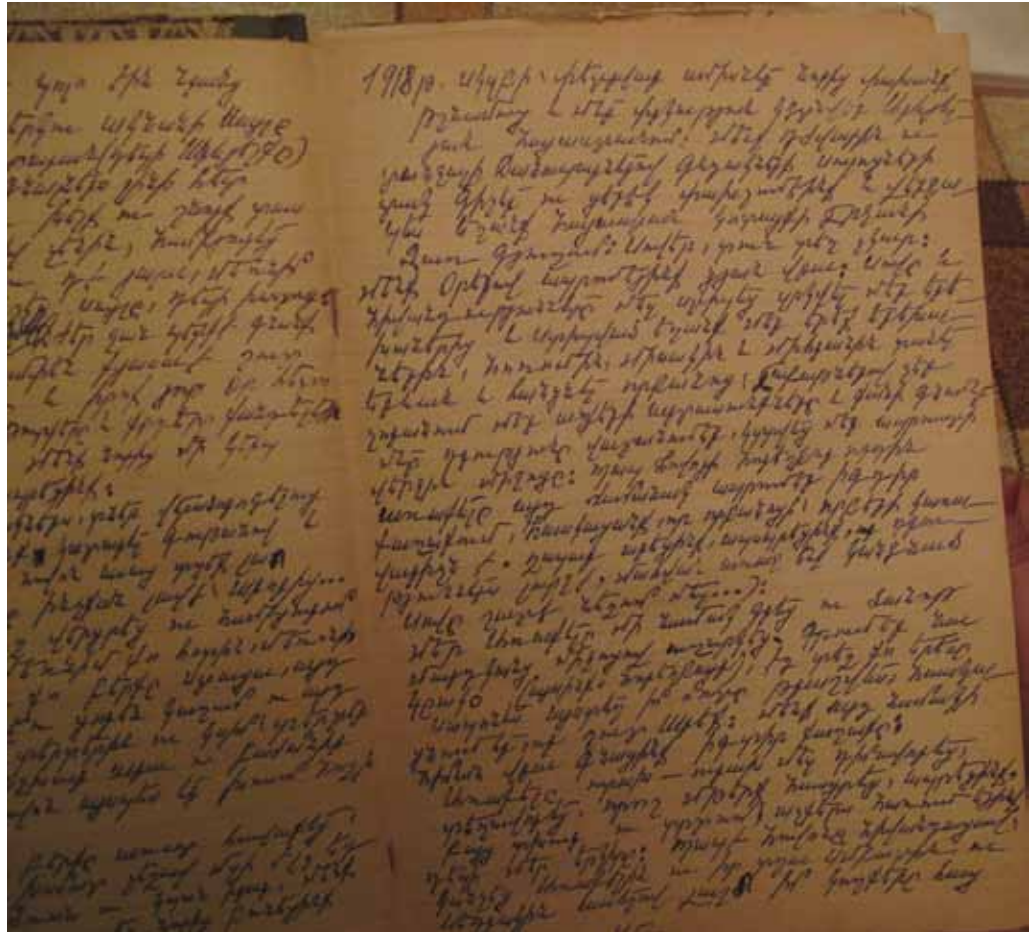
Աղջիկները մեծանալով մանրամասներ էին պարունում նույնիսկ ամենադաժան երևույթների մասին։ Տղամարդիկ խուսափում էին մանրամասներից։ Մինչև այսօր կան այս երևույթները։ Թալինի Աջնակ գյուղում Էլյա Դավթյանը մանրամասնորեն պարունում էր իր կենսաբանի հորաբրոջ հետ կատարվածի դաժան պարամությունն այն մասին, թե ինչպես է Տավուրիկի Նոսուր գյուղում ընտանիքի բոլոր անդամների կտորվելուց հետո երիտասարդ կինն իր երկու երեխաների՝ դստեր ու որդու հետ միայնակ փախել. «*Անունը Դուրեն էր։ Ծանապահին նախ աղջիկն է մահացել, սովից։ Նեղո սակյարներ են հանդիպել,*

Տավորիկի Նոսնուր գյուղից փրկված Նանգե Պըճուկը, որի ընտանիքում ապաստանել է Գուրեն և ով կարողացել է օգնել այլ փրկվածների

հրացանի խզակոթով դեմքին խփել են, արամները լցվել են բերանը: Դրանից հետո ասկյարները փորը խաչաձև ձղել են, աղիքները դուրս են թափվել: Կարծել են մահացել է՝ թողել գնացել են: Բայց գիտակցությունն է կորցրած եղել: Նետո ուշքի է եկել, տեսել է որդին լաց էլիևում, քաշքշում է ուշաթափ մորը: Իր մեջ ուժ է գտել, ինքն իր աղիքները լցրել է որովայնը, թե՛ ու ասեղով մաշկը կարել, իր իսկ շապիկով կապել և որդուն քաշ փայլով սողալով շարունակել գնալ: Մի քանի օրից մահացել է նաև որդին: Այդ կինը որդու դիակը քաշ փայլով ետ է վերադարձել, որդու դիակը թաղել աղջկա կողքին և իր մեջ ուժ է գտել ճանապարհը շարունակելու: Նետագայում գտել է իր հարազատներին, իր քեռին Նանգե Պըճուկն էր, նրա փանն էլ հետո ապրել է: Երբ ես այս փուն հարս եկա, այդ կինն արդեն շար փարիքով կին էր և ես էի նրան խնամում: Ամեն անգամ լողացնելիս նրա փորի սպիները զգուշությամբ լվանում էի»: Այս անհավարարի պատմությունը, որն, ինչպես պարզվեց, հայրնի է գյուղի ողջ բնակչությանը, փիկին Էլյան պատմում էր շար

**Մեկ էջ Միհրան
Նովհաննիսյանի «Մեր
տան պարմությունը»
ձեռագրից**

ոգևորված, մինչդեռ գրույցին ներկա նրա ամուսինը՝ Դերենիկ Կիրակոսյանը լուռ, մի փոքր դժգոհ լսում էր կնոջ պատմածը և կեսից հեռացավ:

Մեր բանասացներից կանայք հակված էին մանրամասներ պատմելու, փղամարդիկ՝ ընդհանրացումների: Կանայք պատմում էին, թե ով և ինչպես է այս կամ իրավիճակում օգնության ձեռք մեկնել, ինչ խոսք է ասել, ինչ շոր է փոխել հագնելու, ինչ ուրելիք է փոխել, որտեղ և ինչպես է թաքցրել և այլն, փղամարդիկ մի քանի խոսքով ամփոփում էին «հարևան գյուղի թուրքերի», «կանանց բարձրացրած աղմուկի», «կառավարության հրամանների» արտահայտություններով: Իրենց հարազատների պարմություններից կանայք հիշում և պատմում էին դաժանության դեպքերը և փառապանքների մանրամասները, փղամարդիկ խոսում էին ընդհանուր երևույթների մասին և խնամքով շրջանցում էին դաժանության դեպքերը: Մեր բանասացներից Վասակ Թորոյանը, օրինակ, գրույցի ընթացքում մի քանի անգամ վերհիշեց առանձին դեպքեր, սկսեց պատմել, հետո ինքն իրեն ընդհատեց. «Չէ, չէ, չի կարելի այդ մասին խոսել երիտասարդների մոտ» (նկատի ուներ գրույցին մասնակից ուսանողներին՝ Ա.Քեչիչյանին և Ս.Նարոյունյանին):

Ավելի ուշ, երբ փոխնիկական միջոցները հարստացան, արդեն ծերացած փայր ու պապերին թոռներն սկսել են հարցեր փայր և ձայնագրել: Ոմանց հասցրել են փեսանկարել: Մեր 35 բանասացների հեպ մեր հանդիպումների ընթացքում մեզ փվել են նկարահանումների, ձայնագրությունների պարճեններ, փայագրված գրքեր, ձեռագրերի պարճեններ: Խասպուրցի Միիրան Նովհաննիսյանի և նրա ընփանիքի անցյալին նվիրված ծավալուն ձեռագիրը, որի պարճենը մեզ նվիրեց նրա որդին, սկսվում է Խասպուր գյուղի առաջին ջարդերի նկարագրություններից՝ XIX դարի վերջից, ներառում եղեռնի դեպքերը, որի ժամանակ Միիրանը եղել է 6 փարեկան, շարունակում նրա որբանոցային կյանքի մանրամասները, մորը գրնելու պարմությունը և հասնում մինչև XX դարի 50-ական թվականները:

Գարեգին Չուգասյանի պապի հորեղբոր ու հորաբորջ որդիները, որոնք եղեռնի օրերին եղել են համապարասխանաբար 13 և 8 փարեկան, երկուսն էլ հեփագայում գրանցել են իրենց հիշողությունները: *«Մեկը՝ Վահան Ղազարյանը, եղել է հայրնի մրավորակյան, Միացյալ Նահանգներում թերթի ինքագրասպեր է եղել, նա գրավոր քազմաթիվ հիշողություններ ունի, մի մասը փրված է, մի մասը՝ ոչ... Մյուսը՝ Պարզև Չուգասյանն է: Նա գրավոր հիշողություններ չունի, քայց մենք քավակյան ձայնագրել ենք նրան... Ես ինքս արդեն 4 փարի առաջ՝ 2005 թ., երբ Մեծ եղեռնին նվիրված CD-ի էի պարրասպում, ես այդ ամբողջ նյութի հավաքողն եմ էղել...»:*

Ոմանք առհասարակ լռել են: Աիդա Թփուզյանի աղաբագարցի հայրը ջարդերից հեփո հայրնվել է Նունասպանում, մերսինցի մայրը՝ Միրիայում, հեփո միմյանց հանդիպել են Լիբանանում և ամուսացել: Աիդան ծնվել է Բեյրութում, որրեղ մեծ թվով փրկվածներ կային և նա, իհարկե, Եղեռնի մասին փեղյակ էր ականափեսներից: Բայց նրա ծնողները *«խոսասպում էին այդ մասին խոսելուց»*, Աիդան փեսել է միայն իր փարերից մեկին և գործնականում չգիփի իր ընփանիքի պարմության այդ փուլի մանրամասները: 1975 թ. նրա ազգականուի Քնարկ Ջանիկյանի գրնվելուց և նրա կյանքի պարմությունն իմանալուց հեփո նրա համար հայրնություն էին այն ապրումները, որ ունենում են թե՛ խոսող-պարմողները, թե՛ լռողները. *«Միայն մի անգամ խոսեցայդ մասին, միայն մի անգամ, պարմեց ու... հավիրյան լռեց: Նրա համար փառասպանք էր այդ մասին խոսելը, չնայած հայրնի էր, որ նա միշտ է փառասպում»:*

«ԶԳԻՏԵՄ...»

Ինչո՞ւ եղավ այդ մեծ ողբերգությունը: Ինչպե՞ս կարող է այն լուծվել: Մեր 35 գրուցակիցները գործնականում չեն պարասխանում այս հարցերին: Կարծում են՝ կարող ենք վավերացնել, որ նրանց պարասխանը հանգում է մի անորոշ ձևակերպման՝ «զգիլեմ»: Շափերը հենց այդպես էլ ասում են՝ «զգիլեմ»: Կան, իհարկե, պարզագույն պարասխաններ՝ «*թուրքերը հայերին չէին սիրում*», «*թուրքն ու հայն իրար չեն սիրում*» (Գյոզալ Նովհաննիսյան); «*Թուրքը միշտ էլ կոպոտելի ս, որ մեր հարստությանը, մեր հողին տիրանա*» (Ալմասր Նարությունյան); «*Որովհետև թուրքը դաժան ս*» (Էլեոնորա Ղազարյան); «*Որովհետև մենք քրիստոնյա ենք, թուրքն ասում էր՝ ձեր կրոնը փոխեք, թուրքի կրոն ընդունեք, մենք էլ մեր կրոնը չէինք ուզում թողնել*», «*թուրքերը չէին ուզում՝ հայերն սպրեն*» (Թամար Պողոսյան); «*Որովհետև թուրքը հային թշնամի է*» (Չափերը) և այլն: Այս անորոշությունն ու պարասխանները շար ուշագրավ են: Դրանք վկայում են առնվազն այն մասին, որ չնայած այսօրվա Նայասարանի սոցիալ-քաղաքական կյանքում ցեղասպանության պարճառների շուրջ փարբեր և հիմնականում աշխարհաքաղաքական բնույթի վարկածներ են քննարկվում, դրանք էականորեն չեն ազդում հասարակ բնակչության մտածողության վրա: Կարող է թվալ, որ ջարդերից փրկվածներին՝ գոնե մեր այսօրվա գրուցակիցներից Չափերին ավելի հասկանալի են թվում պարզ, զգայական պարճառները: Եվ դրա կողքին, թերևս, անըմբռնելի ըմբռնել մերժելու ցանկությունը: Ինչպե՞ս բացատրել, ինչպե՞ս հասկանալ, թե ինչո՞ւ եղավ այն, ինչ ոչ մի փրամաբանության չի ենթարկվում...

Այս հարցերը պարասխաններ են փնտրում: Մի կողմ թողնելով ցեղասպանության շուրջ Նայասարանի այսօրվա պարճա-քաղաքագիտական դիսկուրսը և վերադառնալով մեր գրուցակիցներին՝ հղում անեմ նրանցից մեկի՝ Գարեգին Չուգասյանի մտորումներին: Նա հրաշալի փեղյակ է քաղաքագիտական վերլուծություններին, բայց մեր գրուցի ընթացքում անում էր ավելի շուր փիլիսոփայական ընդհանրացումներ, մասնավորապես՝ «եղեռն» երևույթի իմաստի բացակայության շուրջ. «*Ես, ձիշուն ասած, բազմաթիվ մարդկանց հետ եմ խոսել, փորձել եմ հասկանալ այդ ողբերգությունը... Բայց դա նույնիսկ ողբերգություն չէ, ողբերգությունն իմաստ է ունենում: Երբ մի բան իմաստ չի ունենում, արդեն ողբերգություն չէ, մեկ այլ բան է... Եղեռնի իմաստը փորձել եմ գրկել գրականության մեջ, մարդկանց պարմություններում... Ինքս էլ էկզորտնային սկավառակ եմ սարքել, առեկի ծավալի ու քանակի նյութեր եմ նայել... Չուգասյաններից իմ պատյի եղբոր որդին Ամերիկայում գիրք է գրել, բազմաթիվ հոդվածներ... Նկարագրել է Դեր Զորի ձանապարհը, որով ինքն անցավ մեր հարազատների հետ, մեր ընտանիքի հետ և միայն ինքը փրկվեց... Միայն ինքը մնաց մեր ազգականներից մի ուրիշ երեխայի հետ... Երկու երեխա... Նայրու երկար ժամանակ փուն էր հրավիրում փրկվածներին, գրուցում հետները, ժամերով ձայնագրում: Ինչե՞րի մասին չեն պարունել այդ մարդիկ: Բայց ես այսօր փաստում եմ, որ այդ երևույթի իմաստը չեմ հասկացել... Ես այնքան եմ հասկացել, որ դա պարզ ողբերգություն չէ... Դա շար ավելի բարդ խնդիր է, դա ողբալի... Դրա մեջ իմաստ փորձել փեսնել, իմաստ փեսնել այդ ամեն ինչի մեջ... Չգիլեմ՝ ի՞նչ իմաստ կա... Ի՞նչ իմաստ կարող է լինել դրա մեջ... Ի՞նչի համար, հանուն ի՞նչի արվեց այդ զոհաբերությունը... Դրանից մի քանի փարի առաջ սեղանին էր դրված հայերի ու թուրքերի եղբայրության լուսավոր գաղափարը, և դա զոհաբերվեց... Ինչի՞ն... Ո՞վ է շահել... Ի՞նչ է շահել... Չեմ կարծում, որ միայն մենք ենք կորցրել: Միայն մենք չենք կորցրել... Ես չգիլեմ՝ նրանք ինչպես են գնահատում իրենց կորուստը, բայց նրանց... հիմքերն են կորել... Նրանք իրենց հիմքերն են կորցրել... Թուրքերը, թուրքերը իրենց հիմքերը կորցրել են... Երբ նայում ես Նրանս Դինքի սպանությանը... Կարողում ես թուրքական մամուլը, զգում ես, որ թուրքերն էլ չեն հասկանում, չեն հասկանում... Որովհետև անգամ այն*

մարդը, ով այդքան սիրում էր նրանց, չէ՛, և ուզում էր ինչ-որ բան արած լինել, այդ... Այդ մարդուն էլ են ոչնչացնում... Ես լավագույն թուրքական ելույթները կարդացել եմ, դա էղել է ուղղակի խորը, խորը, ոչ թե զարմանք, այլ, գիտե՛ս, ցնցվածություն... Բհարկե, ես շատ ուրիշ թուրքերի էլ եմ համադիպել, որ շատ հեշտությամբ ասել են, «Դե, գիտե՞ք, իհարկե ողբերգություն էր, բայց էնքան ժողովախառն կա սպանված Թուրքիայում, նա ժողովախառններից մեկն է», - և այնքան հեշտ են ասում: Այդ պահին մտածում ես, ավելի շուր՝ զգում ես, որ, ասենք, նրանց այդ ժողովախառն նույնքան անարժեք է, ինչքան Նրանի Դինքը նրանց համար... Ու շարունակ մտածում եմ, որ ուրեմն նրանք կորցրել են... Շատ բան... Թուրքերն իրենց հենարանը կորցրել են»:

Ավերիս Քեշիշյանն ինչ-որ փրամաբանություն փնտրում է ցեղասպանության խնդրում. «...Որովհետև դա չէր կարող չլինել, որովհետև Օսմանյան Թուրքիան երևի հասկացավ, որ հայերի մնալն առնվազն, առնվազն որպես պետություն վերահաստատվելն էր այնպեղ: Եթե կորոտածը չլինել, այդ կորոտածների շարքը, Թուրքիան կա՛ մ պիտի հաշտվեր հայերի պետականության հետ, կա՛ մ պիտի կորոտեր... Այսօր այդ նույն պրոբլեմը Թուրքիան ունի քրդերի հարցում: Կարծում եմ՝ այսօր ինակը ցույց է տալիս, որ եթե հայերին կորոտելով՝ մյուսներին վախեցնելու, լռեցնելու նախադեպ էր ստեղծվում, ապա նպատակը չիրականացավ»:

Ամփոփելով մեր զրույցների ընթացքում խնդրի լուծման հնարավոր ուղիների հարցի շուրջ հնչած պարասխանները, որոնք այս կամ այն չափով կրկնվում են («...եթե դները բացվեց, կամաց-կամաց, մի քսան, երեսուն, թեկուզ հիսուն փարի հետո նույն բաները սկսելու է թուրքը մեր դեմ» (Գառնիկ Մանուկյան), «Ես գրում եմ, որ եթե էսօր Թուրքիան չի ուզում ճանաչել ցեղասպանությունը, բացառված չէ, որ ինքն էսօր էլ կարող է նույնը անել, այսինքն՝ ինքն իր վրա վարած չէ՛ ինքը քաղաքակրթված է, թե՛ չէ» (Նամիկ Նովսեփյան)): Մեջբերենք Ավերիս Քեշիշյանի ընդհանրացումը. «Թուրքիան ինքն իր քաղաքացիների հանդեպ չի կարողանում բարեխիղճ ու լոյս լինել... Դրա համար անհրաժեշտ բարոյական մակարդակ չկա... Քանի դեռ այդ վերևում կանգնածն բոլոր լծակներն իրենց ձեռքերում պահողները չեն մարդկայնացել, հարցը չի լուծվի: Ժողովուրդները, ես հավատում եմ, գիտե՛ք, շատ հեշտ կարող են բարեկամանալ: Բոլոր ժողովուրդներն իրենց մեջ ունեն այդ աթափ բնազդային պոպեկցիալը, բայց վերնախավերը օգրվում են ժողովրդի գիտակցականության ցածր մակարդակից և անկարողությունից և անում են այն, ինչ որ ուզում են: Օրինակ՝ յոթանասուն փարի թուրք ժողովրդին լցրեցին մեր դեմ, և որոշ արևում արագավ թուրք ժողովուրդը, մի քիչ ավելի շարացան մեր նկատմամբ արելությանը լցվածները... Դա հատուկ, այդ վերնախավի հատուկ քաղաքականությունն էր: Եթե նրանք դա չանեին, էլի թող գեևոցիդը չընդունեին, բայց բարեկամությունը շատ ավելի հեշտ րեղի կունենար: Նայե՞ք, մարդը սխալական է: Սա աքսիոմն է: Ուրեմն կյանքում ներողամտության անհրաժեշտություն է ստեղծվում: Սա շատ կարևոր է, շատ դժվար է, բայց շատ էական է ու շատ անհրաժեշտ, եթե ուզում ենք մարդավարի սպրեյ: Սակայն ներողամտությունը սկսվում է սխալվողի պահվածքից: Սխալվողը պիտի պարտապար լինի սխալը չկրկնելու, սխալը չկրկնելու համար պիտի հասկանա, պիտի ընդունի, որ սխալ է արել: Այդ դեպքում ներողամտությունն իմաստ կունենա: Առանց ասպաշխարանքի ներելն անհիմաստ է: Ո՛րն են երես, ի՛նչը ներես: Ունե՛ն արդյոք նրանք մեր ներողամտության կարիքը: Թե՛ ասպաշխարանքը, թե՛ ներողամտությունը բարձր քաղաքակրթության վկայություն են: Ունե՛ն արդյոք թուրքերն այդ քաղաքակրթական մակարդակը: Ունե՛նք մենք այդ մակարդակը: Զգիտե՛ն»:

«ԱՄԱՍ ՋԱՆ, ԳՐԻ՝ ԳՐԻ՝»

Ալմաստ Նարոությունյանն իր ընտանիքի պատմությունը պարմել է 2009 թ. նոյեմբերի 4-ին, Ուշան գյուղի իր տանը: Պատմությունը գրի է առել Ավերիս Քեչիշյանը: Զրույցին մասնակցել են Ն. Խառապյանը և Ն. Երզնկյանը:

(Պատմությունը տպագրվում է հատվածաբար)

Երբ տիկին Ալմաստին խնդրեցինք պարմել իր և ծնողների կյանքի պատմությունը, շատ ոգևորվեց և անմիջապես ասաց. «Գիրք եմ գրել՝ «Անշուք մանկությունս», դա ծնողների մասին է, մորս մասին է: Մի գիրք էլ նոր եմ տպագրելու, էս մի գիրքս Սպարիսի դաժանությունների մասին է: Ամուսինս աստորված էր է՛հ՝ Նարավային Ղազարյան: Մեն-մենակ, ո՛չ լեզու գիրքեր, ո՛չ բան: Գնացել եմ, տեսել 80 հազար երկրասարդ նստած էղտեղ... Ի՛նչ ողբալի... Բոլորը գրել եմ էս գրքում, մինչև ամսվա վերջը լույս կտեսնի...»:

Տիկին Ալմաստին խնդրեցինք վերադառնալ իր ընտանիքի կենսագրության այն հատվածին, որը թուրքերի հետ է կապված:

- Ես ծնվել եմ 1920 թվի դեկտեմբերի 24-ին: Այ, մի քանի օր հետո կլինեմ 90 տարեկան: Ծնվել եմ ճանապարհին՝ մի մարզում: Մերոնք դեռ նոր փախստական են եղել այստեղ: Նիմի հուշեր եմ գրում իմ կյանքից, 36 տարի ուսուցչուհի եմ աշխատել, հինգ հարյուր մեդալ եմ ստացել: Մասունցիների մեջ եմ աշխատել, որոնք դեռ հարգանք-պատիվ, մեր հին օրենքները գիտեն:

Առաջ մորիցս սկսեմ: Պապս ու տատս ինչքան երեխա են ունեցել, մահացել են, բայց պապս յոթ լեզու է իմացել: Տիգրանակերպում է սովորել: Նրանք սկզբից Մասունում են ապրել՝ Դավորիքում: Տեսել են թուրքերն անընդհատ կզան հարկ կհավաքեն, կթալանեն, կտանեն: Մի գիշեր ամբողջ ընտանիքով՝ չորս եղբայր, իջնում են... Բշերիքի դաշտ է կոչվել, Բաթմանա գետի ափին: Իջնում են էղտեղ մի գյուղում, որ անսպասար տեղ է եղել, սկսում են աշխատել: Կոտորումներից շատ առաջ: Կողքի գյուղի քուրդ բեկը տեսնում է, որ սրանք լավ աշխատավոր են, ասում է. «Եկեք իմ գյուղ, ձեզ հող կտամ, ջուր կտամ, մենակ եկեք, ապրեք իմ գյուղում»: Վերցնում, բերում է Գրասիրա: Պապիս, որ կրթություն է ունեցել, նշանակում են էնտեղի ռես: Պապս ամուսնանում է Տիգրանակերպի տերերի աղջկա հետ: Երեխաները ծնվում էին ու մահանում: Մնացել են երեքը՝ մերս, իր եղբայրը, իր փոքր քույրը: Պապս մտածում է, որ անպայման պետք է դպրոց կառուցի էղտեղ: Մի շենք է մտրավորապես կառուցում՝ դպրոց, և մասնա առաջին դասարան գնում է էղտեղ, ասում է. «Մարխով էինք գրում: Փայտը վառվում էր, մարխով գրում էինք տախտակի վրա»: Էղտեղ մինչև չորրորդ դասարան: Թուրք համարյա չի եղել էղ գյուղում: Քրդեր են եղել, բայց հայերն էլ շատ են եղել: Մի 15-20 տուն հայ են եղել: Կոտորումներից առաջ պապիս բռնել են, բոլոր տղամարդիկ վախից փախել են, պապիս են բռնել: Շատ դժվարություններով մամայիս հորեղբայրը գնում է, բանտի պահակին ոսկի է տալիս, ասում է՝ մի անգամ թող ընտանիքով գան իրենց հորը տեսնեն: Էղ հիշելիս մայրս գիշեր-ցերեկ լաց էր լինում: Մայրս ասում էր, որ 13 տարեկան է եղել, ասում է՝ հայրը չէր կարողանում քայլել: Ասում է՝ հարուկ սարք են սարքել, որ պատկեցնում են, ուրքերը տնկում են, էնքան են ճիպտությունով խփում, մինչև ուրքի տակից արյուն է դուրս գալիս: Էղ 1914 թվին էր: Պապս իր կնոջն ասում է. «Կզնաս, հարստության չես նայի, երեխաներին բոլորին կվերցնես, կզնաս Բասորք, Բասորքի աղան լավն է, հայերին սիրում է, ձեզ կփրկի»: Բասորքը գյուղ է: Բասորքի աղին հույս են բռնում, որովհետև դրանից առաջ՝ 1896 թվին, միօրյա կոտորում էր եղել... Ուրեմն մերոնց բոլոր

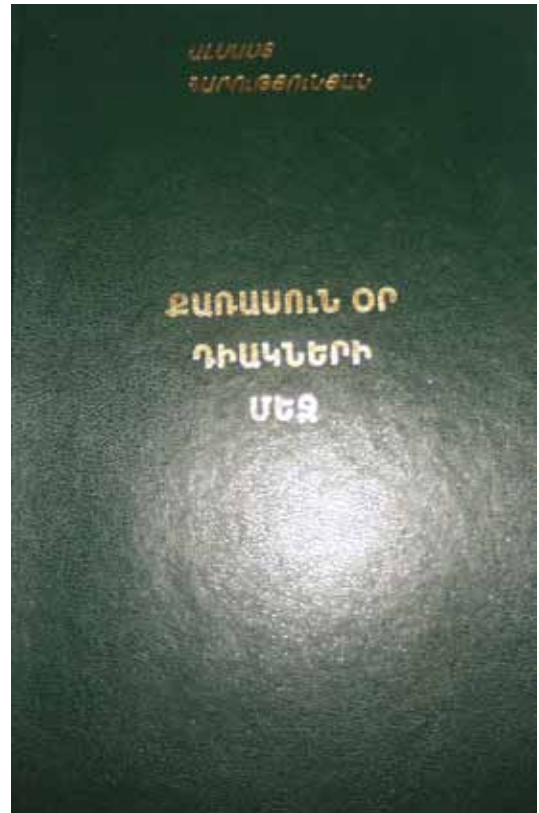
փղամարդիկ գնում են Բասորք, Էնփեղ հունական բանկ է եղել, սկսում են բանկից կռվել թուրքերի դեմ: Կռիվը որ վերջանում է, թուրքերը գալիս են Բաթմանա գետը՝ Էդ Գրասիրա գյուղի մոտ նստում են: Էդ Գրասիրայի աղայի ախպեր Միրզան գալիս է մորս փափիկին, շաք գեղեցիկ կին է եղել, փախցնում փանում է: Իրենց պապը գալիս փեսնում է՝ իր կինը փանը չի, գիտի՞ Էդ թուրքերն են փարել, գնում է Բաթմանա Էդ գետի ափին նրանց օրենքը հայտնում է: Բռնում կապում են ծառից, քիթը կտրում են, լեզուն կտրում են, Էդպես այլանդակում, ծառի վրա սպանում են: Երբ թողնում գնում են, մերոնք գնում փեսնում են խեղճին... Անունն Էմիշ է եղել: Ուրեմն Էդ ժամանակվա հիշողությամբ էլ պապս իր կնոջն ասում է՝ կգնաք Բասորք: Տաքս էլ հղի է եղել, օրերի վրա¹: Էն վախար մայրս է եղել, իր եղբայրը, իր փոքրիկ քույրն է եղել. երեք երեխա: Բոլորին հավաքում է, ու պապիս եղբայր Կարապետի հետ գնում են Բասորք: Որ գնում են Բասորք, Էդ իրենց ամբողջ նախիրը փանում են Բասորք, հանձնում են Էդ աղային, ասում են՝ քեզ լինի: Աղան էլ վերջում շաք վաճառություններ է անում: Սկզբից խաբում է, ասում է՝ աչքիս վրա փեղ ունեք: Մերս ասում է. «Նասանք Էնփեղ, Էդ գիշեր մերս ազափվեց, Էդ քրոյի կանայք չթողեցին իմանայինք՝ փղա է, աղջիկ է, մորս շորի մեջ կենդանի-կենդանի փաթաթին, փարան դուրս, գարգառի քարի մեջ կենդանի-կենդանի թաղեցին»: Մամաս գիշեր-ցերեկ լաց էր լինում, մամաս է եղել պարճառը, որ ես գիրք եմ գրել: Ասում էր «Ալմասպ ջան, գրի՛, գրի՛»: Իրս փապը խնդրել է իրան, որ գրի: Ասում էր «Տաքի, ես ո՞նց կարող եմ գրել, հլը չորորդ դասարանում եմ»: Նիմի մերս ինձ էր խնդրում: Մի օր էլ Էդ Բասորքում փապս մորս ասում է. «Նայկանուշ, լուսադեմին Պայծառին կշալակեմ, կգնանք»: Կոտորումը վերջացել էր: Լսել է, որ իմ քեռիներից մեկը կա Էնփեղ՝ Տապի գյուղում, Էնփեղ է ուզում գնա:

Ուրեմն լուսադեմին գրկում է Պայծառին, մամաս ու ախպերն էլ քայլելով գնում են: Մի ամիս, որ Էդ փանը ապրել են, Էդ փան շունը ծանոթացել է նրանց հետ ու գնում է նրանց հետևից: Ինչ անում են՝ հետ չի դառնում: Ահագին ճանապարհ են գնում, արդեն լույս է: Մի հաք քանդված վանք է եղել ճանապարհին, փապս ասում է. «Նայկանուշ, նաքի Պայծառի մոտ, ես մի ծուկ աղոթք անեմ, նոր գնանք»: Էդ ընթացքում քուրդը արթնանում է, փեսնում է՝ չկան: Ելնում, հրացանը վերցնում ու վազում է: Ծունը զգում է՝ մարդ է գալիս, հաչում է: Էդ շան հաչոցի վրա գնում, Էդ խեղճ փապիս աղոթքի փեղը խփում սպանում է: Սպանում է (լացակումած ձայնով): Մամաս բոլորը իրա աչքով փեսել է: Ասում է՝ «Պայծառին շալակեց, ինձ գցեց իր առաջ»: Քուրդը սրանց բերում է փուն: Մի հարս է ունեցել, Տավն է եղել անունը, շաք բարի հարս է եղել, կանչում է նրան, ասում է. «Լաց մի էղի, Նուշե ջան», - Նայկանուշ է անունը, իրանք Նուշե են ասել: - Նուշե ջան, լաց մի էղիր, ես քեզ վաղը կփանեմ, որպեղ քո մերն է, կարող է՝ կենդանի է»: Մամաս ասում է՝ մինչև լույս չկարողացա քնեմ: Ասում է՝ առավոտ Տավեն իրա կեսրարին ասեց. «Պայծառ թող մնա սրեղ, ես Նուշեի հետ գնամ մի քիչ բանջար հանեմ»: Վերջը գնում են փեսնում՝ Էդ վայրի շներ փափիկիս գզել են: Աղիները մի կողմ, թոքերը մի կողմ: Մամայիս ուշքը գնում է (փիկին Ալմասպը շարունակում է լացակումած ձայնով): Խեղճ Տավեն ուշքի է բերում մի կերպ, փորում են, թաղում: Մամաս ասում է. «Մի սենց փոքր քարի վրա խաչ սարքեցի, փարա դրեցի մորս գլխավերև, մի քիչ բանջար Տավեն հանեց, կիսեց, կեսը ինձ, կեսը՝ իրեն, եկանք փուն»: Ասում է. «Եկանք փուն, դե ո՞նց կլինեմ, լաց եմ լինում, Տավեն ասում է՝ լաց մի էղի, կիմանա իմ կեսրար, քեզ կծեծի»: Առավոտ վերցնում է մամայիս ու Պայծառին, փանում է իրանց գետի ափը՝ շոր վվանալու: Տանում է գետի ափ... Թուրք հրամանարարը, կոտորումը վերջացել է, հավաքում է, ով մնացել է հայերից, երկու հարյուր մարդ, փանում է մամայիս ու իրա քրոջը: Տավեն Էնքան է խնդրում, ասում է՝ Էս մեր հարսն է: Բայց փանում է: Տանում է ձորի ափին երկու հարյուր հայի՝ բոլորին սպանում է: Մամաս ասում է. «Պայծառը շալակս է, ես վախից դողացի, ընկա, Պայծառը շալակիցս թռավ գնաց Էդ սպանվածների մեջ»: Ուրեմն որ կոտորում են, բոլորին սպանում են, իրանք գնում են: Ասում է՝ արդեն մութ էր: Մերս ուրբից վիրավոր է, բայց չգիտի, որ Պայծառը կենդանի է: Ասում է՝ լույսը որ բացվեց, մեկ էլ Պայծառը ելնում է՝ «քույրիկ, քույրիկ, ո՞ր ես»: Ասում է՝ կանչեցի, փեսա մի ծանր վիրավոր կին իմ կողքին. «Բալա ջան, քո քույրիկին ասա, թող գա սրեղ, ես ասեմ, դեղաբույս ցույց փամ, թող բերի, դնենք մեր վերքերին»: Ասում է՝ Պայծառը հինգ փարեկան է եղել, գնացել է, հավաքել է, բերել, ծամել դրել: Մամաս ասում է՝ «քառասուն օր մնացինք»: Ասում եմ՝ «մա, ի՞նչ գիտես՝ քառասուն», ասում է՝ «14-ին մեզ կոտորեցին, ցորենն արդեն հասել էր, մոտավորապես եմ ասում, հունիս ամսին էր»: Ասում է՝ «Էդ դիակները

1 Այսինքն՝ ծննդաբերելու ժամանակը մոտեցել էր:

արևից ուռել էին, ոնց որ հրացան պայթեր՝ կպայթեին»: Ասում է՝ բարակ ջուր էր գալիս, Պայծառին ասեցի՝ արի անցնենք էն կողմ, էդ թփուրների մեջ մնանք: Ասում է՝ էդ կիներ իր շալակում փոխինդ է ունեցել, մեծ կին է եղել: Բանջար, սինձ քաղում, ուրում էինք: Ահավոր բան էր պարսում: Ասում է՝ «գնացինք առուն անցանք, առավոտը տեսանք՝ քրդի կանայք եկել են, մանգաղներով ցորեն են քաղում, -ասում է,- կեսօրին եկան էդպեղ հաց կերան. հացի փշուրներ, ժածիկի, պանրի մնացորդներ... Պայծառը վազեվազ գնաց հավաքեց»:

Ասում է՝ հաջորդ օրը կգա մի ուրիշ թուրք, հեռվից կտեսնի՝ մի երեխա է գերափին: Ասում է՝ «սպեղ հայ կա»: Իրա ջոկարին ասում է՝ «գեփի ափով գնացեք»: Պայծառը, որ ձիու ամբակների ձեն լսում է, գալիս փաթաթվում է. «Քուրի՛կ, կգամ մեզ էլ կսպանեն»: Ասում է՝ «էդ հրամանարարը երկու թուրք ուղարկեց, եկան մեզի գրան,-ասում է,- եղել ենք ուրվական, ոջիլները սենց թափվում էին, կեղտոտ... Ասում է՝ փարան մեզի էդ թուրք հրամանարարի մոտ: Նայեց մեզ, ասեց. «Մրանց Աստվածը մեծ է, ձեռք չտաք սրանց»: Թուրքերեն խոսացին, ես չեմ հասկանում: Ասում է՝ ես քրդերեն խոսացի, ասեցի. «Մենք էս սպանվածների մեջ ենք եղել»: Ասում է՝ ինձ դրեց իրա ձիու վրա, Պայծառին իրա առաջ, եղբայրս էլ իրա հետևից ուրքով է գալիս, բերեց էդ թուրք աղայի փուն: Էն նույն քրդի փուն: Ասում է՝ էդ թուրք աղան, որ տեսավ, չճանաչեց մեզ: Մենք եղել ենք ուրվական՝ սով, կեղտ: Ասեց. «Էդ երկուսին կպահես աչքի լույսի նման, եթե մի մազ պակասեց սրանցից, կգամ քո փունը կվառեն: Ինքը ասում ա, որ իրանց հարազատներ Տապի գյուղն են, եթե մի քիչ առողջանան, կրանեք կհանձնեք հարազատներին»: Ու իրանք թողնում գնում են: Իսկ հորեղբայր Կարապետին, այ էդ թուրք աղան, երկու հարյուր հայ երիտասարդի հետ, ասում է՝ գնացեք, արքի մեջ ապահով է, մինչև թուրքերը անցնեն: Բայց րեղը հետո հայտնում է, գնում են բոլորին սպանում են:

«Զառասուն Օր Դիակների Մեջ»

Մամաս ասում է՝ Տավեն առավոտը մեզի լողացրեց, մաքրեց էդ ոջիլներից, իրա շորերից բերեց մեզի: Շատ բարի կին է եղել: Մի շաբաթ մեզի լավ կերակրում էր գաղտնի: Մի օր էլ իրա կեսրարին ասեց. «Չտանե՛մ սրանց հանձնեմ Տապի, զահլես գնացել ա դրանց համար»: Ասեց. «Տենց բան անես՝ շալ լավ կանես, մեզանից հեռացրո՛ւ»: Առավոտը Տավեն կելնի, Պայծառին կշալակենք կգնանք: Մերս ասում է, որ տեսա հորեղբորս կին, իրա հորեղբոր կինն ու հորեղբոր փղեն մի ընկերություն են եղել, բոլորին կտորեղ են, էդ երկուսը ազգաբազակ են: Ասում է, որ տեսա մամիին, փաթաթվեցի, հո չի՛ գոռում...

Էնպեղ մի պարսություն էլ կա: Իրանց ազգից մի հորեղբոր փղա, մի հորեղբոր աղջիկ սիրահարվում են իրար վրա ու ամեն օր հանդիպում են գոմում: Մի օր էլ մեկը գնում տեսնում է, ասում է՝ սափանա կա մեր գյուղում: Գալիս են, տեսնում են՝ Մուրադն ու Մարոն են: Տերտեր են կանչում, տերտերը հրաժարվում է պսակելուց: Ասում է՝ սրանք հորեղբոր երեխաներ են, հրաժարվում է: Սրանք գնում են, նախքան կոտորում, գնում են Տապի, քրդանում են, էնպեղ ամուսնանում են, բայց երեխա չեն ունենում: Նիմի էս մերոնք գնացել են նրանց մոտ: Մուրադը հոգով հայ է մնացել, բայց կիներ թուրք է: Մամաս ասում է՝ մերոնք գոմում էին մնում: Ասում է՝ մի օր էլ մուրի մեջ Պայծառին գրկած, Պայծառը սառել սառույց է եղել, ասեցի. «Մամի, Պայծառը սառը սառն է»:

Մամին գլխի ընկավ, որ մեռել է, բայց ինձ չասեց: Առավուրդ եկան Պայծառին փարան թաղեցին: Իրա ախպերն էլ, մորիցս փոքր է եղել՝ փասը փարեկան, ասել է. «Նայկանուշ, գնա էսքան մեղր բեր ուրեմ» (ճկույթի վրա ցույց է փալիս մեղրի չափը): Մամաս ասում է՝ գիտեի, որ քրդի երեխեք շնեթին մեր վրա են թողնում: Ասում է՝ չզնացի, ահագին մնացի դուրսը, էկա ասեցի՝ չկա, Մերոք ջան: Էդ օր էլ ախպերը մեռավ սովից: Իրան էլ փարան Պայծառի մոտ թաղեցին:

Մամաս ասում է՝ մեզնից վերև մի փոքրիկ քրդի գյուղ կար: Ասում է՝ էդ քուրդը եկավ, էդ Մարոն, անասաված Մարոն ինձ ցույց փվեց, որ փանի իրա կին: Ասում է՝ ինձի դրեցին իրա ձիու վրա, փարավ ինձի իրանց փուն: Նինգ կնիկ է ունեցել: Էդ օր էլ քնացնում են էդ քրդի մոտ: Քուրդը խղճում է մորս, գիշերը նախ մամաս ելնում փախնում է, ասում է՝ փախել, փախել, նորից ետ է եկել էդ քրդի փուն: Քրդի կնանիք լավ կջարդեն, բայց քրդի մեղքը կգա, մորս կղնի ձիու վրա, կբերի կհանձնի Տապիի իր հարազատներին:

Մերոնք որոշում են, որ գնան Մուշ, ռուս բանակն էնտեղ է, գնան, հասնեն ռուս բանակին: Գիշերը ելան, թե պիտի գնանք Նայասփան: Էդտեղ՝ Տապիում մի կին էլ է եղել, Մուրադ անունով մի փղա է ունեցել՝ ութ փարեկան: Մերս ասում է. «Ալմասպ, էնքան գեղեցիկ երեխա էր»: Մերը մահացել է, մերոնք ասել են՝ մեր հետ փանենք: Ճանապարհին մաման ու էդ Մուրադ չեն կարողացել քայլել: Մերս ասում է. «Էս դարպասի մոտ մեզ նստացրեք»: Ոչ գիտեն՝ հայի գյուղ է, ոչ գիտեն՝ թուրքի, ասում է՝ դուք գնացեք: Մերս ասում է. «Մալոներս կպել էր քարերին, այրուն, չէի կարող քայլել: Նույն էլ էդ խեղճ Մուրադին: Նտրանք էդ դարպասի մոտ: Լույսը որ բացվավ, փեսանք՝ մի հսկա թուրք կնիկ դուռը բացեց: «Էս դուք հայ ե՞ք, փրկվել ե՞ք: Որտե՞ր ղից եք եկել»: Մեզ ներս փարավ, թուրքերեն չգիտեինք, քրդերեն ասեցի՝ բոլորին սպանել են, քայլելով հասել ենք ստեղ, սա էլ իմ եղբայրն է»: Ասում է. «Ես երեխա չունեմ, ձեզի որ փանեմ մզկիթ, անուններդ փոխեմ ու ինձ սարքեմ փղա ու աղջիկ, կուզե՞ք»: Ասեցի՝ կուզենք: Մի ամիս մեզի լավ պահում էր, լողացնում էր: Ես էլ ելնում էի, սաղ գործերը անում էի, աման-չաման լվանում էի, ավլում էի: Մի օր էլ լուսադեմին մի մեծ փետր ձեռք նե՛նց է խփում մեզի քնած տեղ... Լսել է, որ Անդրանիկ փաշան իր կամավորներով գալիս է: Մաղ գյուղ քոչել փախել են, իրան իմաց չեն փվել, նոր է իմացել: Մեզի բերեց Մուրադ գետի ափ: Ում որ փախցրել էին՝ սիրուն հարսներ, բերել էին լցրել էդ գետը: Ասում է՝ «Ես ասեցի՝ անա ջան, մենք ոչ Անդրանիկ ենք ճանաչում, մենք չենք փեսել, մենք քեզի չենք դավաճանել, դու մեզ մի գցի գետը»: Ասում է՝ «սկզբից Մուրադին գցեց, Մուրադը փենց ճվալով էդ Բաթմանա գետի միջով գնում էր...Ընկա իրա ոտքերը, համբուրի, ափ՝ անա ջան, մի սպանի ինձի, ես քեզ լավ աղջիկ էի»: Ասում է՝ «բրթեց ինձ էլ գցեց: Ես մի քիչ լողալ եմ իմացել, բայց ոտքս որ դնում էի՝ ընկնում էի նորից»: Վերջը մի կերպ մերս դուրս է գալիս ափ, ուշաթափ ընկնում է: Անդրանիկ փաշան մարդիկ է ուղարկում, որ գնան սարուզեն գետի ափ: Կիջնեն մորս կգրնեն: Էդ մասը ինձ քեռիս է պատմել՝ մորս հորեղբոր փղեն, գյուղի անուն չգիտի, բայց թուրքի գյուղ է եղել՝ Բաթմանա Մուրադ գետի ափին: Մամաս ասում է՝ «բերեցին ինձ մինչև Մուշ, փարան հանձնեցին ամերիկյան մանկապարտ»: Դե մերս էդքան բան փեսել է, ասում է՝ գիշեր-ցերեկ լաց էի լինում: Դաստիարակչուհին ասում էր. «Նայկանուշ ջան, ինչի՞ լաց կեղնես, մենք կզնանք մինչև Նայասփան, քեզի կփանենք մեր հետ»: Մերս մնում է ըտեղ: Մերոնք էլ իրանց ճանապարհով են գալիս հասնում Մուշ, դրանք էլ բերում են իմ երկու քեռիներին՝ իմ մամայիս հորեղբոր փղաներին, էդ նույն մանկապարտ: Բերում են էդ մանկապարտ, փեսնում են՝ մերս ըտեղ է: Մերս մեծ է եղել՝ 13 փարեկան, իսկ դրանք փոքր են եղել: Ասում է՝ մի ամիս հետո էկան, էդ երեխաներին վերցրին, որ ոտքով պիտի գնան Նայասփան: Ինչ արել է մերս, իրան չեն վերցրել իրա հորեղբայրները: Չեն վերցրել, որովհետև մի անգամ բերել են ոտքով, չի կարողացել քայլի, նստացրել էին, չէ՛, օտար գյուղում, մի դարբասի մոտ: Դրա համար չեն վերցրել: Ասում է՝ էնքան լաց եղավ, մայրապետս եկավ. «Դու լաց մի եղիր, մենք սայլով կզնանք, իրանք ոտքով կզնան: Մենք քեզ կփանենք մինչև Նայասփան»: Վերջը ուրեմն մամաս մնում է մանկապարտ, իրանց հետո սայլերով բերում են: Գալիս են սկզբից Լենինական, Լենինականից՝ Երևան, Երևանից կբերեն Աշտարակի մանկապարտ:

Նիմա հորս մասին: Չորս քույր են եղել, երեք եղբայր: Քույրերը ամուսնացած են եղել: Բոլորին սպանել են ընդամենըներով, ոչ

մեկը չի ազարվել: Քույրերից ոչ մեկը չի ազարվել: Ո՛չ քույրեր, ո՛չ էլ իրենց զավակներ: Նայրս Երկիր¹ ամուսնացած է եղել, մի աղջիկ է ունեցել: Կոտորումի ժամանակ կնոջը, աղջկան, ծնողներին բոլորին կոտորել են: Եթե մի բարի թուրք չլիներ, հորս էլ ջրաղացում կսպանեին: Ներս ջրաղացական է եղել...Աշեն... Ալոդինա, Տիգրանակերտի մոտ թուրքական գյուղ: «Աշեն» ջրաղաց է նշանակում, Ալոդինը էդ ջրաղացի տերն էր: Ուրեմն ըստեղ աշխատում էր մի բարի թուրք: Նախ իրա հերը՝ հորս հերը, իրանց ամբողջ ոսկիները լցնում է կճուճի մեջ, երեխաներին ամեն մեկին հիսուն-հիսուն ոսկի է տալիս, կճուճը փորում է բխերիկի սալի տակ, ասում է. «Ով կենդանի մնա, թող գա տեր կանգնի»: Մի ախպերն էլ էլի թուրքական գյուղում ջրաղացական է եղել, երեք տղա է ունեցել: Նորս փոքր ախպերն ազարվել է, բայց հայրս մինչև վերջ չի իմացել:

Ներս ջրաղացում է եղել, մի բարի թուրք գալիս ասում է. «Ճար ունես՝ փախի, հիմա կգան քեզ կսպանեն»: Ներս անմիջապես, ըստեղ փոքր ծառեր են եղել, փախնում է դրանց մեջ: Ասում է՝ «հարյուր մեկը չէի գնացել՝ ձիավորներ կանգնեցին ջրաղացի մոտ»: Ներս էդպես կփախնի, կգա մինչև Ասի գյուղ: Ծեկո տան քրդերը շար լավ քուրդ են եղել, բազմաթիվ հայ են փրկել: Կգա դրանց տուն, կտեսնի ահագին հայեր կան էդտեղ: Ներս կգա էդ Ասի գյուղ: Էդ քրդի կինը մեծ կին է եղել, ասում է՝ գլգլի հաց էր թխում սաջի վրա: Ասում է՝ նույն ձևի մեր հայերին թխում, տալիս էր: Էնքան լավ կին էր: Լավ մարդիկ են եղել: Ըստեղ եղել է Նազո քաղաքից Պողոս անունով... Էնքան քաջ տղա է եղել, թուրքը չի կարողացել դրան հաղթի: Թուրքը դրա գլուխ գնահատել է 100 ոսկի: Ով որ սպանի Պողոսին, գլուխը բերի, 100 ոսկի կտանա: Ուրեմն տան մեծ տղեն մեռել է, հարսը սիրահարվել է էդ հայի՝ Պողոսի վրա: Կառաջարկի, էդ հազվեցին կմերժի: Ասում է՝ մեր օրենքում չկա՝ էս բարի մարդկանց դավաճանեն: Բայց վերջը էդ հարսը կսպանա, կկտրա դրա գլուխ: Էն վախար թոնիր խառնելու շիջ չի եղել, թիակի պոչի նման փայտեր են եղել: Ասում է՝ «կարմիր բաղդադեն փաթաթել էր էդ բանին, հերս էր պարսում... Նենց ըստեղ է եղել, միասին են եղել էդ բարի տունը: Ասում է՝ զարկել էր անթրոցի վրա Պողոսի գլուխ, իրա ձիու վիզը կարմիր բաղդադեն կապել էր, նստել էր ձիուն, կտաներ Մուշ հանձներ, որ հարյուր ոսկի ստանար էդ կինը» :

Ներս ասում է՝ դրանից հետո Չաուշ ու Նուր քրդեր են եղել, ամեն հայից մի ոսկի առել են, որ բերեն մինչև Մուշ: Ներս էլ իրանց հետ ա եղել: Ամեն հայից մի ոսկի են ուզել, որ պիտի հասցնեն Մուշ: Կբերեն կհասցնեն Մուշ, բայց էդ գիշեր էնքան ձյուն կգա, որ նրանք չեն կարողացել վերադառնալ Ասի: Ներս ասում է՝ փախած հայեր Նուրոյին սպանեցին, կուզեին էդ Չաուշին էլ սպանել, բայց մեր գյուղի տեր Մանուկ կհասնի, կասի. «Ձեր տուն քանդվի, ձեզ հաց են տվել, ամիսներով պահել են, ձեզի բերել են»: Կասի. «Մեզնից ոսկի առան, հետո բերեցին»... Դե բա հայերի մեջ էլ վար կա: Ամբողջ երկու հարյուր հայ էր շեկո տան քրդերը փրկել, բերել են մինչև Մուշ: Մուշ հիվանդություն է եղել: Ով մեռել՝ մեռել, ով որ կենդանի է մնացել, հասել է մինչև Ուջան: Անդրանիկն է բերել Մուշից: Նայրս Անդրանիկի կամավոր բանակ է մտնում: Ուրեմն Մուշից էկան, իրանց հետ էլ բերեցին Չաուշին, հասցրին սրտը: Չաուշ ապրավ սրտը: Ինքը որ էդ ժամանակ փախցրեց էկավ սրտը, ինքը հույս ուներ, որ պիտի հետ գնար: Նենց եղավ, որ կարգերը փոխվան, էս սահման-մահման փակվան, էլ ինքը հետ չգնաց: Ուջանցիները լավ էլ նայում, լավ էլ պահում էին իրան, վերջում էլ իրա թաղումը իրա արարողությունը արին: 1985 թվականին էր կարծեմ, որ մահացավ:

Ինքը որ էդ ժամանակ փախցրեց էկավ սրտը, հերս Անդրանիկի բանակի հետ կապված, բոլորով, էդ բոլոր փախստականներով, Չաուշն էլ իրանց հետ: Ուր Անդրանիկ, ըդրանք էլ՝ հետը: Ներս գորքի մեջն էր, փախստական՝ կին, էրեխա՝ գորքի հետևից: Անդրանիկն է բերել էդ մարդկանց Ուջան գյուղ: Էստեղ՝ Ուջան, թուրքեր են ապրել: Որ կլսեն՝ Անդրանիկ փաշան եկել է, վախից սաղ կգնան Մեյմանդար:

Նայրս կգա, կիմանա, որ ռես Նարությունի աղջիկ մանկատուն ա եղել: Դե Տիգրանակերտից պապիս գիտեր: Կգա կիմանա, որ Աշտարակի մանկատունն ա: Կգնա էդտեղ, կտեսնի մորս, կուզի: Մայրապետը ասում ա. «Ամոթ չի՝ քեզի, դու իրան հոր տեղ

1 Երկիր՝ Կոտայքի ղեկավար հայրենիքում:

կգաս, մենք չենք քա թեզի»։ Ներս քսան քարով մեծ էր մորիցս։ Ներս հաջորդ օրը կգնա, ասում ա. «Կտաք՝ քվեք, չեք քա՝ կգամ համ աղջկան կփախցնեմ, համ ամբողջ մանկատուն կթալանեմ»։ Ուրեմն հերս մորս մանկատնից կբերի մի աշտարակցու քուն։ Էդ աշտարակցու քուն, քե՛ս, Նարութի ընքանիք, Մինասի ընքանիք և իմ հերս ու մեր մնացել են Էդքեղ քասն ամիս։ Էդքեղ մամաս կողիանա ինձանով։ Օրերի վրա կլինի։ Ուրեմն հերս մի քաս-քասնհինգ մեծ մարդկանց հերս կգան Էսքեղ, Ուջան, քուն կբռնեն իրանց։ Մարդ չի եղել, թուրքեր գնացել են, հայերն էլ դեռ չեն եկել։ Ներս՝ մի հին խալի շալակած, մորս հերս ուքթով Աշտարակից կգան Ուջան, ճանապարհին՝ Ագարակում, մորս ցավերը կբռնի։ Ներս կքանի մի փլաքակված մարագ, ցուրք, դե դեկքեմբեր է, և Էդքեղ ես կծնվեմ։ Երկու ժամ հերս մամաս իրա շորերից կհանի, ինձի կփաթաթի, երկու ժամ հերս կգան Էս ցյուղ։ Առաջին ցավակը ես եմ եղել։ Ես ծնվել եմ դեկքեմբերի 24-ին, 1920 թիվն էր։

Ներս Երկիր իրա մոր հերս ուքթով մի ամիս եկել է Երուսաղեմ, Էսքեղ վարդապետներ իրան օծել են մուխսի, իրա անունը Միմոն է եղել։ Ես դեկքեմբերի 24-ին եմ ծնվել, բայց հերս քեսել է, որ վեց օր է մնացել մինչև 1921 թիվ, Էդ վախար դե ոչ ծննդական է եղել, ոչ մի բան, ավերարանի երև մեր բոլոր երեխաների ծնունդ գրել է։ Ինձ էլ գրել է հունվարի 6-ին։

Ես յոթը ավարքել եմ՝ գերագանց, գնացել եմ Էջմիածնի մանկավարժական ուսումնարան, ընդունվել եմ, սովորել եմ։ Էդ օր, որ դիպլոմս պիտի սքանայի, ճաշարանում ճաշում էինք աղջիկներով, սաղ իրանց ճաշեր թողին, վազին։ Եկանք հանրակացարան, ռադիոն հայարարեց, որ Գերմանիան հարձակվել է մեր վրա։ Այ, Էդ օրը ես դիպլոմ եմ սքացել։ Ինձ գոռով ուղարկեցին Թալինի ռայոն։ Ամբողջ երիքասարդներ վերցրել էին բանակ։ Որ քեսնեիր Էդ գրոռնի պունկքը՝, որ հիշում եմ... Դուրս եկա, քեսնեմ՝ մեր ցյուղից Էս Տիկոյի հերը, Մուշեղը, Ագարը ուքթով, չարեխներով՝ բերել էին մինչև Էջմիածին, բանակ էին վերցրել։ Իրանց ուքթերը սաղ վերք էին եղել, այ սենց պառկել էին հանրակացարանի պարի քակ... Ողբի երկիր էր։

Նիմի որ աշխարում էի, ամեն անգամ որ ցալիս էի քուն, մերս. «Ալմասք ջան, մեր մասին գրի, մեր կուրորումը գրի»։ Ասեցի՝ գնամ քեռուս մոք։ Տասնյակ քրդերի, թուրքերի անուններ է քվել, ամեն մեկի հերս մի պարմություն է կապված։ Ես Էդ գիրքը որ գրեցի, չորս քեքր գրել էի, ասեցի՝ քանեմ՝ քեռիս կարդա, քեսնի։ Տարա, քեռիս կարդաց, սենց արեց. «Շան ծիծ կերած, իմ ասած թուրքերի, քրդերի մի մասն ես միայն գրել»։ Ասեցի. «Այ քեռի, բա ես գիտե՛ս ինչ պայմաններում էի գրում, աշխարում էի»։ Դասամիջոցին գրում էի, դասի ժամանակ որ գրավոր կքայի աշակերտներին, կգրեի, մի ահավոր վիճակի մեջ էի։ Բայց որ բերեցի, մերս կարդաց, հոնգուր-հոնգուր լաց էր լինում և իրա ձեռով մարիքով գրել էր. «Ալմասք ջան, Էս որ գրել ես, Էդ բոլոր իմ ցլիով անցել է»։ Տենց Էսքան գրել էր։ Էդ էլ քպել եմ քվել, մամայիս նկարն էլ է գրքի վրա։ Մերս գիշեր-ցերեկ լաց էր լինում։ Դե մորը քենց սպանել են, հորը, ամբողջ ընքանիքը։ Ինչքան հարուստ են եղել, ինչքան բան են ունեցել, բոլորն Էդ քրդեր ու թուրքեր քարել են...

ՆԽ - Նիմա մի բան էլ հարցնեմ, քիկին Ալմասք, քո կարծիքով Էդ կուրորումը ինչի՞ համար եղավ։

ԱՄ - Թուրքը միշտ էլ կուրորել է, որ քիրանա։ Ամբողջ հայերի հարսքության քիրացավ։

ՆԽ - Կուրորել է, որ հայերի հարսքությանը քիրանա՞ :

ԱՄ - Նողին քիրացավ, հարսքության քիրացավ։ Իմ հոր մի ախար 18 քարեկան է եղել, Փարման է եղել անունը։ Էն էլ կփախնի, կազարվի, հերս չի իմացել։ Մեր հարևան Զավենը սքեղ կար, իրա հոր հերս։ Իրա հերը եկավ մեր քուն, պարմեց։

1 Յոթերորդ դասարանը։

2 Նորակոչիկների հավաքակայանը։

3 Նում կաշվից քնայնագործ ագանելիք։

Ես յոթերորդ դասարան էի: Նորս պարմեց, ասեց, որ Փարմանն էլ փական կկարեր ջորիների համար: Ասեց՝ մի օր Փարմանն ինձ ասեց. «Քեռի Կարապետ, մեր ոսկիների րեդ ես գիտեմ, որ էս մեր աղային ասենք, գնանք հանենք, կեսը՝ իրան, կեսն էլ՝ ինձ ու քեզ»: Կսա՝ «Վաղը կասեմ իրան»: Ասում է՝ հենց ասեցի, էլ չթողեց, որ Փարմանն աշխատեր, առավ Փարմանին ու գնաց: Ոսկիները հանում է, թաք երկու ոսկի է փայխ իմ հորեղբոր, մի ուրիշ թուրքի ասում է՝ գնա սպանի, էդ երկու ոսկին էլ առ քեզի: Նրան էլ ըզրեղ էդ երկու ոսկու համար են սպանում:

Թուրքը մեր հողին փիրացավ, հարստության փիրացավ: Տես, քեզ մի ուրիշ պարմություն պարմեմ: Էդտեղ որ ուսուցչուհի էի, Սաթիկ կար, շար խելացի կին էր: Մի օր պարմեց՝ արդեն կոտորում սկսել էին, կսա՝ իմ մեր շալակեց մեր յուղ, փկերի մեջ է եղել, փարավ որ գցի գետի մեջ, յանի կոտորում պրծնի՝ գնան հանեն: Ասում է՝ իմ ախպերների հետ իմ մեր գնացել է, իմ հեր ու հորեղբայր հիվանդ պառկած են գետնի վրա, ես կանգնած եմ, օջախն էլ ուժեղ կվառվի: Տեսա՝ թուրքական մի խումբ ներս մտավ. «Ելի ոսկիներ փոր»: Իմ հեր ասեց. «Մենք ոսկի չունենք, փավար, ոչխար շար ունենք, բոլորը քշեք փարեք»: «Չէ, վեր կաց ոսկիներդ փոր, թե չէ ախպորդ կողքդ կսպանեն»: Ուրեմն սպանում են հորեղբորը, կսա՝ իմ հեր ավելի կարաղեց, ասեց. «Ես ոսկի չունեմ, ինձ էլ սպանեք իմ ախպոր հետ»: Կսա՝ «Երկուսով մի րեդաշորի մեջ են պառկած, հիվանդ են: Խփեցին, հորս էլ սպանեցին: Արյունը եկավ լցվավ օջախ, օջախը թշշում էր էդ արյունից: Մերս եկավ որ րեսավ, հավաքեց մեզ՝ իմ ախպերներին ու ինձ, որ փաներ...»: Մի ախպերը փոքր է եղել՝ ութ փարեկան: Իշխան էր անունը: Նարևան քորդ եկավ ասեց. «Էս փոքր փոխն՝ Իշխանին մի փար, Մարիամ, թող, էս չի կարող ձեզ հետ փախնի, երբ կոտորում պրծավ, կգաս րեր կկանգնես»: Կսե էդ Իշխանին թողեց էդ քորդի մոր: Ներս էդ Սաթիկի մի ախորը համալսարանում սովորելուց են սպանել, մեկին էլ կուզեին բռնել, փախավ Պարսկաստան: Էդ արդեն Սփայինի ժամանակ էր: Կերթա Պարսկաստան, շար ծարավ կլինի, կգնա մի դարպասի մոր, դուռը կծեծի: Մի հարս հարս կգա, կասի. «Քույրիկ ջան, շար ծարավ եմ, մի բաժակ ջուր բեր»: Կգնա իրա մարդին կասի. «Մի մարդ է եկել մեր փուն, ջուր է ուզում, մի խնձոր ոնց որ կիսես՝ էնքան նման եք իրար»: Մարդը կելնի ափալ-թափալ, կրեսնի՝ իրա եղբայրն է: Վերջը ինքն ու էդ ախպերը մնացին էդտեղ՝ Պարսկաստան: Իրա ու իրա կնգա նկար ուղարկել է, բայց Սաթիկ իրա մոր ցույց չտվեց: Կսեր՝ պառավ կնիկ է, կելնի մի րեդ կխոսա: Իրա՝ Սաթիկի մարդը աքսորված էր, րենց՝ կսեր, որ ինձ էլ իմ փղեքի հետ կաքսորեն: Սփայինն էլ շար դաժան բաներ արեց:

Ամասրի մայրը՝ Նայկանուշը, Բաթմանա դաշրի Գ-րասիրա գյուղից

ՆԽ - Ձեր գյուղին վնաս փվե՞լ է Սփալինը:

ԱՆ - Էրեխես մի ամսական էր՝ մարդիս բռնեցին: Գերի է եղել, 25 փարի փվին, բայց ներում եղավ, ինքը ութ փարուց եկավ: Մի փասը ամիս էի ապրել հեփը, իմ էրեխեն մի ամսական էր: Տղես գնաց առաջին դասարան, ինքը նոր եկավ:

Մի հասր էլ գիրք եմ փպել՝ «Փշալարերի ողբը», Սփալինի դաժանությունների մասին: Գնացել եմ, հասել եմ Ջիսկասկան՝ ութանասուն հազար երիփասարդ փղաներ էդտեղ բռնված: Դաժան, դաժան է եղել մեր ժողովրդի կյանքը:

«ՊԱՊԱՍ ՏԱՆԸ ՄԵՋ ՊԱՏՄՈՒՄ ԷՐ»

Ալբերտ Մամիկոնյանն իր ընկերակիցի պատմությունը պատմել է 2009 թ. նոյեմբերի 2-ին, Երևան քաղաքում՝ իր բնակարանում: Պատմությունը գրանցել է Լ. Խառապյանը: Զրույցին ներկա են եղել Ս. Նարությունյանը և Ն. Սահակյանը:

(Նախկին գրույցից)

Ալբերտ Մամիկոնյանն իր պատմությունն սկսում է լուսանկարների ցուցադրությամբ: Առաջին լուսանկարում պապն է, քապրը, մանկահասակ հայրը և հորեղբոր որդին:

Պապայիս անունը՝ իսկական անունը, Մարկոս է եղել, հետո փոխել է: Տաքիս անունը Սրբուհի էր, իսկ պապայիս հորոգբոր փոխյի անունը՝ Խաչիկ: Բոլորը Ջամջյաններ են: Այս լուսանկարները դեռ Արդվինում են արված, նրանք ապրել են Արդվինի մոտ՝ Արդանուջ քաղաքում: Քաղաք չէր իրականում, բայց գյուղ էլ չէր, գյուղաքաղաք երևի: Պապայիս հորեղբոր փոխյի իրենց ազգանունը Ջամջյանից փոխել է Չամջյանի, որ հեշտ արտաբերվի: Ջամջյանը «ջամ»՝ ապակի բառից է, երևի ապակու հետ գործ են ունեցել, դրա համար Ջամջյան են եղել: Մենք Մամիկոնյան դարձանք Պարսկաստանում: Թուրքիայից գաղթել են, էկել են Բայթուն, Բայթունից՝ Խարկով, հետո Խարկովում գործարան են ունեցել, էղել են Խարկովի մեծահարուստներից: ՆԷՊ -ից հետո, ով հարուստ է էղել, նրան կա՛մ աքսորել են, կա՛մ գնդակահարել են... Սյրայիկի ժամանակները: Դա մտրավորապես 33 թվականի բան է: Խարկով քաղաքում երկու հարյուր մեծ շենք ունեին, մի հարյուր մեծ կանգիտերսկի ունեին: Որպեսզի էղ սյրայիկյան ռեպրեսիայից փախչեն, շար հեշտ է էղել, ընդունել են պարսկական հպարակություն, գնացել են Պարսկաստան: Բոլորը գնացել են Պարսկաստան, իսկ պապաս գնացել է... Պապաս՝ որպես մեծահարուստի էրեխա, ոնց որ հիմա ուղարկում են արտասահման սովորելու, պապայիս ուղարկել են, Մխիթարյան վարժարանն է ավարտել: Մխիթարյանից հետո գնացել է Իսրայիլա, սովորել է Նոմի համալսարանում: Ներո, որ ավարտել է, էկել է, դե ծնողները որ Պարսկաստանում էին, էկել է Պարսկաստան: Պարսկաստանն էլ պարերագմի մեջ է էղել, ուզեցել են իրեն փանակ: Ընկերներն ասել են՝ եկեք փախչենք: Ու որպեսզի փախչեն, ազգանունը... Նոր պասպորտ են հանել, ազգանունով - բանով փոխել են, պապաս եղել է Մարկ Ջամջյան, դարձել է Արա Մամիկոնյան:

Արդանուջում լավ դիրք են ունեցել, լավ ապրուստ են ունեցել: Երբ որ սկսվել է կոտորածը, թուրքերը զինված մտել են, մի մասը փախել է, իսկ մի մասը թաքնվել է, որովհետև, ասում է, սկզբում կանանց, երեխաներին ձեռք չէին փախիս, փոխարկվանց էին սպանում: Նավաքում էին, իբր թե փրկափոխեն... Թուրքերը որ մտել են իրենց փուն, պապս, Սյրեփան Ջամջյան էր անունը, թաքնվել է նկուղում: Տանն էին երեխաները, կանայք, բայց քանի որ էն ժամանակ դեռ ձեռք չէին փախիս երեխաներին, թաքնվել է նկուղում: Թաքնվել է նկուղում, ձայն է լսել, իրենց կանանց աղմուկը: Ասել է՝ ես ինչի՞ եմ թաքնվում, վախկոտ մարդ չեմ, ավելի լավ է՝ ես մեռնեմ, քան թե մերոնց չկարողանամ պաշտպանել: Դուրս է եկել, հարձակվել է թուրքերի վրա, բայց նրանք շար են եղել, փրկում գնդակահարել են: Դա եղել է 15 թվականին, պապաս եղել է երկու փարեկան, հորեղբայրս եղել է մեկ փարեկան: Պապաս ունեցել է հորեղբայրներ: Երեք եղբոր փոխյի են եղել, հորեղբայրներ: Էն մյուս էրկուսին էնպեղ բռնել փարել են, փոխարկվանց բոլորին հավաքել են. չգիտեմ՝ ինչի չեն փրկում գնդակահարել: Բոլորին հավաքել փարել են ձորի բերանը՝ ժայռի վրա, ու բոլորին գնդակահարել են, զցել ձորը:

Միայն մի հորեղբայրն է կարողացել փրկվել: Դրանից հետո, պապիս որ սպանել են, հիմա արդեն սկսվել է փախեփախը: Տարս չափից դուրս գեղեցկուհի է եղել: Նկարները ունեն, եթե կարող է պերք գա, հեպո կգտնեն, բոլորը կտամ: Շարս գեղեցիկ, չափից ավելի գեղեցկուհի է եղել: Որպեսզի փախեփախի ժամանակ թուրքի ձեռք չընկնի, հագցրել են փղամարդու շորեր, երեսին մուր են քսել, հարուկ, շալվարով-բանով, էսպես մի կերպ փախցրել են դեպի Բաթում: Ուրքով, իհարկե, էն ժամանակ բոլորը ուրքով է եղել: Էդ փախսարականների հեպ մնացել են պապաս, Էդ եղբայրը, պապայիս մայրը, պապայիս փայրը և պապայիս քեռու կինը, որովհետև քեռուն նորից էնպեղ, քեռուն էլ էին էնպեղ գնդակահարել: Քեռու կինն էլ հղի է եղել: Ու՛ր գնա: Մտիպված մնացել է մերոնց հեպ, մինչև փախչելը: Ու դրանից հետո փախել են, հասել են մինչև Բաթում: Պապայիս քեռու անունը Մկըր է եղել, Մկրտիչ... Ճակարագիր է, Էդ երեխան դեռ չծնված՝ հորը սպանել են: Էսպեղ ծնվել է, Էդ երեխու անունը դրել է ամուսնու անունը: Էս փղան բանակում, սովեփական բանակում, ինչ-որ թոքերի բորբոքումով, բանով, հեպո էկել է փուն, մահացել է: Էդ կինն ամուսնացել է ուրիշ մարդու հեպ, նորից փախսարականի հեպ: Ամուսնացել է, նրանից երեխաներ է ունեցել: Նրա երեխան էլ է մեկի անունը Մկըր, իրա թոռի անունը դրել ա էլի ամուսնու անունը: Մի հինգ փարի առաջ նա էլ մահացավ:

Բաթումում դե փախսարականները չափից դուրս շար են եղել: Իրանը էլ էնպեղ, ասենք, մի քիչ ունևոր մարդիկ են եղել, փեղավոխվել են Խարկով: Տարս գնացել է Խարկով, մի որոշ ժամանակ հորս էդ քեռու կինն է պահել, երևի մի փարի մնացել են Բաթումում: Նոր Խարկովում, դե շնորհքով մարդիկ են եղել, փարս առևտրոր է արել, հեպո կարողացել են, ինչ որ կարողացել են, հեպ են բերել իրենց աշխարանքով: Տարս Խարկովում երկրորդ անգամ է ամուսնացել (*ցույց է փարիս լուսանկարները*): Մա փարիս մաման է, հայրս, հորեղբայրս: Մա Նոբիփսմեն է՝ հորս քեռու կինը, և նրա ամուսինը՝ փարիս եղբայրը, որ մահացել է, էնպեղ սպանել են: Այ էս մարդուն են սպանել:

Տարս շար երիտասարդ էր: Ինքը 1897 թիվ... Այսինքն՝ փասնութ փարեկան էր: Երկրորդ անգամ է ամուսնացել, նորից փախսարականի հեպ: Էլի շար լավ մարդ է եղել: Ես չեմ փեսել, բայց և՛ հայրս, և՛ հորեղբայրս պարմում էին նրա մասին, որ շար լավ մարդ էր, փարբերություն չէր դնում, որ իրանք իր հարազատ զավակները չէին: Որովհետև ինքն էլ է ընփանիք ունեցել, իրա ընփանիքին լրիվ կոտորել են: Ինքը ինչ-որ պարահականության բերումով ողջ է մնացել: Քերոք Մադոյան: Նորեղբորս, արդեն որպես իրա հայր, երկրորդ հայր, հորեղբորս իրա ազգանունն է փվել, և հորեղբայրս Մադոյան էր: Պապաս Ջամջյան էր, հորեղբայրս՝ Մադոյան, բայց էդ Պարսկասարանից հեպո Ջամջյանն էլ փոխվեց, հիմա Մամիկոնյան դարձանք:

Խարկով գնացողների մեծ մասը ցրվեց: Էնպեղ մնացել էին շար քիչ ազգականներ, մնացածը ցրվեցին փարբեր փեղեր՝ Մոսկվա, Նովոռոսիյսկ, Անապա, Ամերիկա, Ֆրանսիա, փարբեր փեղեր: Ամբողջ աշխարհում ազգականներ ունենք, բոլորը ցրված են էսպես, շար են ցրված... Պապայիս հորաբույրը և հորաքրոջ փղան, նրանք էկել են Թիֆլիս:

Պապաս, որ Մխիթարյանը ավարտել է, դրանից հետո Նոմի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետը, փիլիսոփա է եղել: Իմացել է փասներեք լեզու, որից յոթը՝ մաթուր գրական, գրել-կարդալով (*ծիծաղում է*). ռուսերեն, հայերեն, թուրքերեն, պարսկերեն, ֆրանսերեն, իրալերեն, լարիներեն... Պարսկասարանից որ փախել է, Եվրոպաներում ինչ-որ աշխարանքներ են արել, Ծվեյցարիայում են աշխարտել, շար մարդիկ են փեսել: Նեպո պարբերազմ էր, էսպես փախելով փարբեր փեղեր են գնացել: Է, հեպո, ոնց է եղել, երևի ընկերներն են որոշել, ինչ, հասել են Բեյրութ: Նասել են Բեյրութ, ինքը Բեյրութում աշխարտել է, էնպեղ մեկը պարճառ է եղել, ասել է. «Էսպեղ լավ կին կա, աղջիկ կա, արի ծանոթացնենք, ամուսնացեք»: Նեպո դը Գոլը, դե Լիբանանը ֆրանսիական գաղութ է եղել, եկել է Բեյրութ, մաթուր ֆրանսերեն իմացող մարդ են փնտրել, որ կարողանա թարգմանիչ լինի, ու պապայիս են փարել: Ճաշկերույթի ժամանակ պապաս է թարգմանել:

Մայրս... Մայրական կողմից էլ են փախսարական եղել: Մայրական կողմի պապս Կարսից էր, մայրը՝ փարս այսինքն՝ Արդահանից: Իրանը էլ են էդ գաղթի ժամանակ փախել: Տարս... Տարս ո՛վ ուներ... Մարդ չուներ: Չէ, փարս ուներ

մի եղբայր: Մի եղբայր ուներ: Ասում էր՝ երկու երեխաներով փախել են, առանց ծնողների, գնացել որբանոց են մտել: Դե պապս էլ է որբ եղել, հեպո իրար հեպ ամուսնացել են, որբանոցի երկու որբեր, հա: Բեյրութում: Ամուսնացել են, երեխաներ են ունեցել:

Պապս շենք էր կառուցում: Ծենքից ընկել է պարահական, ջահել, ջահել ասելով՝ երևի ջահել չէ, 50 փարեկան է եղել, մահացել է: Տափս է ընդունվել պահել: Չորս փղա, երկու աղջիկ: Ծար դժվար է եղել: Պապս որ մահացել է, քեռիս, Լիբանանում ծխախոտի գործարան է եղել, մտել է գործարան, սկսել է աշխատել, էսպես պահել է: Ներսի որ մեծացել են, Նայասփանը ներգաղթ էր անում, 1946 թվականին ներգաղթի համար դիմել են, որ գան Նայասփան: Մամաս, քեռիներս էին պնդում, պապաս չէր ուզում: Էնտեղ ինչ-որ երկու գույնի քարտեր էին փախս, դեղինը՝ պարաստվելու, կարմիրը՝ գալու: Քեռիներիս կարմիր են փվել, մերոնց՝ ծնողներիս՝ դեղին: Մամաս էկել է, պապայիս մոտ լացել է, թե. «Ես էստեղ չեմ մնա, ամբողջ ազգականներս գնում են, ես մենակ մնամ՝ ի՞նչ պիտի անեմ»: Պապաս գնացել է ռուսական դեսպանատուն, դե ռուսերեն վարժ գիրի, գնացել, խնդրել է: Կարմիր քարտը փվել են, ասել են՝ դե գնա: Քեռիս էլ էր ժամանակ փաքսու վարորդ էր: Էդ ժամանակ ինչ-որ երկու հոգի գողություն են արել, մեկի փանը գողություն են արել, փանտիքոջը կորապել են, լցրել են ճամպուրակի մեջ, դուրս են էկել, փաքսի են կանգնեցրել: Պարահական քեռուս փաքսին է եղել, դրել են բազաժնիկը: Կամրջի վրայով գնալիս ասել են՝ մի թուպ սպասեք: Էդ ճամպուրկը գցել են գեպը: Ծամպուրկը գցել են գեպը, հեպից մարդ էլ փեսել, քեռուս փաքսու մեքենայի համարը գրել է, ու ճամպուրկը հեպո բացվել է, էդ կորորներն ընկել են: Էդպես էլ քեռուս բռնել են, մինչև իրանք գրել են իսկական մեղավորներին, մինչև բաց են թողել, իրենք էդպես էլ մնացին էնտեղ ու էլ չեն կարողացել գան Նայասփան:

Դե, եկել են, իրենց հեպ բերել են, ասենք, իրենց... ոսկիները, ոսկիներն են բերել, հագուստներ են բերել, սնունդ են բերել: Երբ որ հասել են Բաթում, Բաթումում իրենց ասել են, որ կարանտին է, մինչև ծովափ հասնելը պեպք է ինչ որ ունեք, թափեք ծովը: Ոչ մի սնունդ էլ չպեպք է բերեք հեպներդ: Դե, դա արդեն սովետական քաղաքականություն էր, չէին կարող թույլ տալ, որ սրանք գան լիք-բով, փեղացիները ուրելու բան չունեն... Ու պահանջել են սնունդը թափել: Կարանտին է, սնունդը թափեք: Դե, մի մասը թափել են, մի մասը պահել են... էսպես էկել են, հեպո որ հասել են, Կիրովական են իջել: Իրենց ուղարկում էին Իջևանի գյուղերից մեկը, բայց մերոնք Կիրովականում իրենց կամքով իջել են: Իջևանում երևի փուն կրային, բայց որ իրենց կամքով Կիրովականում են իջել, իրենց փուն չեն փվել, փուն են վարձել: Նիմա պեպք է վարձը տային:

Պապաս ամբողջ կյանքն ուսանել է, ոչ մի բան չէր կարողանում անել: Ինչ անի, ինչ չանի՝ իրենց ունեցածից սկսել են վաճառել: Քիչ-քիչ վաճառում են, ժամացույց են վաճառում, կոսպյում են վաճառում, կոշիկ են վաճառում, էսպես վաճառելով՝ մի քիչ կարողանում են գոյություն պահպանեն: Նիմա փունը փաքացնելու համար փայտ է պեպք, բոլորը գնում են անփառ: Տանտերը կացինը փվել է ձեռքը, ասել է՝ գնա բեր: Ինքն էլ ոչ կացին բռնել գիրի, փունն էլ մի հար հեջ մեխ խփել էլ չգիրի: Մենք էինք անում ամեն ինչ: Մամաս ավելի շար էր անում, քան նա (*ծիծաղում է*): Էդպես հեպո մտել է փայարան: Չէ, մինչև փայարան մտնելը իրեն մեկը ասել է՝ ես գնում եմ հյուսիսից ապրանք եմ բերում, վաճառում եմ: Էդպես, ասում է՝ արի դու էլ, գնանք, գոնե փունդ կպահես: Գնացել է, ասում է՝ իր հորաքրոջ փղան էնտեղ օգնել է: Ընկույզ, մրգեր, փարբեր, ձուկ է բերել, էստեղ Կիրովականում վաճառել: Ու սկսում են լավ ապրել: Դե առևտուր էր, սկսում են լավ ապրել: Մի օր միլիցիան մտնեցել է, իրեն ասել է. «Արա, դու համեստ մարդ ես, ես քեզ հարգում եմ, ուրիշին չասես, մենակ քեզ եմ ասում, երկուշաբթի օրվանից ով որ առևտուր է անում, պրի բռնեն»: Ու մտնում է փայարան էդպես: Մինչև գնաց թռչակի, փայարանում էր, հեպո աչքերը, գլաուկոմա ուներ: Ոչ մի բան չէր կարողանում օգտագործել, իր գիրտիլիքները, բոլորովին: Երբ որ գաղթել են էստեղ, իր ընկերոջը, նորից լեզուներ իմացող մարդ էր, փարել են, իբր թե Կագերեն փարել է, թե՛ Չէկան , որ թարգմանություններ անի ինչ-որ տեղ: Ներսի էդ մարդը չի գալիս, չի գալիս երկար ժամանակ, հեպո կինն իմացել է կողքից, որ էդ մարդուն վերացրել են: Անհետացել է: Էկել է պապայիս ասել է, որ ով գա՛ կասես լեզու չգիրեմ, էդածն էլ մոռացել եմ: Ու պապաս վախից ասել է՝ բացարձակապես լեզուներ չգիրեմ, ինքը մտել է փայարան որպես գրագետ մարդ, սրբագրիչ է աշխատել: Ինքն սկզբում սրբագրիչ է եղել: Էնտեղ «Կայծ» թերթ կար, էդ «Կայծ» թերթի սրբագրիչն էր, հայերեն և աղբյուրներն էջեր կային: Երկուսն էլ ինքն առաջին օրինակից հեպո սրբագրում

էր, նոր փրվում էր արդեն փախաբերության: Աշխարհավարձն էլ որ քիչ է էղել, հետո էլ գրաշարություն է արել, ու դրանից աչքերը փակեց փչացան: Դրանից հետո, Խորուշովից հետո արդեն մի քիչ ազատություն եղավ, նոր արդեն կարող էր օգտագործել իր գիրքերը, լեզուն, բայց արդեն մեծ էր: Իրեն՝ որպես լատիներեն իմացողի, կանչում էին բժշկական, որ էսպերո դաս փա, բայց արդեն աչքերը լավ չէին, չգնաց:

Ուրեմն, որ պետք է փախչեին Պարսկաստան, ավելի շուր փախարակություն էին ընդունել, դե պապաս Իրախայում է էղել, եղբայրն է էղել Խարկովում: Որ պետք է գնային Պարսկաստան, հորեղբորս անունով էլ են անձնագիր հանել: Ինքն էլ են ժամանակ սովորելիս է էղել Խարկովի պոլիտեխնիկ ինստիտուտում, ճարտարապետական բաժնում: Ինքը բավականին կառույցներ ունի Սովետական Միությունում: Ասել է՝ ես չեմ գալիս: Ինքն ասել է. «Ես չեմ գալիս, ես կոմսոմոլ եմ, հետո էլ ես սովորում եմ, կիսապ չեմ թողնի, գնամ Պարսկաստան, ի՞նչ անեմ»: Ծնողները գնացել են, ինքը մնացել է: Նարևաններից մեկը խոսակցությունից իմացել է, որ նրա անունով անձնագիր կա պահած, գնացել մարտի է Կազբեթին: Նորեղբորս բռնել են, ինստիտուտից հեռացրել են, կոմսոմոլից հեռացրել են, փարել նստացրել են: Նստել է, ու՞մ հետ էր, մեկի հետ՝ էլի մեր ազգականներից, չեմ կարողանում հիշել: Նրա հետ նստել է բանր: Ներսիսը ինչ-որ բավական ժամանակ հետո ազատել են: Ազատել են, եկել է, ուսումը շարունակել, ավարտել է: Երբ ավարտել ու սկսել է աշխատել, սկսվել է 1941 թվականի պարերազմը: Գերմանացիները որ եկել են, հասել են մինչև Խարկով, և անցել են, հետ գնալիս, 44 թվականին կարծեմ, թե՛ 45 թվականին, հետ են գնացել, երևի 45-ին կլինի, հետ գնալուց առաջ ասել են՝ ով ուզում է՝ մեզ հետ կարող ա գնա Եվրոպա: Նորեղբայրս էլ, ամուսնացած, ինքը, կինը, երեխան, ասել են, որ սրախինյան ռեպրեսիայից փրոժեցինք, մեր ազնվությունը մեզ չփրկեց, ավելի լավ է՝ գնանք, քանի որ էսպերո ապագա չենք փեսնում: Գնացել են, հասել են Լեհաստան: Տարիկիս քույրը իրենց հետ է էղել, էսպերոյից գնացել է Ամերիկա, իսկ իրենք ասել են՝ էսպերո լավ է, մնանք էսպերո: Իրենց հետ կնոջ մայրն է էղել, կնոջ եղբայրն է էղել: Նա, ինքն աներոջ հետ էր, ինքը աներոջ հետ է փախել, նոր հիշեցի: Էդ բանը աներոջ հետ էր նստել: Վերջը Էդրեդից, երբ որ Սովետական Միությունը հասավ Լեհաստան, Լեհաստանը եղավ կոմունիստական, ու Լեհաստանում գրավող բոլոր փախստականներին, որպես պետության թշնամիների, բոլորին աքսորեցին: Միքիլ: Մի անգամ որպես կոմերիստական նստեց, մի անգամ էլ՝ հակասովետական մտրեցման համար:

Ուղարկեցին Ղազախստան՝ Կուստանայ քաղաք: Քանի որ ավարտած էր, իրեն էսպերո գործ փրկել են, հետո արդեն, երբ որ սրախինյան էդ բաները՝ ճնշումները, մի քիչ թուլացան, ինքը քաղաքի գլխավոր ճարտարապետն էր: Տարիս մաման իրենց հետ էկել էր Խարկով, հետո հորեղբորս հետ մինչև աքսոր ամեն փրկ գնացել է, էսպերո Կուստանայ քաղաքում՝ Ղազախստանում էլ մահացել է, էսպերո էլ թողված է: Նա, փաստորեն, հա, աքսորի ժամանակ: Փաստորեն հորեղբորս հետ գնացել է Լեհաստան, Լեհաստանից էլ՝ Կուստանայ: Ուրեմն հորեղբորս առանձին են ուզեցել աքսորել, կարող էին կնոջը ինչ-որ ձև ձևակերպելին, չարաներին աքսորի, բայց կինն ասել է՝ որտեղ ինքը, էսպերո էլ ես: Իր աղջիկը, հորեղբորս աղջիկը, Նայաստան մի քանի անգամ էկել է, ասում էր՝ պետք է գնամ Նայաստան: Էկավ, էսպերո պոլիտեխնիկ ինստիտուտը ավարտեց, հետո նույն համալսարանում դասախոս էր: Ծնողներն ասում էին՝ արի, ասեց՝ չէ, ավելի լավ է՝ դուք էկեք: Ու իրենք էկան: Քանի՞ փարի հետո, երկու փարի հետո մահացավ աղջիկը: Գլխի ուռուցք ուներ, մահացավ: Երկու փարի հետո մահացավ, մնացին հորեղբայրս և կինը: Վերջում էլ իրենք մահացան: Ես էի իրենց վերջում խնամում:

Տարիկս, ասեցի, գնաց Պարսկաստան: Պարսկաստանում են երկրորդ ամուսինը մահացել էր, ինքը մենակ էր մնացել: 1968 թվականին, չէ, ներողություն, 1970 թվականին, հա, 70 թվականին Պարսկաստանից նորից ներգաղթ կար Նայաստան, էսպերոյից եկավ, ես ու պապաս գնացինք Ջուֆա, դիմավորեցինք, Ջուֆայից բերեցինք Կիրովական: Իրեն առանձին փուն փրկեցին, հա, մի քանի սենյակ փրկեցին, հետո էս մեծ հորեղբորս հետ էր մնում: Էսպերո մահացավ:

Բաթումից ցրվել են ամենքը մի կողմ, էդ քեռու կնոջը կորցրել էին: Ներքերը կորցրել էին, չէին կարում գրնեթին: Էդ են կինն էր, որի ամուսնուն սպանել էին, Նոբիսիսին: Ներսիսը բավականին անցավ: Մոտավորապես դա կլինեք երևի էլի 1960-ական թվականները,

պապաս շապր Կրեղեր դիմեց, վերջը գրավ Անապայի կողքի խուլ գյուղերից մեկում՝ Խուրրապարեղա: Իրենք գնացել էին Անապա, Անապայում շապր դժվար օրեր են ապրել, շապր, վար կյանք են ունեցել: Ապրուստը լավ չի եղել, սնունդը լավ չի եղել, հեպո, երևի, իրենց ամենավար ժամանակը եղել է պարերազմի ժամանակ: Երբ որ գերմանացիները եկել են, իրենց գյուղում մեկին նշանակել են պալիցայ : Էնպեղի ռուսներից մեկը պալիցայ է եղել: Ու իրենց շապր է ճնշել: Շապր են ճնշել, Հոփոփոմեն կար է արել գերմանացիների համար, շորեր է կարել, լավ կար անել գիրեր: Հոփոփոմեն էնպեղ ամուսնացել էր, երեք տղա, մի աղջիկ ուներ: Բոլորը կան, Նովոռուսիյակում, Անապայում են, բոլորն էլ: Մենք իրենց հեպո, որ գնում-գալիս էինք, շապր մարերիմ էինք, ոնց որ իմ, ասենք, հարազատները: Իրենք մեզ հեպ, փաստորեն, կապ չունեն, արյունակցական կապ չունեն: Բայց իր ամուսնուն միշտ պապմեյ է, որ «ես... իմ... իմ տալի տղային ես եմ պահել, ես եմ պահել»: Իմ հորը դե որոշ ժամանակ՝ Արդվինից փախչելուց հեպո, ինքն է պահել:

Տարիկիս քույրն էլ գնաց Ամերիկա, ասեցի արդեն, Լեհաստանից (ցույց է տալիս լուսանկարը): Լուս Անջելես: Ինքը... Ամուսինը եղել է նավթային ընկերության համարերեղից մեկը: Բայց ո՞ր ընկերության՝ չգիրեմ: Ամուսինը մահացել է, էս կինը շապր է սիրել նրան, հեպո ինչ-որ նեղությունից, բանից հոգեկան խանգարում է ունեցել: Դրանից հեպո բուժվել է, երբ որ իրեն տարել են, պեպք է տանեին հիվանդանոց հոգեկան խանգարման ժամանակ, ինքը էնպեղի տեր հորը ասել է. «Էս մեծ հարստությունը քեզ մոտ պահի, ես գամ էդ հիվանդանոցից, բուժվեմ գամ, նոր կրաս ինձ: Ամենավստահելի մարդը դու ես»: Հեպ է էկել, էն մարդն ասել է՝ դու ինձ բան չես տվել: Տեր հայրը... Տերտերը իրեն բան չի տվել: Բայց էդ ընկերության էլի տոկոսներ, բաներ են եղել, էդ տոկոսների շնորհիվ ինքը, երբ որ ծերացել է, վճարովի ծերանոց է եղել, էդ իր գումարներով իրեն պահել են: Ինքը գնացել էր Խարկովից: Ինքն էլ է էկել Արդվինից Բաթում, հեպո՝ Խարկով, Խարկովից գնացել է Լեհաստան, Լեհաստանից գնացել է միանգամից Ամերիկա: Էդպես բոլորը ցրվեցին, բոլորը ցրվեցին: Փոշիացավ ամեն ինչ:

Մենք էլ որ եկանք Հայաստան, ծնողներս, այսինքն՝ ես արդեն այստեղ եմ ծնվել, Բեյրութում ավագ եղբայրս էր ծնվել, շապր դժվարություններ ունեցան: Մամաս շապր լավ կար էր անում, շապր լավ խոհարար էր, լավ տնային տնտեսուհի էր: Մենք ապրում էինք էդ քաղաքի ծայրամասում՝ անտառի մոտ: Հեպո մեկը մանկապարտեզի վարիչին ասել է մորս մասին, որ ինքը շապր լավ ձեռքի շնորհք ունի: Ասել է՝ դե թող գա մանկապարտեզի խոհարար լինի: Իրան էլ մանկապարտեզից մի հապ սենյակ կրանք: Մե՞ծ մանկապարտեզ էր, շապր մե՞ծ՝ միհարկանի, փեղկերով, սենց ապակեպար: Մենք էնպեղ էինք ապրում: Մի սենյակ էր, ո՛չ գուգարան, ո՛չ խոհանոց, ոչ մի բան: Բոլորս էդպեղ էինք ապրում: Մենք էլ, որ խաղում էինք, շապր ժամանակ սեղանի տակ էինք խաղում: Տեղ չկար: Պապաս էլ էդպեղ ոնց որ պահակ լիներ, մամաս՝ խոհարար: Որ բոլորը գնում էին, էդ ամբողջ մանկապարտեզը ոնց որ մերը լիներ: Ուրեմն մամաս ուներ ընկերուհի իր հեպ Բեյրութից եկած: Նրանց հեպ էր շփվում, շապր մարերիմ էր, գնալ-գալ, երեխա էինք: Դե ծնողներիս աշխատավարձով շապր դժվար էր, չէր կարելի ապրել: Մամաս, որ լավ դերձակ էր, կար էր անում տանը: Ես հիշում եմ, մի հապ յուբկան մի ռուբլի էր կարում: Բայց օրենքով, ֆինբաժին կար, պեպք է էդ ֆինբաժնում գրանցվեր, հարկ տար, էնպեղ հարկերը վճարեր: Բայց եթե հարկերը վճարեր, ուրեմն, ավելի լավ է՝ չկարեր: Որովհետև էդ մի ռուբլուց էդ մնացած բաներն էլ հանես՝ տակը բան չի մնում: Իրիկունը հենց մանկապարտեզի ժողովուրդը գնում էր, մամաս սկսում էր կար անել: Դուռը որ թխկացնում էին, մամաս շապր էր վախենում, որ ֆինբաժին էկան: Շտապ էր շորերը վերցնում էր, կոխում էր կեղտոտ շորերի մեջ, լվացքի մեջ: Էդպես վախով, ու էդպես, հեպազայում գլխի միգրեն ուներ, գլխացավ, էր բոլորը... Էդ դրանից էր: Էդ բոլորը վախերից էր:

Մամաս հեպո գրավ իր քեռուն: Իր քեռու ընտանիքն էլ է էկել Հայաստան, բայց չեն իմացել: Բեյրութից է էկել: Կիրովականում մեկը կար, իր մայրն արաբ էր: Իմ մամայիս քեռու կինն էլ էր արաբ: Քրիստոնյա արաբներ են: Է, էդ կինը, որ Կիրովականում պարտախաբար ծանոթանում են իրար հեպ, խոսում են, խոսքից ասում է՝ «մամաս արաբ է»: Մամաս ասում է. «Իմ քեռու կինն էլ է արաբ»: Էդպես իրար գրնում են: Մենք գնում էինք էդ Լենինականի գյուղերը, միշտ գնում էինք իրենց մոտ, իրենք էլ էին գալիս:

Պապաս վերին աստիճանի հայրենասեր էր: Պապահական չի Արա Մամիկոնյան անունը: Ինքը Մամիկոնյան Վարդանի անունն իրեն է վերցրել: Անունն էլ Արա՝ Արա Գեղեցիկի անունով: Նա, Արա, Արա Մամիկոնյան: Ինքը շար հայրենասեր էր, չափից դուրս: Մենք մեր ընտանիքում մեծացել ենք հայրենասիրական ոգով: Մեր ընտանիքի ծանոթներ կային, որոնց հետ գնալ-գալ ունեինք, շփումներ ընտանիքների միջև, ուղղակի ծանոթներ, բայց մտերիմներ էինք: Նրանց փուն որ գնում էինք, նրանք իրենց փանը թուրքերեն էին խոսում: Մեր փանը մի հար բառ չի խոսվել թուրքերեն: Մենք չենք իմացել էր թուրքերեն լեզուն: Նրանց էրեխեքը մինչև հիմա էլ թուրքերեն լավ խոսում են, որովհետև իրենց փանը թուրքերեն են խոսել: Դե, պարճառ էլ կար: Իրենց գյուղում, էր որպեղից էկել են, թուրքեր են էղել, հայերեն չեն թողել խոսել: Նրանք էկել են Նայասարան, հայերեն լավ չեն իմացել: Նայասարանում են հայերեն սովորել: Դրա համար իրենց փանը թուրքերեն էին խոսում: Պապաս արգելում էր մամայիս, հանկարծ, դե մամաս գիպեր, իրենց փանը խոսել են թուրքերեն, որովհետև ծնողները իմացել են թուրքերեն: Մի բառ մեր փանը, ասում էր, թուրքերեն չլինի, միայն հայերեն:

Եղեռնի մասին պապաս միշտ մեզ... Մենք ժամանակից շուր գիպեինք: Մեր փանը, դե, գաղթից պարմում էին, որ... Ահավոր, ուրքով, էրեխեքը՝ ծարավ, սոված, վախը սրտներին, որ հիմա կգան, կհարձակվեն: Պապաս մեզ, ես հիշում եմ, հա, պարմում էր... Չէ, էն ժամանակ վախը շար մեծ էր, սրտիկյան ժամանակ: Ես գիպեմ էր բաները, շար մեծ էր վախը: Դրա համար ուրիշի մոտ չէին կարողանում: Մեր կողքի շենքում մի ընտանիք կար, դրա փղան Կիրովականում երաժիշտ էր, և՛ սանկավարժականում, և՛ երաժշտականում դաս էր փալիս: Ինձ էլ է դաս փվել: Նասարակ մի բանից, գիշերը հերթ է էղել հացի, ամբողջ օրը էր մարդը, ամբողջ գիշեր հերթի է կանգնել: Կապլանյան Դանելը: Ինքն էլ լավ դերձակ էր: Առավոտյան էկել է հերթից, ասել է. «Մենք բա՛ն կլինի, սաղ գիշեր կանգնեցի, առավոտն էլ մի հար հաց հասավ, բերեցի փուն, մեջը՝ լրիվ ջուր, ցեխ էր, մենակ կողքերը կտրիք, կերանք»: Էն ժամանակ մարմնիչությունը կար, մարմնել էին, նույն օրը էկել էին աքսորել: Նույն օրը: Աքսորել էին: Ուրեմն Եսայի Մոմջյան մեկը կար, գիպնական էր: Իրեն էլ ֆրանսիայից, որ էկել էր, դպրոցում դասապու էր ֆրանսերենի: Դպրոցի դիրեկտորը... Դիրեկտորի ազգանունը հիշեմ... Վեց ամիս աշխատավարձ չէր փվել: Փողը վերցնում էր, չէր փալիս: Ուղղակի չէր փալիս: Գնացել ասել էր. «Էլ ես չեմ դիմանում, օրվա հացի փող չունենք: Ես ստիպված պիտի գնամ բողոքեմ: Իմ աշխատավարձը փան, որ ես կարենամ ապրեն»: Էդ մարդուն՝ որպես լրբեսի դա աքսորել էր փվել: Էդ մարդը, որ հետ էր էկել, կինը կարար չգնար, մենակ իրեն էին աքսորել, բայց կինը ասել էր՝ որպեղ դու, էնպեղ էլ ես: Էրեխա էլ չունեին: Ներ կկան: Կինը շար հիվանդ էր, ես փրայնիչնի ներվը էնպեղ ցուրտը փարել էր, բորբոքվել էր, էդպես շար ուժեղ ցավերի, անընդհար ցավերի մեջ էր:

Մի օր ես դրսում պարահաբար մի հար նկար գրա: Մրալինի նկարն էր, շար գեղեցիկ, գունավոր սարքած: Մրալինը փգեղ է, բայց էդպեղ շար գեղեցիկ էր: Ես էլ էրեխա էի, էդպես վերցրեցի, բերեցի փուն: Եթե մարմնի մի քիչ, որ մերոնք վախենում են... Գիպեի իհարկե, որ խոսելը վրանգավոր է, բայց դե բերեցի փուն: Պարահաբար էր Մոմջյանը էսպեղ էր: Ոստյուն արեց վագրի պես, ինձ ցավացնելով թևերիցս սենց բռնած՝ էր նկարը իլեց՝ ինքը իրեն մոռացած: Դա կարողն էր, նկար էր, կարողնեն նկար էր, այ, էսպես փոքր կտորներ սարքեց: Մեկ էլ էկավ ինձ խփեց, ասեց. «Մեկ էլ էս փեսակ բաներ ես քո ձեռքը չբռնեն»: Այ էդպես, Մրալինից փոժամները շար էին:

Երևի 60-ականներից հետո էր: Պապաս միշտ էր օրը հիշում էր՝ Եղեռնի օրը: Մինչև էր վախենում էինք խոսել: Բայցը փանը մեզ պարմում էր: Բավական բաներ էր պարմում, նույնիսկ իմ մեջ բավական զգացմունքներ կային արթնացած: Դպրոցում էն ժամանակ արգելված էր, բայց 1965 թվականին ես մեր դպրոցում պակկար սարքեցի Եղեռնի մասին: Իմ ընկերներից շարերը ոչ մի բան չգիպեին: Էկա, մամա՛ս՝ «վա՛յ, կարող է գան էսօր քեզ փանեն»: Բայց 65 թիվը էդքան վախելու չէր, Երևանում էլ նշեցին: Նա, ուրեմն 65 թվականին առաջին անգամ մեծ քեռիս էկավ Նայասարան, իմիջիպայոց, առաջին ավտոտուրիստ էր, որ Թուրքիայով էկավ Նայասարան: Մեծ քեռիս՝ Կարապետ Տեր-Կարապետյան: Ես իրեն առաջին անգամ փեսա էր ժամանակ: Դրանից հետո կապեր էղան, գնալ-գալ էղավ: Ներո մամաս էլ գնաց: Պապաս մահացել է 1971 թվականին, 56 փարեկան էր ընդամենը:

«ՄԵՐ ՏՈՒՆԸ ՔԱՆԴՎԱԾ ԷՐ»

Վասակ Թորոյանի հետ գրույցը փետի է ունեցել 2009 թ. նոյեմբերի 13-ին, Երևան քաղաքի իր բնակարանում: Պարմությունը գրի է առել Ավետիս Բեշիշյանը: Զրույցին մասնակցել են նաև Ն. Խառապյանը և Ս.Նարությունյանը:

(Պարմությունը փպագրվում է կրճապումներով)

Վասակ Թորոյանի հայրն իր մոր՝ Վասակի փարի հետ գաղթել է Բիթլիսի նահանգի Արփի գյուղից և 1916 թ. հանգրվանել Արևելյան Նայասրանում, որտեղ հետագայում հաստատվել է Թալինի շրջանի Շղարշիկ գյուղում: Վասակ Թորոյանն այժմ ապրում է Երևանում, աշխատում է Երևանի պետական համալսարանում, փնտրեսագիտության դոկտոր է:

Ծնողներս, այսինքն՝ հայրս, ծնվել է Բիթլիսի նահանգի Մոսկան գավառի Արփի գյուղում: Մեր նախնիների մասին ես փնտրելություն ունեմ մինչև իմ պապի պապի հայրը, անուններով գիտեմ, նրանք բոլորն էլ ապրել են Արփի գյուղում: Որքան ես գիտեմ, այդ գյուղում մինչև XX դարի սկիզբը միայն հայեր են ապրել, նրանք այնտեղից դուրս են եկել 1916 թվականին... Արդեն փախչելու խնդիր էր, որովհետև էն ժամանակ արդեն մնալ հնարավոր չէր, և բոլորը պետք է փախչեին, և հետաքրքիրն էն է, որ էդ փախուստի ժամանակ մի քուրդ մարդ շար է օգնել գյուղի բնակիչներին, որպեսզի քիչ կորորվեն... Մալոն, Մալո էր նրա անունը: Ես նրա մասին հետո կպարմեմ:

Արփիից գաղթածները բնակվել են հիմնականում Թալինի շրջանի Շղարշիկ գյուղում, այսինքն՝ Էնփեղ, որտեղ ես եմ ծնվել: Այսօր էլ Շղարշիկում մարդիկ խոսում են նույն բարբառով, ինչ Արփիում են խոսել. ես հիմա վարահ եմ, որովհետև վերջերս գնացել եմ Արփի: Գնացի Էնփեղ, ինձ ասացին, որ հայերեն խոսում են կամ հասկանում: Դե ես, բնականաբար, մեր բարբառով խոսեցի, որովհետև ես այն գիտեմ: Միշտ, իհարկե, ուզեցել եմ գնալ, բայց գնալս մի քիչ անակնկալ եղավ:

2000 թ. Անկարայում միջազգային զիտաժողով կար, ինձ հրավիրեցին: Գնացի Էնփեղ, զեկուցում ունեցա և զեկուցումից հետո անմիջապես գնացի: Քանի որ արդեն գիտեի, որ պետք է գնամ Էրզր, մեր փունը փեսենեմ, էստեղից արդեն նախապարաստվեցի: Աշխատում էի հանգիստ ներվերով գնալ, որպեսզի շար փնտրելություններ բերեմ: Էնփեղ մեր գյուղում եկեղեցի կա՝ Անգեն Ասրվաձաձին: Մեր ընտանիքը մինչև էսօր էլ հավարարիմ է էդ եկեղեցուն. ամեն փարի Անգենու Ասրվաձաձնի մարաղը մեր փանը կարարվում է, մինչև հիմա: Այսինքն՝ փարս Էնփեղից էր եկել, նա կարարել է, դրանից հետո մայրս էր կարարում, հիմա էլ մեծ եղբորս կինն է գյուղում, նա է կարարում, ամեն փարի... Վարդեվառի օրերին են անում: Նույնիսկ եթե Վարդեվառի օրը մենք առանձին մարաղ ունենք, անում ենք, բայց Անգեն Ասրվաձաձնի մարաղը առանձին է կարարվում: Ամեն փարի կարարվում է մեր փանը:

Գնալիս արդեն նախապարաստվել էի, որ պետք է գնամ Անգեն Ասրվաձաձին: Խունկ էլ էի վերցրել Էնփեղ ծխելու համար, մոմեր... Նայրս, ուզում եմ ասել, շար էր պարմել, և մեր փան դիրքը, որպեսզի գնամ գյուղ, մեր փունը գրնեմ: Քանի որ հայրս արդեն մահացած էր, ես, բնականաբար, փորձեցի վերականգնել, թե ոնց պետք է գրնեմ: Մեր հեռավոր ազգականներից մեկի

մութ ինչ-որ գծագրեր կային, քարտեզի նման, հայրս էր թողել, ես դա գնալուց առաջ վերցրեցի: Նեպոտ անցեցիներին հարցրի, թե ինչ կուզենան՝ էրգրից բերեմ: Տղաս՝ Նովիաննետը, էն ժամանակ ութերորդ դասարանում էր, գրում է. «Նայրիկ, ինձ համար կբերես...» (Վասակը լռում է մի պահ, հուզված ջուր է խմում, հեպոտ խոսում է փոխված ձայնով): Ի՞նչ էր ուզում ութերորդ դասարանի տղան իր հայրիկից, որ գնում է էրգրի՝ իրենց տուն... Ասում է. «Նայրի՛կ, ինձ համար կբերես մեր աղբյուրից ջուր, մեր բոստանից հող, մի քիչ հող կբերես, մեր պարի միջից մի հար քար, փոքր քարի կտոր մեր պարի միջից, հեպոտ կբերես պտուղ մեր ծառերից...» (դադար, լռություն): Նա, ֆոտոապարար ու վիդեոկամերա էի վերցրել: Պեքք է բոլորը նկարելի:

Գիպաժողովում իմ զեկուցումը հենց կարդացի, գիպաժողովի մասնակիցներից մեկին (մի ռուս ակադեմիկոս կար, նա մեր պարմությունը մի քիչ գիտեր արդեն) ասացի. «Ես գնում եմ էրգրի»: Ասացի. «Ես բանկերի չեմ գա, ես հեպ եմ գնում»: Նեպոտ ասացի. «Եթե հանկարծ մի տասն օրից քեզ չգրեն, կնշանակի, որ ես տեղ չեմ հասել, ուրեմն դու պեքք է գրադվես, թե որտեղ եմ... » (դադար, ջուր է խմում): Էդ տարիներին Թուրքիայում հարաբերությունները քրդերի հեպ բավականին սրված էին, իսկ այդ շրջանը, ուր ես գնում էի, համարվում է քրդական շրջան: Այդ ժամանակ էլ խոսակցություն կար, թե իբր հայերը, քրդերի հեպ միացած, թուրքերի դեմ ինչ-որ գործարքներ են կատարում... Ամենահարմար թիրախը լրտեսի ես էի, որ գնում է Նայաստանից այնտեղ: Օգոստոս ամիսն էր, երաշտ էր: Նա, տղաս ասաց՝ կբերես պտուղ, ինչ որ կպարահի, և մի բան էլ ասաց՝ կբերես մնդրվենու ճյուղ:

ՆԽ - Ինչի՞ ճյուղ

ՎԹ - Մնդրվենու:

ՆԽ - Մնդրվենին ո՞րն է:

ՎԹ - Քիչ հեպոտ կասեմ՝ դա ինչ է: Ճիշտն ասած, հենց դրանից հեպոտ ես ոնց որ թե բոլորը, ամեն ինչ մոռացել եմ, մենակ էդ, մենակ դա է մնացել, բացարձակապես ամեն ինչ մոռացել եմ: Անկարայում գնում նստում եմ ավտոբոս, որտեղ բոլորը թուրքեր են, և գնում եմ էրգրի: Էդ ավտոբոսը գնում էր մինչև Վան... Մինչև Վան էր գնում, թե՛ Բիթլիս (հայացքը մի փոքր մոլորված՝ մտածում է, փորձում է հիշել)... Նիսան կասեմ... Չէ, Բիթլիս էր գնում, Բիթլիս: Ավտոբոսը մինչև Բիթլիս էր գնում, բայց ես գնալուց առաջ արդեն պայմանավորվել էի, որ Մուշում ինձ պեքք է դիմավորեն և տանեն գյուղ: Մի տղայի հեռախոս էին տվել, Մուշից, թուրքի անուն էր, բայց ասել էին, որ ծագումով հայ է (դադար 3 վրկ.): Անունը չասեմ, ասենք թե՛ Ահմեդ: Ներքին օգրագործման անունն էլ հայի անուն էր, ասենք թե՛ Միեր: Ուրեմն ես պեքք է Մուշում իջնելի: Նա, հիմա գնացի, նստեցի իմ ավտոբոսը: Արդեն երեկո է, նստել եմ: Դե բնական է՝ հեպաքքրվեցին՝ ո՞վ ես, ասում եմ՝ դե հայ եմ, ո՞ր ես գնում, մեր տուն եմ գնում...

ՆԽ - Ասացիք՝ մե՞ր տուն:

ՎԹ - Նրանք հեշտ են դա հասկանում ու ընկալում: Նարցրին՝ ի՞նչ նպատակով...

ՆԽ - Ի՞նչ լեզվով էիք խոսում:

ՎԹ - Նա, ես մի քիչ... Իմ անգլերենը շատ վատ է, բայց՝ անգլերեն: Մեկը կար, որի միջոցով անգլերեն էինք բացատրվում: Էդ... (դադար) հա, հեպոտ ես հասկացա, որ նրանք մտածեցին, թե ես գնում եմ ոսկու հեպուսից, առաջին ռեակցիան դա էր: Նիսան ուզում են հարցնել՝ ես ոսկո՞ւ հեպուսից եմ գնում, թե՛ չէ... Քլունգ են ցույց տալիս, որ իբր գնում ես փորես, հանես... Մեկը վզից կախած ոսկի է ցույց տալիս... Մեկ էլ էդ անգլիախոսից հարցնում եմ՝ ի՞նչ են հարցնում, չասաց: Նա չասաց, որ ոսկու

մասին են հարցնում: Տղաներից մեկը բիթլիսցի էր, որ իմացավ՝ ես Մուշ եմ իջնում Մոսկովի գնալու համար, ասաց. «Մի՛ իջի Մուշ, արի գնանք Բիթլիս, ես քեզ... Դու հասարար պորոլեմ չես ունենա, ես քեզ ամեն ինչով կապահովեմ»: Ինչքան հասկացա, քորդ էր՝ մի երկրասարդ փղա: «Չէ,-ասացի,- ես պետք է Մուշում իջնեմ»: Ես... Արդեն առավոտ էր, լույսը բացվում էր, դե օգոստոս էր, համարյա թե չորսին-հինգին լույս էր. մենք անցանք արդեն ամբողջ Արևմտյան Նայասարանով, անցանք լույս վիճակով, այսինքն՝ և՛ Արաբկիրը, և՛ բոլորը. էդ ամբողջ շրթայով... Շրթայով, որ գալիս ենք, Բինգյուլը, լճերը, գետերը գալիս անցնում էին... Ես ձեռքիս ունեի և՛ ապարապ, և՛ նկարելու կամերա... Ես ինձ շար ճնշված էի զգում, ահավոր ճնշված էի զգում. էնքան, որ... (*դադար 2 վրկ*) չէի նկարում... Ես գիտեի, որ գալու էի Էստեղ, հեպ էի գալու, բոլորը կհարցնեն, կուզենան փեսենել: Ո՛չ կամերան հանեցի նկարեցի, ո՛չ էլ ապարապը... Էդ ահավոր գեղեցիկ երկիր է... Շար:

Մտանք Մշո դաշտ: Մտանք Մշո դաշտը, ապարապը հանում եմ՝ նկարեմ, չի սրացվում. ծանր, ահավոր ծանր զգացողություն է, և դա... Շար էի ճնշված... Կարող է կորստի բեռն էր, թե ոնց, ինչո՞ւ համար... Չգիտեմ, չէր գնում ձեռքս: Վերջը մտքի մի ժամ, մեքենան գերմանական «Մերսեդես» էր, մտքի 100-120-ով գալիս էր, էլ արագությամբ: Մոտ մի ժամ Մշո դաշտով գալիս ենք (*դադար 4 վրկ*)... Վերջը էկանք հասանք Մուշ, ես իջա, ավտոբուսը գնաց: Ավտոբուսը գնաց, հիմա փողոցի մեջտեղը մենակ ես եմ, մի հատ ինչ-որ կապոց կար ձեռքիս, իմ ճամպուրկը, և մարդ չկա: Զգացումները... Թե ինչ է կարարվում էր դեպքում էն մարդու հետ, որը երևի թե... Ես փոքր ժամանակ շար եմ լսել մեծերի պատմածները, որոնք հավաքվում էին մեր փանը, հարևանի փանը, պատմում էին իրենց պատմությունները, իրենց գլխին եկածը... Դա իմ վրա երևի թե... Ինձ համար անսպասելի ձևով շար էր ճնշում, և ես չէի հասկանում՝ ինչ է կարարվում: Ես մի պահ զգացի, որ ձեռքս դնում եմ գետնին, ասում եմ՝ իսկապե՞ս ես Մուշ քաղաքում եմ, և սա երազ չի՞ ... Պարիս էի ձեռք փալիս... Նեպո մրածեցի՝ կարո՞ղ է ցնդելու խնդիր կա...

Բայց մենակ եմ: Էդ Միերը պետք է լիներ, բայց չկար, դեռ չկար: Ես հիշում եմ, որ մի փեղ նստեցի ոնց որ, բայց ուզում եմ, ուզում եմ համոզվել ինձ, որ դա երազ չի... Եվ երևի թե իսկապես (*դադար 3 վրկ*) արգելակում է եղել: Մտածել չէի կարողանում: Մի քիչ հանդարտվեցի երևի, քանի որ մրածեցի, թե ոնց գտնեմ էդ Միերին: Բայց հեռախոս ունեմ: Որտեղ որ կանգնած էի, փեսա՞ ինչ-որ մեկը աշխատում է սենյակում, փեսա՞ հեռախոս կա, ասի. «Թույլ կրա՞ք զանգեմ»: Այդ մարդը միայն թուրքերեն էր խոսում, բայց հասկացավ, թույլարեց: Միերն ասաց. «Ընկալու՞յ՛ր փոր էդ ում մոտից որ խոսում ես, դրան, ես իրեն ամեն ինչ կասեմ»: Նեպո հիշում եմ, որ այս մարդը դուրս եկավ, մի մեքենա կանչեց, ես նստեցի ու գնացի: Երբ Միերին հանդիպեցի, ասաց, որ չի ուզում՝ իրեն հայերի հետ քաղաքում փեսենել: Ինքը... խոսափում էր, որ հանկարծ իրեն հայի հետ փեսենեն, և երբ դուրս էինք գալիս, նույնիսկ ասաց, որ հայերեն չխոսենք: Ինքը հայերեն մի քիչ գիտեր, մի քիչ էլ անգլերեն գիտեր, վերջը, իրար հետ մի ձևով, զոռով բացարձակում էինք: Նեպո գնացինք իրենց փուն: Կինը կապուրաչյա էր, ազգությունը չիմացա, հայերեն խոսել չգիտեր, շար համակրելի էր, հա, մուսուլմաններ էին իրենք, մուսուլմաններ էին: Կինը շար պարրասարակամ էր, սպասում էր, որ անպայման հնարավորինս շար ծառայություն մարտցի:

Քնեցինք այդ փանը, առավոտյան ելանք... Ինքը պետք է փաքսի գտներ, որ գնայինք: Առավոտյան ասաց, որ փաքսի չկա, բայց ինքն ինչ-որ մեքենա գտել է, գնանք: Ինքը վարորդն էր արդեն: Մշո դաշտից գնում ենք դեպի Բիթլիս: Ես ճշտել էի, որ էնպեղից... Մուշում մի քուրդ կար, էլ քուրդն ասաց, որ ինքը գիտի, թե Արփի ոնց պետք է գնանք, ինքն ասաց՝ «Նարփի»: Ասում եմ չէ, դա Նարփին չի, դա Արփին է: Որովհետև իրենք պարկերացնում են, որ պետք է Մուշից ուղղակի դեպի հարավ բարձրանա Սասնա լեռները: Ես գիտեի, որ եղպես չի, սկզբում գնում ենք դեպի Բիթլիս: Գնացինք Բիթլիս, հիմա... Ճանապարհին ոնց որ իսկական մուսուլմանները, ոնց որ հավաքացյալ մուսուլմանները, էդ Միերն անընդհատ նամազ էր անում: Ձև չէր անում... Մի քանի անգամ, փարբեր ժամերի, էդ հինգ անգամից մի քանի անգամ ավելի... Նինգն էլ արեց, բայց էդ արանքում մի քանի անգամ կանգնեցնում էր մեքենան, ասում էր՝ դու սպասի, ես մինչև կգամ: Գնում էր նամազ անելու: Նասանք Բիթլիս: Ահագին արդեն ուշացել էինք: Գնացինք հասանք Բիթլիս, մեկ էլ (*դադար 3 վրկ*)... Բիթլիսի մուրքը, ելքը ոնց որ փակ էր, սրուզում էին: Մեզ ներս թողեցին, մտանք:

Բիթլիսը... Բերդը կա, վերևն է՝ ձորի վերևը, և մենք ձորի միջով անցանք, Բիթլիսից դուրս եկանք: Նիմա գնում ենք դեպի Մոսկով: Մոսկովն էն ժամանակ համարվել է մոտավորապես գյուղաքաղաք, հիմա մեծ գյուղի տարածություն թողեց... Էդ արանքում ես արդեն ուզում էի, որ նկարեմ, բայց Միերը վախենում էր, թե հանկարծ չնկարեմ... Ասում էր. «Որովհետև այսպեղ հեղուկում են, բոլորին հեղուկում են, հանկարծ որ նկարես, էնպեղ զինվորը...»: Զինվորներից ահավոր վախենում են: Նիմա Բիթլիսից գնում ենք դեպի արևմուտք: Ճանապարհին յուրաքանչյուր երեք - չորս կամ երկու-երեք կիլոմետրի վրա հրանոթներ էին դրված, մեծ հրանոթներ էին դրված, և դա, ինչքան հասկացա, քրդաբնակ է էդ մասը, երևի թե քրդերին ճնշելու համար: Վերջը գնացինք, մտնեց մի հար շար սիրուն ձոր: Արդեն ասֆալտը վերջացավ, դարձավ հողային, հողածածկ ճանապարհ: Մրանով գնացինք, մտնեց մի ձոր. շար գեղեցիկ ձոր էր, ահավոր գեղեցիկ էր: Փորձեցի մի երկու կադր նկարեմ, ասաց՝ չէ, չէ, ասի՝ դե լավ: Կողքից գեղ էր գնում... Գնացինք հասանք մի գյուղ, Միերն ասաց՝ անունը Մեյդան է: Ասաց՝ Մեյդան: Գնացինք էնպեղ կանգնեցինք: Մի հար էլ գեղ էն կողմից էր գալիս. էդ գեղն էլ Արփի գեղն էր, որ գալիս է Արփի գյուղից արդեն: Ես էնպեղ մի քիչ կանգնեցի: Ներաբերքին էն է, որ իրենք Արփի ճանաչում են որպես Արփի գյուղ, բայց ոնց որ թե գյուղի անունը փոխված է, բայց որ ասում են՝ Արփի, բոլորը գիտեն, Արփին գիտեն:

Նիմա ես մի քանի սպասում էի էդ մեքենայի մեջ, էի Միերը գնաց (*դադար 4 վրկ.*), դե ես էլ մտածում էի՝ երևի նամազ անելու համար է գնացել, որովհետև չգիտեմ՝ ուր է գնացել: Բայց գնալուց առաջ ինձ ասաց, որ էլ ճանապարհ չկա, չենք կարող Արփի հասնել, հեղ ենք դառնում: Նա գնացել է, ես էլ շար անտարածադիր, մեքենայում նստած, սպասում եմ: Մեկ էլ մեկը էկավ, դուռը բացեց, ինձ ձեռքով ասում է՝ դուրս արի: Տեսավ, որ չեմ արձագանքում, ձեռքով ուզեց ինձ քաշել, մեքենայից հանել: Ես էլ ասի՝ ի սեր Աստուծո, հեռու գնա, սիրտ չունեն: Էդ պահին Միերն էկավ: Միերն էկավ շար այլայլված, թե՛ կորանք, զինվորները մեզ բռնեցին: Միերը որ էկավ, էս տղան՝ էս մարդը, հրամայողի կեցվածք ընդունեց, Միերին նստեցրեց դեպի մութ, ինքն էլ նստեց, թե՛ քիչ: Միերին հարցնում եմ՝ ի՞նչ է պատահել, սա էլ միայն ասում է՝ կորանք, կորանք: Ասում եմ՝ զինվորներն ինչ են, ասում է՝ հա, ասում եմ՝ դե զինվորներից մի վախենա: Բարձրացանք վերև՝ սարի լանջ էր, զինվորների, կայազորի նման մի բան, չգիտեմ: Մեզ տարան մի սենյակ: Չորս-հինգ հոգի երիտասարդներ են նստած՝ զինվորական: Ասում են՝ ովքե՞ր եք, ի՞նչ եք անում, ինչի՞ եք էկել: Ասի, որ էկել եմ մեր գյուղը տեսնեմ: Իրենք իրար մեջ խոսում են, իմ հեղ քիչ են խոսում, մեկ էլ, չգիտեմ ինչու, ասացի. «ճանապարհ չկա գնալու, դուք զինվորական եք, հաստատ էնպեղ գնացող մեքենա կունենաք, մի հար մեքենա տվեք՝ գնանք»: Սա լսեց, թարգմանեց իրենց լեզվով, մեկ էլ էդ թարգմանության ժամանակ ես էն կողմից մի բառ լսեցի, որը ես հասկանում եմ՝ ինչ է՛ փարա: «Փարա» բառը որ լսեցի, դրամի մասին էր խոսքը, ես ասի՝ երևի թե, ընդ, եթե դրամին հասավ խոսքը, ես երևի թե կգնամ, ու դեռ ինձ բան չեն ասել, ես շտապ ասացի, որ կվճարեմ: Սա շուռ էկավ, ասաց՝ 200 դոլար: Կոնկրետ թիվ ասաց՝ 200 դոլար: Չգիտեմ ինչու, ես սկսեցի սակարկել: Ասի՝ քանի՞ կիլոմետր է, բա թե՛ 20-25 կիլոմետր: Մեկ էլ լավ, ասաց՝ «մարդը 20 դոլար»: Նամաձայնվեցի: Ինձ թվաց, թե իրենք մեքենա կրան, բայց մեզ մեր մեքենան նստեցրեցին: Նիմա էդպեղից սկսվում է, սերպանսի է սկսվում... Մեր մեքենան մի մարդ էլ նստեց իրենցից, բայց քաղաքացիական հագուստով էր, երևի զինվորական չէր:

Ճանապարհը սերպանսի է, բարձրանում ենք վերև: Երկու կողմից էլ ահավոր ձորեր են, անդրնդախոր ձորեր են, մենք մեջտեղով ենք գնում: Ճանապարհը էնքան վաղ չէր, բայց ասֆալտ չէր: Բարձրանում ենք, մեկ էլ էս երրորդը, որ տեսավ իմ մութ էր կամերան, ապարապը, ինչ-որ բան ասաց: Միերը թարգմանեց. «Ասում է՝ ինչի՞ չի նկարում»: Ասում եմ՝ «կարելի՞ է»: Լավ, հանում եմ՝ նկարեմ, մեկ էլ սա սկսեց բացատրել, ասում եմ՝ էն գյուղը Մեյդանն է, ասում է՝ դա Պուզնուր գյուղն է, այսինքն՝ արդեն հայկական անունն ասաց, այսինքն՝ էդ Մեյդան անունով գյուղը հայկական Պուզնուրն է: Մեր գյուղում, այսինքն՝ մեր հիմնիկա գյուղում՝ Շղարշիկում, պուզնուրցիներ կան: Աղամյանները, օրինակ՝ ակադեմիկոս սրտաբան Աղամյանը պուզնուրցի է, էսօրվա մեյդանցի, այսինքն՝ իրենց ընտանիքը Պուզնուրից է եկած: Մի երեք ընտանիք կա մեր գյուղում, որ Պուզնուրից են էկել (*դադար 2 վրկ., ջուր է խմում*): Մեկ էլ արդեն վերևից ներքին ձորի մեջ նա էլի ինչ-որ գյուղի անուն ասաց, էնպեղ ես մի քանի կադր նկարած ունեմ, բայց ես քանի որ շար էի հուզված... Էսպես ինչ-որ անկապ, կցկտուր բաներ են էղել, նույնիսկ փակ վիճակում եմ

նկարել ինչ-որ բաներ, չեմ հիշում: Նա, բարձրանում ենք, ձախ կողմի վրա մի հար գյուղ կար, անունը ասաց, ես չհասկացա, ես կրկնեցի իր ասածը. եղ անունը կադրում կա, բայց շար փոքր գյուղ էր: Փորձեցի գոռով, մինչև եղ գյուղի դիրքը գտա, կամերայով ուղղում ես, մեքենան էլ գնում է... Նույնիսկ ասաց՝ «կանգնի, թող ինքը նկարի»։ Էդպես բան էլ ասաց: Ասաց՝ «կանգնի, թող նկարի...» Դե վերջը նկարեցի ինչ-որ բաներ: Բարձրացանք, ահագին եկանք, աջ կողմում ձորի մեջ, Նիչն էր, գիպես, արդեն Նիչը, մեր պարամական Նիչ գյուղն էր: Նիչը, հիմա Նիչի կողքի էս վերևից, Նիչում փներ կային, բայց մի բանի փուն էր եղածը. փոքր, ձորի մեջ փոքր բան էր: Նեպո մի հար մեքենա եկավ մեզ անցավ: Ավտոբոս էկավ, պարզվում է, որ ավտոբոս էլ էր բարձրանում: Չգիպեմ, թե Միերն ինչու էր ինձ ասել, որ ճանապարհը փակ է: Նիմա գնում եմ, ճանապարհին...

Նեպո մի հար հեպաբբի, շար հեպաբբի դրվազ կար, որը ես մինչև հիմա չեմ կարողանում բացատրել: Մեքենայի առաջ մի հար շուն դուրս եկավ, մեծ շուն էր՝ գամփո, իսկապես մեծ շուն էր, ու մեքենայի ճանապարհը կտրեց: Չգիպեմ, թե էղ շունը որտեղից հայտնվեց, ես չտեսա, բայց համենայն դեպս էղ շունը մեքենայի ճանապարհը կտրեց, էնքան, որ մեքենան կանգնեց նույնիսկ: Որ կանգնեց, էղ շունը շուռ էկավ, էկավ, ես աջ կողմում էի նստած՝ վարորդի կողքին, էսպես թաթերով բարձրացավ ու էսպես ուղղակի խփեց բանին, խփում է մեքենային, դե բնական է՝ հեպոն էլ հաչում է: Մեքենան հենց շարժվում էր, առաջ էր ընկնում, գնում էր դարձյալ առաջը կտրում: Նեց որ կանգնում էր, կրկին գալիս էր միայն իմ լուսամուտի մոտ ու թաթով խփում էր: Դրան իսկապես բացաբրություն չունեմ, բայց դե գուցե ինչ-որ ձևով համենայն դեպս կարել է բացատրել. աղբենալինս էր շարագել, թե ինչ էր, չգիպեմ, ինչ-որ բաներ շունը շուր է գգում... Բայց դա եղել է, հասարայ:

Ես շար էի լարված, ահավոր... Մի քիչ էլ գնացինք, հիմա էլ... Բայց էղ ժամանակ շար մեծ երաշար էր, էղ փարին էղ օգուտոսին երաշար էր: Նիմա ես արդեն գյուղին մոտենում եմ, տեսա (*դադար, լուռ մի քանի անգամ թուրք կուլ է փայլիս*), որ երևի թե էն որ հայրս էր պարմում, որ դրախար է, էղ դրախարի ծառերը չեմ տեսնում... (*դադար, ջուր է խմում*): Նիմա գյուղին եմ մոտենում: Անկեղծ ասած, խնդրեցի մեքենան կանգնեցնել: Նիմա երկու բան կա... Նիմա ո՞րն է ավելի կարևոր՝ հիշողությունը, թե՞ հանկարծ էղ դրախարի հիշողությունը կորելն է ճիշտ: Գնալ ճիշտը տեսնե՞լ, թե՞ հեպո գնալ: Վերջը որոշեցի գնալ: Մտրենում եմ գյուղին, մի հար աղբյուր կար արդեն: Մի հար աղբյուր կար, մենք կանգնեցինք՝ հանձ ջուր խմենք, հանձ էլ... Մեկ էլ մի կին էղտեղից... Տուն կար, մոտիկ փուն կար, վազելով էկավ, ընկավ ոտքերս: Ընկավ ոտքերս ու լաց է լինում: Մեկ էլ հայերեն է խոսում՝ մեր բարբառով. ինչ-որ բաներ ասաց: Ես սրան բարձրացրի, հիմա փաթաթվել ենք, երկուսս ենք լաց լինում: Ես արդեն կորցրել էի, այսպես ասած, էղ բանը՝ ռեալությունը: Էնտեղ ես մի բան... Տարօրինակ... Դե լավ, դա արդեն մանրուք է: Համենայն դեպս մեկ էլ ասում եմ. «Քուր ջան, էս մեր գյուղում մարդիկ կա՞ն»: Ասում է՝ «հա», ասում եմ՝ «մնորվենին կա՞ », ասում է՝ «հա», ասում եմ՝ «ի՞նչ բան է էղ մնորվենին», ասում է՝ «էղ ընկույզի ծառ է, բայց պտուղները մանր են, ասել են մնորվենի»: Երևի մանդր բառից է՝ մնորվենի... «Բա որպե՞ղ է էղ մնորվենին»: «Աղբյուրի մոտ»: Լավ: Վերջը ահագին դժվարությամբ բաժանվեցինք իրարից, իսկապես շար էր... Երկուսս էլ... Գնացինք, արդեն մեր գյուղը էրևաց:

ՆԽ- Ինչու՞ այդ կինը եկավ ընկավ ոտքերդ: Որտեղի՞ց իմացավ՝ դու ով ես:

ՎԹ - Նա, երևի թե էղ մեքենան, որ մեզ անցավ, ինքն ասել էր երևի, որ Նայասարանից հայ է գալիս:

ՆԽ - Իսկ այդ մեքենայի վարորդն ի՞նչ իմացավ, որ Նայասարանից հայ է գալիս:

ՎԹ - Որովհետև ինքը էկավ նույն տեղից, Մեյդանից էր գալիս...Արդեն դա շար-շար արագ էր փարածվում: Դե հիմա մեր գյուղը, ի վերջո, Մարութա սարի փակն է... Այսինքն՝ մեր գյուղից դեպի սարը բարձրանում է, այսինքն՝ ճանապարհ է բարձրանում... Մարութա սարի փակն է մեր գյուղը: Այսինքն՝ Մասունից թթե գնաս, Մուշից բարձրանաս Մասուն՝ դեպի հարավ, կլինի, կհասնես Մարութա սարը, հեպոն էն մյուս կողմից կիջնենք մեր գյուղի վրա: Նիմա արդեն գյուղին ենք մոտենում, տեսա,

որ մեր գյուղը իսկապես ծածկված է ծառերով, անտառներով, սիրուն ծածկված է մեր գյուղը, բայց հիմա հեռովից էլ բուրդը կամ մեր ուղեկցողը, որին միացրին մեզ, ինքն ասաց, խոսակցության ժամանակ ես երևի ասել էի «Անգեն Ասրվածածին», ինքը ասաց՝ հեն, նա ա: Արդեն, որ մտնում էինք գյուղ, ինքը հեռովից ասաց, որ սա է Անգեն Ասրվածածինը... Ձորի մյուս ափին էր, մոտավորապես մի երկու կիլոմետրի վրա, մի հարյուր շենք էր, ոչ փայլիկ հայկական եկեղեցի էր: Նեոավորությունը մեծ էր, որովհետև ես չէի կարողանում նկարել: Գյուղից մոտավորապես մեկ կիլոմետր հեռու, գերեզմաններն էլ են էղպեղ, և ես պետք է էղպեղ գնայի... Նամենայն դեպս հեռովից նկարեցի ինչքան հնարավոր է, կամերայով հեռովից փորձեցի, հնարավորինս մոտեցրի, որպեսզի երևա: Նասանք գյուղ: Որ իջանք, փեսա, որ երկու գետ էր գալիս: Մեկը, հիմա եմ արդեն պարկերացնում, Մարութա սարի կողմից, մեկն էլ հարավից էր գալիս, փոքր, էն ժամանակ քանի որ երաշտ էր, գետերը փոքր էին, երկուսն էլ, հա, ջուրը շար էր քիչ: Որ կանգնեցինք, ես մեքենայից իջա, թողեցի իրենց էղպեղ և վազելով բարձրացա, ասի՝ բարձրանում եմ գյուղ:

Ուղղակի արդեն ինքնափրկապետումս կորել էր... Բայց գյուղը... Ոնց որ մեքենայի ճանապարհ չկար: Մի հարյուր կամորջ գրա, կամրջի վրայով վազեցի, բարձրացա մի բարձր փեղ... Ներս հիշում եմ, որ փորձել եմ ինչ-որ բաներ նկարել, կամերայի մեջ ինչ-որ բաներ էլ եմ ասել... Մեկ էլ գնացի վերև, հիմա փորձում եմ հիշել, թե որքան պետք է լինի մեր փունը... Ես... Չրեսա էդ ճանապարհները, փողոց՝ որպես էղպիսին, ես չրեսա: Ես չրեսա պապիս պարմածը, հա... *(Նուզմունքից հազում է: Ձրույցի սկզբից անցել է 40 րոպե: Կնոջից գոլ ջուր է խնդրում, դանդաղ խմում է, կարծես ուզում է ժամանակ շահել:)* Շար *(դադար 4 վրկ.)*, ամեն անգամ, հազար անգամ պարմել եմ, հաստար, և ամեն հազարերորդ անգամ ես... *(դադար 4 վրկ.)*... էդ հեպո... Բարձր փեղից նայում եմ, չգիտեմ՝ ուր գնամ... Մեկ էլ փեսա՝ ներքևում գործ են անում, փուն են շինում: Գռռացի՝ աղբյուրը որպես ղ է: Դե աղբյուրից պետք է սկսվեր իմ կողմնորոշումը: Նարցնում եմ՝ աղբյուրը որպես ղ է: Ներքևում ընդհարեցին աշխարհները, մի կին շուռ եկավ, ասաց ի՞նչ ես ասում: Արդեն բարբառով: Ասի. «Ասում եմ՝ աղբյուրն ո՞ր ա, շուր արեք»... Արդեն ուշ էր, որովհետև ճանապարհին էդ մարդը շար էր նամազ արել, արդեն երեկո էր, ժամը յոթն էր, ութն էր... Ես մի առավ մոտ էի կանգնած, մեր բարբառով էսպես հնչեց. «Էդ առուն պրոնը կընը, կհասնիս»: Այսինքն՝ առուն բռնի գնա, քեզ կրանի աղբյուրի մոտ: Ես էլ բռնեցի առուն ու գնացի, որ հասցնի ինձ աղբյուր: Իսկապես փարավ հասցրեց ինձ աղբյուրին: Աղբյուրը հեպարքի էր, ժայռից էր դուրս գալիս, ոնց որ քարանձավի միջից մի փեսակ, և *(դադար 6 վրկ. ջուր է խմում)* հեպո աղբյուրը, էնպեղ մի փեսակ լճի պես փոքր բան էին սարքել՝ ավազան, և մեջը լիքը շարել էին կաթ, մածուն՝ շշերով, սառնարանի փոխարեն: Ես հեպո գզացի, թե ինչ է կարարվում: Էնպեղ ես, բնական է, նայում եմ էդ ջրին, պարկերացնում եմ, թե էդ ջրի մի կաթիլի համար ինչքան, ի՞նչ կրային, որոնք հիմա չկան, մերոնք: Նիմա դու գնացել ես, աղբյուրը քո դեմն է, ինչքան ուզում էս՝ խմի, ուզում էս՝ լվացվի բոլորի փոխարեն, ինչ ուզում էս՝ արա... Նենց դա է... Թե խմում ես, թե լվացվում ես, չես հասկանում՝ ինչ ես անում *(դադար 3 վրկ.)*:

Մեկ էլ մի պահ փեսա... Ուրեմն ես որ բարձրացել եմ, թե ոնց է էղել, կամերան մնացել է թևիցս կախած, միայն կամերան, ուրիշ ոչ մի բան: Էդ էլ փեսա, քանի որ կամերան ընկնում էր ջուրը: Կամերան վերցրի, արդեն մի քիչ ոնց որ թե հանգստացել էի, և հիմա էդ մնորվե՞նու ծառն եմ ման գալիս: Մեծ ընկուզենիներ, գյուղը թաղված է ընկուզենիների մեջ, չի երևում գյուղը: Մեկ էլ նկարում եմ, անկապ նկարում եմ՝ էս երևի թե մնորվե՞նու ծառն է, էս է, էսպես նկարում եմ ու... Դա արդեն կամերայի էղածներից եմ հիշում, հեպո փանը, վերադառնալուց հեպո, որ նայել եմ, փեսել եմ, որ նկարել եմ ինչ-որ անկապ բաներ, որովհետև ահավոր հուզված էի, ոչինչ չեմ հիշում *(փոքր դադար)*... Նա, մեկ էլ հիշեցի, որ ես պետք է ջուր վերցնեմ: Իմ մոտ ամեն ինչ ջնջվել էր, բացի փողայիս գրած չորս կետերից, ամեն ինչ ջնջված էր իմ մոտ: Բացարձակապես: Մնորվենին հիշեցի, որ նկարեցի անկապ բան, հիմա՝ ջուրը: Ջուր վերցնելու աման չունեմ: Ի՞նչ անեմ: Մորթովս անցավ, ասի՝ լավ, բեր սրանց կաթը թափեմ, մի շշի մեջ լցնեմ գնամ, ի՞նչ պետք է անեն: Մարդ չկար: Մարդ... Մեկ էլ փեսանեմ՝ մեկը իսկապես մոտենում է: Եկավ, ասում եմ՝ մի հարյուր աման բեր: Մա հայերեն չգիտեր: Ասի՝ մի հարյուր աման բեր, որ ջուր վերցնեմ: Չի հասկանում: Լավ, սրանց լեզվով ամանը ո՞նց կլինի, ոչ մի բան չեմ հիշում: Չգիտեմ՝ ոնց էղավ, մեկ էլ հիշեցի՝ «ղազան»: Ասում եմ՝ դազան եմ ուզում: «Ղազան» բառը հասկացավ: Էս մարդը շուռ էկավ, որ գնա, փեսանեմ՝ կաղ մարդ է, կաղալով էր գնում... Մրածեցի՝ մինչև սա գնա, գա... Չեղավ, էս մեկը չեղավ:

Մեկ էլ հիշեցի՝ այս Էն կինը կան հայ էր, կան հայերեն գիրեր, գնամ նրանից վերցնեմ: Վազելով առվի հետ իջա ներքև: Ասում են. «Քուր ջան, մի հար աման փուր, ջուր են վերցնում»: Սա գնաց, մի հար աման գրավ, բերեց, լվաց, փակին ջուր կար, լվաց, փակեց ինձ: Ասի. «Էս էդ նույն ջուրն է՝»: Չգիտեմ՝ ինչու հարցրի: «Էս մեր մեծ աղբյուրի ջուրն է՝»: Ասաց՝ «Տե, դա ուրիշ աղբյուրի ջուր է»: Ասի՝ «Տե, ես էնպեղից կլցնեմ»: Էդ ամանը վերցրի ու վազելով գնացի էնպեղ, լցրի ջուրը: Նիմա ունեմ՝ պլաստմասայից 2-3 լիտրանոց աման էր, մինչև հիմա փանը պահած է...

Նիմա պեպք է գնամ մեր փուն: Էսպեղ պարահականություններ... Չգիտեմ, ես էդքան սենյոմենտալ չեմ, բայց այդուհանդերձ պարահականություններ չեն կարող... Որ էդ գյուղի մեջ էդ աղբյուրից ես պեպք է որոշեմ՝ այ սենց գնամ: Էսպես ճանապարհ էլ չկա: Էդպես պարեր է, քարից պարեր է, դրանց վրայով թռչելով էդպես գնացի... Մի փեղ մի մարդ աշխատում էր: Մնացածը, ինչ որ ասում են, կամերայից են հիշում, որովհետև ես ասելովոր հուզված եմ եղել... Էդ մարդուն հարցնում եմ՝ «Թորոյի փունը ո՞րն է, ո՞րն է Թորոյի փունը»: Էս մարդը շուտ է գալիս՝ նայի ինձ, գործ էր անում, ասում է՝ «Էս է Թորոյի փունը»: Մեկ էլ շուտ եմ գալիս... Արդեն կամերայից է մնացածը, որովհետև ես իսկապես... Ես էդպեղ միայն զգացել եմ, որ արտասուքը կարող է չհոսի, կարող է ցայրի: Դա իսկապես էդ ձևի բան է, որ դա, էդ ձևի... (դադար Յվրկ.): Մեկ էլ ասում եմ՝ լավ, ասում եմ՝ «Էս քանդա՞ծն է», ասում ա՝ «հա» (դադար, փակական լռություն): Մեր փունը քանդած էր: Էնպեղ մի հար պար կար՝ մեքր բարձրությամբ, դա էր մնացել: Ներս ասում էր, որ մեր փունը երկհարկանի է: Ինքը փոքր է էղել, որ գյուղից դուրս է եկել, ես հասկացա, որ էդ երևի թե շար թեք փեղ է էղել, առաջին հարկը հավասարեցրել են, մի հարկն էլ դրա վրա է էղել, հերս դա համարել է երկու հարկ: Ես նայում եմ, մեկ էլ, կադրի մեջ եմ դա փետել, ասում է. «Ո՞վ ես, որպեղի՞ց ես»: Ասում եմ՝ «Ես Նովհաննեսի փունն եմ»: Ասում է. «Ի՞նչ է անում այսպեղ Նովհաննեսի փունն»: Ասում եմ. «Դե հերս մահացել է, էկել եմ այսպեղ, համ էլ երևի մի քիչ ջուր, հող պեպք է փանեմ»: Էդպես հանգիստ ասում եմ: Ասում է. «Նովհաննեսը մեռե՞լ է»: Ասում եմ՝ «հա»: Նայերեն, բարբառով հայերեն ենք խոսում: Բայց հետո մեկը էկավ էնպեղից, ասաց՝ էդ մարդը հայ չի էղել, քուրդ է էղել: Այսինքն՝ մեր բուսականում է աշխատում, մեր բուսականում բանը ձեռքին աշխատում է, հայերեն խոսում է... Ես էլ դեռ պեպք է հաջորդը անեմ՝ հողը վերցնեմ: Էդ ամանները-բաները, բոլորը մնացել են մեքենայի մեջ: Ի՞նչ անեմ: Դե լավ, մրաժեցի, կհանեմ իմ վրայիս շորերից մեկը, կհանեմ, կճղեմ, կլցնեմ մեջը՝ վերնաշապիկը կամ շապիկը, կլցնեմ, կփանեմ, ի՞նչ անեմ: Բայց մի հար մեծ թաշկինակ ունեի, դուրս էկավ մեծ էր ասեղան, դա դրի, լցրի: Էդ հողը լցրեցի մեր բուսականից, մնաց հաջորդը՝ քարը: Էդ մի մեքրանոց պարից մի հար սենց քար վերցրի, էդ հողից էլ նույն քարերն են... Ամենահեղափոխներն էն է, որ էդ հողը, որ ես վերցրել եմ, դրա մեջ մի հար բանի կտոր կա՝ կճուճի, կուժ կամ կճուճ, կավի կտոր կա, չգիտեմ որտեղոր փայրիս կուժն է էղել... Չգիտեմ, դա չեմ փետել, պարահական է էկել, դա էլ կա էսպեղ, պահվում է բնականաբար:

Էս մարդուն հարցնում եմ, թե մի քանի հար ընկույզ փանեմ, հա, ասում եմ՝ «Էս Թորոյի ծա՞ռն է», սկզբից ասում է՝ «հա», միանշանակ, հետո մի հար էլ եմ հարցնում, ասում եմ՝ էս Թորոյի ծա՞ռն է», ասում է՝ «ոնց որ, իսկապես չգիտեմ...»: Էդ ծառը պարունություն ունի, էդ ծառի վրա Թորոյին սպանել են պարզապես... Էդ ծառը... Թորոն իննսուս քանի փարեկան է էղել, էդ իրենց փան մոպ է էղել, մեր փան մոպ է էղել էդ ծառը, հիմա կա էդ ծառը... Նիմա ես չգիտեմ՝ էդ ուղիղ է՞ն ծառն է, որի վրա իրեն սպանել են: Մեծ ընկույզի ծառ է... Գնացինք ես ու ինքը էդ ծառից մի քանի հար ընկույզ քաղեցինք, էդ ընկույզներից, բայց էն ժամանակ հասած չէր: Վերջը դա էլ արդեն ունեցա: Ես արդեն ամեն ինչ արել էի, էլ ոչ մի խնդիր չունեի ոնց որ, որովհետև էդքանն էի հիշում, մնացածը չէի հիշում: Որ պեպք է գնամ եկեղեցի, որ խունկ եմ բերել, մոմ եմ բերել. բոլորը ջնջված են բացարձակապես: Մենակ մի պահ հիշեցի, որ երբ վերադառնամ, բոլորը կհարցնեն՝ «բա մեր փունը»: Միայն դա հիշեցի: Անկապ հարցնում եմ, թե սրանց փունը, դե, օրինակ ենթադրենք, թե իրիցովնենց փունը, փերպերների այսինքն, իրենց փունը, կամ՝ ավուշոկնի փունը ո՞րն է... Էդքան հարցնում եմ՝ պարասխան չկա: Բայց մեկն ասաց, որ սա ավուշոկնու փունն է ոնց որ: Գնացի, որ ներս մտնեմ, փեսա՞ դռան դիմաց էրկու կին կա: Ես հենց որ մտնեցա, իրենք փախան պարզապես: Սրանք փախան մտնա փուն, էլ մարդ չմնաց, ու ես էլ ներս չմտա:

2009 թ.-ի նոյեմբերի 13-ին Վասակ Թորոյանը պարմում էր իր հայրենի գյուղ՝ Արփի այցելելու պարմությունը

Ներքո մեկը մոտեցավ, ասաց՝ «անոթի՞ ես»... Նայերեն: Ասի՝ «հա»... Ու ես էլ ժամանակ մի շաբաթ էր, ես գոնե մի փասը կիրքաշից պակաս կլինեի, որովհետև ես ոչինչ չէի կարողանում ուրել, միայն թեյ էի խմում, ահավոր, շաք մեծ լարվածություն էր, ահավոր մեծ լարվածություն: Ասացի՝ «հա», ու անցա գնացի: Գնացի հասա մեքենայի մոտ, փեսնեմ՝ հավաքվել են, էնրեղ բան են բերել՝ ուրելիք՝ գաթա, բոքոն, մածուն, շաքար, թեյ, էլի բան կար՝ չեջիլ պանիր, էդ էր երևի... Մոտեցա, էնրեղ մի քիչ խոսակցություն կա, կադրում կան դրանք, էդ խոսակցությունները: Ներաբրքիրն էն է, որ ես, արդեն ես հանգիստ, իսկապես շաք հանգիստ խոսում եմ, ասում եմ՝ էս գեպը գալիս է էսրեղից, էսպիսի բաներ եմ ասում, էդքանը կարողանում եմ նկարել, կադրում էլ կա: Մեկ էլ մտքովս անցավ, ասի՝ փեսնես սրանք հայերեն խոսու՞մ են, թե՞ չէ: Ասի՝ «ո՞վ է հայերեն խոսում այսպեղ»: Ոչ մեկը չի պարասխանում: Էդ մարդը, որ ինձ մոտեցավ, իրեն, իրեն ոնց որ դեմ փվին, թե՛ խոսի հայերեն: Ասում եմ՝ «կխոսե՞ս հայերեն»: Չխոսեց: Մեկ էլ չգիտեմ որպեղից որպեղ հայրնվել էր էդպեղ մի գինվոր՝ ավտոմատն էլ ձեռքին:

Զինվորական հագուստով էր: Ուղղակի չարության համար կամ չգիտեմ՝ ինչի համար, ասում եմ՝ «դու կխոսե՞ս, խոսու՞մ ես հայերեն»: Սա կադրի մեջ կա: Ինքը զգասար դիրք ընդունեց, բանը՝ զենքը բռնեց կանգնեց, ոչինչ չասաց (*դադար 4 վրկ*): Դե լավ, էդ թողեցինք, հետ էկանք...

ՆՏ - Իսկ մարդիկ մի՞թե չհեղափոխվեցին՝ դու ո՞վ ես, որտեղի՞ց ես...

ՎԹ - Ես ասում եմ՝ էնտեղ էնքան շար խոսելու նյութ կար, բայց ես իմ ասածը, իմ ուզածը արել էի արդեն, որովհետև մնացածը ջնջված էր, էդ էր մնացել... Դա արել եմ, մնացածը ջնջված էր բացարձակապես: Նիմա հետ ենք գալիս, հետ էկանք: Մեյդան պետք է գանք՝ փաստաթղթերը վերցնեն: Եկանք հասանք Մեյդան, արդեն մութ էր, տեսնեմ՝ փոխվել են, զինվորականները փոխվել են, մի քիչ փարիքով էլ են մեծ, և ինչքան հասկացա, բարձր կոչում ունեն: Տարան մեզ էնտեղ: «Ո՞վ եք, ի՞նչ եք անում»: Նա, միշտ, իմիջիայոց, ասեմ հետևյալը. հենց որ մտնում էինք, շոգ էր, միշտ առաջարկում էին ջուր, թեյ, միշտ առաջարկում էին երկուսն էլ, առաջարկում էին... Վերջը, խոսեց, հարցրեց, դե ես հնարավորինս իրեն բացատրեցի: Նիմա ես տեսնում եմ՝ մյուսները, ում ես փող եմ պարտք, էլ մութ չեն գալիս: Նիմա ես հարցնում եմ, թե ո՞նց պետք է փող տամ, սրանք բացարձակ ձեն չեն հանում: Ինչքան հասկացա, էնտեղ, հետո ես զգացի, որ մեծ աղմուկ էր եղել, թե ո՞նց եք թողել՝ գնացել են էդ կողմերը: Ներս փարիքով մի զինվորական ինձ բերեց հասցրեց մինչև մեքենան, փաստաթղթերը տվեց, ասաց՝ «ուշ է, պետք է զգույշ գնաք», ու ես այդպես էլ եկա, փաստորեն փող էլ չտվի: Եկանք մտնեք ձոր, մեծ ձոր է, թեք, մութ է արդեն, դեմից գազաններ են փախչում՝ նապաստակ, աղվես, էդ ձևի բաներ են, հեռվից աչքերը պսպղում են: Մի քիչ հետո տեսնեմ՝ ես ճանապարհը փակ է, լուսարձակները՝ պրոժեկտորները դրած, ու մեր վրա պահեցին, կանգնեցրին ձորի մեջ: Միտերը ես կողքից էլի՝ «վայ կորանք, կորանք, կորանք»: Ասում եմ՝ «ի՞նչ է պատահել»: Մեկ էլ հերևի երկու դուռն էլ բացին, երկու զինվոր նստեցին՝ ավտոմատները ձեռքներին, և ինչքան հասկացա, հրամայեցին՝ դե քշի: Բերեցին, բերեցին, էկանք հասանք Մուրքի: Էկանք հասանք Մուրքի, բարձրացանք մի բարձր տեղ... Բայց բացարձակ հանգիստ եմ, բոլորովին լարվածություն չկա, ոնց որ ամեն ինչ նորմալ է: Նիշում եմ՝ Միտերին ասացի, որ եթե զինվորներ են, մի վախենա, ինչ որ կհարցնեն, ամեն ինչ ճիշտը պատասխանի: Եթե էդ խուժան լինի, կարող է մի տեղ դեմ տան պատիկ, սպանեն, ասեն՝ «տեսեք, հայ լուսնները էկել էին, բռնեցինք, չենթարկվեցին, սրիպված հաշիվները մաքրեցինք» (*դադար 5 վրկ*): Բարձրացրին, տարան վերև, էնտեղ գիշեր էր արդեն, դուրս էին էկել ընտանիքներ, էնտեղ նարդի էին խաղում, թեյ էին խմում, էդ կարգի բաներ: Մեզ տարան, ուղեկցեցին մի տեղ: Երկու մարդ էր նստած: Նստեցրին ինձ մեկի մութ, նրան՝ մյուսի մութ, էն մեկը թուրքերեն է խոսում, էս մեկն էլ ինձ հետ անգլերեն է խոսում: Իր անգլերենը շար լավ էր, իմ անգլերենը իր համեմատ չի ձգում երբեք: Նարցնում է. «ո՞վ ես, ի՞նչ գործ ունես էս կողմերում, ի՞նչ գիտածոդով էր, դու ի՞նչ թեմայով էիր խոսում»: Ասում եմ՝ դե դա շար մասնագիտական է, ասում է՝ «ոչինչ, ասա»: Ես էլ ասում եմ: Ներս հարցրեց, թե «ձերոնք ի՞նչ էին անում էստեղ»: Ասում եմ «ապրում էին, էստեղ էր իրենց տունը, էստեղ ապրում էին»: Ասում է. «ովքե՞ր են էստեղից գնացել»: Ասում եմ՝ «դե հայրս է իր մոր հետ, մյուսները չեն գնացել»: Ասում է՝ «ի՞նչ էին անում էստեղ»: Ասում եմ՝ «հայրս երեխա է եղել»: «բա մա՞յրն ինչ էր անում»: Ասում եմ «գյուղացին դարի սկզբին ի՞նչ պետք է աներ»: Լավ, վերջապես ասում է. «դու գիտե՞ս, որ դարի սկզբին հայերը ժուսների հետ միացել էին այստեղ, իրար հետ կռվում էին թուրքերի դեմ»: Ասացի՝ «ես ամեն ինչ գիտեմ»: Ասում է «Բիթլիսի դեպքերն էլ գիտե՞ք»: Ասացի «հա, իհարկե, ես բոլոր դեպքերն էլ գիտեմ»: «Լավ,- ասում է,-գնացեք»: Մեզ ուղեկցեցին, նստեցինք մեքենան, գնացինք:

Էկանք հասանք Մուշ: Մինչև գնալս ես ծրագրել էի, որ գոնե Մշո Սուլթան Սուրբ Կարապետը մտնեի, այդ հողին կանգնեի: Նա, հետո որ եկանք, էդ առավոտվա կողմն էր արդեն, Միտերի կինը մեզ սպասում էր: Եկանք, մեկ էլ (*դադար 4 վրկ*), դե լավ, աաի. «Չէ, ես գնում եմ, առավոտը գնում եմ: Էլ ոչ մի տեղ չեմ գնում»: Իրերս հավաքում էի, մեկ էլ տեսնեմ՝ ճամպուրկունս շար նվերներ կային: Նիշեցի, որ գալուցս առաջ Երևանում Վերնիսաժի մութից անցնելիս ընկերներիցս մեկը մի ամբողջ խորձ ուլունքներ, թզբեհներ, էդ կարգի բաներ բերեց, ասաց. «Լսի, որ կիջնես ձեր գյուղը, հերթով մարդկանց կբաժանես, կգնաս, ոչ մի բան մի հարցնի, բոլորին նվեր կտաս կանցնես»: Դրանք բոլորը մոռացել էի, ճամպուրկի մեջ էին: Նանեցի, տվեցի Միտերի կնոջը,

կոնյակներն էլ փվեցի Մհերին: Մհերի կինը բերեց մի հափ սվիպեր, մի հափ շալ, ասաց՝ էս կրանես... Ամուսինն է թարգմանում, ասում է. «Ֆանտոմի համար է փալիս, որ փանես փաս խանումին»: Ասում եմ լավ, կրանես կրամ խանումին:

Առավոտյան նստեցի ավտոբուս, գնացի: Ես պետք է գայի Անիի կողքից անցնելի, պետք է Անի մտնելի, Էրզրում... Ավտոբուսը գնում էր մինչև Էրզրում, էկանք հասանք էն հողի կամուրջը, որ պետք է թեքվի էնտեղ, մեքենան կանգնեցրի, իջա: Ասի՝ թող ինքը գնա Էրզրում, ես էստեղից մի հափ մեքենա կնստեմ, կգնամ Կարս: Կգնամ Կարս, հետո՝ Արդահան: Մի հափ մեքենա նստեցի, հասա Կարս: Կարսում ես ահագին ծրագրեր ունեի՝ Բերդը, Առաքելոցը, լիքը բաներ կար Կարսում: Բացարձակապես բան չարի, մի հափ մեքենա՝ փաքսի գրա, ասի՝ հասցրեք ինձ Արդահան: Բացարձակապես ոչինչ չէի կարողանում... Ես ուզում էի փուն հասնել, միայն ուզում էի փուն հասնել, չգիտեմ ինչու, միայն փուն հասնելի: Արդահանում գիշերեցի, առավոտյան եկա Ախլցխա, Ախալքալաք, էնտեղից՝ Երևան (*փուսկասն դադար*):

Եկա այստեղ, դեռ գյուղ՝ Շղարշիկ չեմ գնում: Բայց պետք է գնայի, գիտեի, որ բոլորն ինձ են սպասում: Պետք է գնայի, պարմեի: Ցույց փայի: Չեմ գնում, չգիտեմ ինչու, չեմ գնում: Մի երկու օրից մեծ եղբայրս եկավ. «Էս ու՛ր ես, ինչու՞ չես գալիս»: Էդպես հավաքվեցինք, ընտանիքով գնացինք գյուղ: Մեր ավարը մեր հետ, ինչ որ ունենք, գնացինք գյուղ: Էդ ջուրը, բնական է, բոլորին էսքան փվել եմ (*ցույց է փալիս՝ քիչ-քիչ, որ բոլորին հերիքի*): Մի բան շար փալավորվեց իմ մեջ գյուղում՝ այստեղի մեր գյուղում՝ Շղարշիկում: Դե եկան, անմիջապես լցվեցին մեր փուն: Պարմում եմ, էդ հողը, որ ցույց փվեցի, թե էս էլ մեր հողն է, մեր գյուղից բերած քարը, մի փղա կար, էն ժամանակ ինքը 40 փարեկան կլիներ՝ 40-50 փարեկան, հիմա մահացել է, հենց որ հողը փեսավ, անմիջապես մի պորոնեց վերցրեց, գցեց բերանը: Ես դա չեմ մոռանում, էսպես մի պորոնեց վերցրեց, գցեց բերանը... էդ հողը բոլորին, հնարավորինս բոլորին բաժանեցի, որ իրենց գերեզմանները փանեն, ջուրը, ովքեր եկել էին, խմեցին, հետո...

Ներաբրքի մի բան կար. էնտեղից մինչև էստեղ գալը ես, հենց որ քնում էի կամ ննջում էի ինչ-որ տեղ, անմիջապես երագում հայրս էր գալիս, անընդհատ, անընդհատ, անընդհատ: Ամբողջ գիշերվա երագում հայրս էր: Բայց հենց որ փարանք էդ հողերը լցրեցինք գերեզմանին, վերջը էնտեղ էդ արարողությունը կարարվեց, էնտեղի բերած խունկը բերինք այստեղ ծխեցինք հորս գերեզմանին, եղբորս գերեզմանին, արդեն դրանից հետո էլ հորս չէի փեսնում երագում:

Մի բան էլ կար էլի էդ սենյակներստեղից: Անկարայից որ գնում էի Էրզրի՝ մեր փուն, գիշերը քիչ էի քնում, մեկ էլ մի գիշեր երագ փեսա. իբր թե իջնում եմ ինչ-որ մի տեղ, մեկ էլ իմ վրա հարձակվում է մի հափ կարմիր մեծ ցուլ, մեծ կարմիր ցուլ է իմ վրա հարձակվում և ինձ գետնեց պարզապես, ինձ գետնեց... Միակ բանը, որ մտածում էի, ասի՝ լավ, իր կտորշներից էնպես բռնեմ, որ չսեղմի, կուրծքս չջարդի, մնացածը ոչինչ: Դիմադրում եմ, էսպես պահում եմ կտորշները ու սկսում եմ դիմադրել: Ահագին էդպես: Յլին ոնց որ բան չհաջողվեց: Ոնց որ բան չստացվեց, ասի լավ, էս բանը՝ ցուլը, չի կարողանում, հլա սպասի ես փորձեմ: Ոնց որ ուժ փվեցի, շուտ փվեցի ցլին, ցուլն ընկավ: Ցուլն ընկավ, էլա կանգնեցի, մեկ էլ փեսնեմ՝ հայրս, մի քիչ հեռու կանգնած, նայում է, ձեռքերը մեջքի հետևը դրած, կանգնած՝ նայում է: Ասի՝ այ հեր, էս ցուլը ինձ կտորում էր, դու բան չարիք: Ներս ոչինչ չպարասխանեց, շուտ էկավ, էլի ձեռքերը մեջքին դրած՝ կամաց-կամաց գնաց: Զարթնեցի՝ երագ էր:

ՄԵՐ ԶՐՈՒՑԱԿԻՑՆԵՐԸ (ԵՐԿՐՈՐԴ ՍՅՈՒՆՅԱԿ) ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՓՐԿՎԱԾ ՆԱՐԱԶԱՏՆԵՐԸ (ԶՈՐՐՈՐԴ ՍՅՈՒՆՅԱԿ)

Զրուցակիցների անունները, ծննդյան թվերը, վայրը, հարցազրույցի անցկացման վայրը

Զրուցակիցների լուսանկարները (Գառնիկ Մանուկյանի լուսանկարի փոխարեն տեղադրված է նրա՝ Եղեռնի զոհերին նվիրված “Յավի կանչը” գրքի լուսանկարը)

Զրուցակիցների փրկված հարազատների ծննդյան վայրը, նրանց ղեկերումների ուղին մինչև Նայասարնի հանրապետությունում հաստատվելը

Զրուցակիցների փրկված հարազատներից մեկի լուսանկարը (Գառնիկ Մանուկյանի հարազատի փոխարեն տեղադրված է նրա “Միփան սարի ծաղիկները” գրքի լուսանկարը՝ որպես իր և իր հարազատների հայրենիքի կարոտի արտահայտություն)

1 Աիդա Թոփուզյան, 1948թ. Բեյրութում, Երևան

Նայրը՝ Ադաբազարից, մայրը՝ Մերսինից, Նունասարան-Լիբանան-Արևելյան Նայասարան

2 Ավերիս Քեշիշյան, 1930 թ., Բեյրութում, Երևան

Ծնողները՝ Ադանայի և Մարաշի միջև ընկած Լափաշ գյուղից- Ալեքսանդրիա-Պաղեստին-Բեյրութ-Նայասարանի Նանրապետություն

3 Անահիտ Նովհաննիսյան 1979թ., Թալինի Աջնակ գյուղ

Նայրը Մշո Գոմեր գյուղից- Արևելյան Նայասարան: Լուսանկարում Անահիտ Նովհաննիսյանի ամուսնու ծնողներն են՝ Մկրտիչը և Անահիտը Սասունի Մջգեղից

4 Ալբերտ Մամիկոնյան,
1953թ., Կիրովականում,
Երևան

Նայրը Արդվինից,
տապերից մեկը՝ Արդահանից-
Ռուսաստան-Պարսկաստան-
Լիբանան-Նայաստանի
հանրապետություն: Ալբերտ
Մամկոնյանի հայրը փրկվել է
մեկ տարեկանում

5 Անահիտ Բարդակչյան
1940 թ., Բեյրութում,
Երևան

Ծնողները Մարաշից
Լիբանան-Նայաստանի
հանրապետություն:
Լուսանկարում Անահիտ
Բարդակչյանի մայրը՝ Մարին
և մորաքույրը Բեյրութում

6 Արփիկ Շահինյան 1923թ.,
Արմավիրի մարզի
Փարաքար գյուղ

Ծնողները՝ Բիթլիսի Թեղուր
գյուղից-Արևելյան Նայաստան

7 Անահիտ Նովսեփյան,
1952թ., Գեղարքունիքի
մարզի Նորակերտ գյուղ

Ծնողները՝ Բիթլիսի Սեխ
գյուղից-Արևելյան Նայաստան

8 Արսակ Նովսեփյան,
Գեղարքունիքի մարզի
Նորակերպ գյուղ

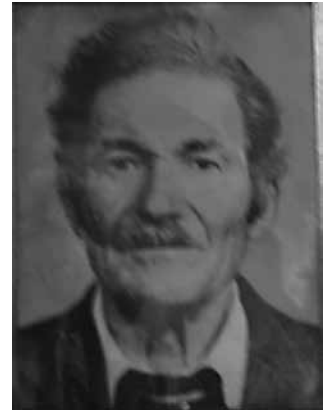
Ծնողները՝ Բիթլիսի
Օվ գյուղից-Արևելյան
Հայաստան: Լուսանկարում
Արսակի հայրն է: Նկարը
արվարաված է “Երկիր”
թերթից:

9 Առաքել Հարոյան, Ուջան
գյուղի գյուղապետ, ծնվել
է 1953թ. Ուջանում

Հայրը՝ Սերոբ Հարոյանը
Սասունի Ծման գյուղից
Միրիա՝ Ղամշլու-
Հայաստանի
հանրապետություն: Առաքել
Հարոյանի հայրը՝ Սերոբ
Հարոյանը

10 Արեգնազ Պողոսյան,
1940թ., Երևան

Ծնողները Սասունի Արվկունք
գյուղից-Ռուսաստան-
Արևելյան Հայաստան:
Արեգնազի մայր Խանումը
փրկվել է 6 փարեկանում:

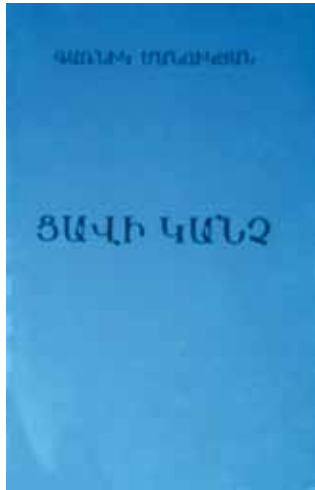
11 Ալմասր Նարոյթունյան,
1920թ., Աշտարակի
Ուջան գյուղ

Ալմասրի մայր Նայկանուշը
Բաթմանա դաշտի
Գրասիրա գյուղից էր,
փրկվել է 13 տարեկանում,
ճանապարհներին թաղել
է սպանված մորը, սովից
մահացած եղբորը, քրոջը:

12 Գառնիկ Մանուկյան,
Գեղարքունիքի մարզի
Նորակերտ գյուղ

Վանի թիմար գավառի
Սոսրաթ գյուղից-Արևելյան
Նայասարան

13 Գարեգին Չուգասցյան,
Երևան

Պապը՝ ԱՄՆ-Սեբաստիա
Իրան-Թավրիզ, Նայասարանի
հանրապետություն:
Լուսանկարում Գարեգին
Չուգասցյանի պապն է:

14 Գյոզալ
Նովիաննիսյան, 1918թ.,
ծնվել է երկրորդ գաղթի
ճանապարհին, Արմավիրի
մարզի Դալարիկ գյուղ

Ալաշկերտի Խասարուր
գյուղից-Արևելյան Նայասարան

15 Գրիշ Բադայան, 1935թ.
Կոտայքի մարզի Գեղաշեն
գյուղ

Վանի Վերին Սիփան
գյուղից-Արևելյան Նայասարան

16 Ելենա Արդահանյան,
Երևան

Նայրը Արդվինից,
մայրը՝ Արդահանից ոչ
հեռու՝ Շավշեթ գյուղից
Վրաստան-Նայասարանի
հանրապետություն

17 Էլլա Դավթյան, 1938թ.,
Աշնակ գյուղ

Ծնողները Սասունի Գոմեր
գյուղից-Արևելյան Նայասարան

18 Էլենորա Ղազարյան,
1949թ., Աշնակ գյուղ

Ծնողները Սասունի
Մջգեղից՝ Արևելյան
Նայասարան: Լուսանկարում
մայրն է:

19 Թամարա Պողոսյան,
1924 թ., Գյումրի

Ծնողները՝ Բասենի գավառի
Էկկարաթ գյուղից Վրաստան-
Արևելյան Նայասարան

20 Նայրապետ Յազիրջյան,
1920թ., Սալոնիկ,
Հունաստան, Երևան

Ծնողները՝ Դարդանելից
Հունաստան՝ Սալոնիկ-
Նայասարանի
հանրապետություն

21 Նամլետ Վովսեփյան,
1951թ., Թալինի Աշնակ
գյուղ

Ծնողները Սասունի Մջգեղից
Արևելյան Նայասարան:
Լուսանկարում Նամլետի
պապեղբոր կինն է՝ Վարդերը,
Սասնա Դժոկ գյուղից:
Վարդերի աջքի առաջ սպանել
են նրա երկու զավակներին,
երկուսին փարել անհայտ
ուղղությամբ, ավելի ուշ
սպանվել են ամուսինն ու
ավագ, վերջին զավակը:

22 Նրաչ Նովհաննիսյան,
1941թ., Արմավիրի մարզի
Դավարիկ գյուղ

Նրաչ Նովհաննիսյանի
ծնողները՝ Միհրանը և
Գյուզալը Ալաշկերտի
Խասարուր գյուղից հասել
են Արևելյան Նայասարան:
Միհրանը որբացել է հինգ
տարեկանում:

23 Նամեսարուհի Ավագյան,
1945թ., Բաղդադ՝ Իրաք,
Երևան

Մայրը՝ Թագուհին Վանից էր,
փրկվել է 3-4 տարեկանում,
ժանտախտով հիվանդների
միջից նրան վերցրել են
որբեր հավաքող ամերիկացի
միսիոներները: Ընտանիքից
միակ փրկվածն է: Ապրել է
Իրաքում:

24 Նովհաննես
Նովհաննիսյան,
Ապարանի Չքնաղ գյուղ

Տապը՝ Նայկանուշը Մշո
Բուլանդիսից էր, 1915թ.,
գաղթի ճանապարհին 10
տարեկան աղջկան դիակների
տակից հանել են ռուս
զինվորները: Ընտանիքից
միակ փրկվածն է:

25 Մուշեղ Գևորգյան, 1952թ.
Թալինի Դաշտաղեն գյուղ

Պապը՝ Մշո Բաղլու
գյուղից, տապը՝ Վանա
Արճեշից-Արևելյան
Նայասարան: Տապը՝ Խումար
Նովհաննիսյանը իր կորած
քրոջը գրավ միայն 1987թ.,
երբ ինքը 77 տարեկան էր:

26 Նաիրի Թաշիրյան,
1936թ., Կահիրե, Երևան

Կեսարացի մայրն
ու ամասեցի հայրը
ծանոթացել և ամուսնացել
են Կահիրեում՝ Եգիպտոս-
Հայաստանի
հանրապետություն: Պապը
Կիլիկիայում կռված
ֆրանսիական բանակի
կամավոր էր:

27 Նվարդ Մանասյան,
1969թ., Երևան

Ադանա- Հունաստան-
Հայաստանի
հանրապետություն:

28 Սարիբեկ Թովմասյան,
1954թ., Ուզան գյուղ

Հայրը՝ Կիրակոս
Թովմասյանը Բաթմանից էր,
Սասուն-Ղամշլու՝ Սիրիա-
Հայաստանի
հանրապետություն:

29 Սամվել Միրզոյան,
1929թ., Գեղարքունիքի
մարզ, Նորակերտ գյուղ

Ծնողները՝ Բիթլիսի նահանգի
Օվ գյուղից-Նայասարանի
հանրապետություն:

30 Վարդուհի
Մարտիրոսյան, 1932թ.,
Թուրքիայի Իսկանդերուն
քաղաքում, Երևան

Իսկանդերուն-
Սիրա-Նայասարանի
Նանրապետություն

31 Վարդ Աբաջյան, 1954թ.,
Աջնակ

Նայրը՝ Մանագերտից-
Արևելյան Նայասարան:
Մայրը՝ Զոզան Գվարս
գյուղից էր: Լուսանկարում
ձախ կողմինը Վարդի մայրն
է՝ Զոզանը:

32 Վասակ Թորոյան,
1949թ., Թալինի Շղարշիկ
գյուղում, Երևան

Նայրը և փայրը՝ Բիթլիսի
նահանգի Մոսկան գավառի
Արփի գյուղից-Արևելյան
Նայասարան

Վասակ Թորոյանի հայրը

33 Վազգեն Ղուկասյան,
1933թ., Աշնակ

Ծնողները՝ Խուրի Ավարբ
գյուղից- Արևելյան
Հայաստան: Լուսանկարում
հայրն է՝ Խուրթեցի Խաչոն,
Սովետական Հայաստան
թերթի 1988թ. հունվարի 1-ի
համարում

34 Վարդան Հակոբյան,
1960թ., Գեղարքունիքի
մարզի Նորակերպ գյուղ

Պապերը՝ Վանի Մխկներ
գյուղից- Արևելյան
Հայաստան

35 Տաթևիկ Հովհաննիսյան,
1983թ., Երևան

Պապերը՝ Ալաշկերտի
Խասարուր գյուղից-Արևելյան
Հայաստան

Ներագրություններ Թուրքիայում՝
«Երանի նրանք գնացած չլինեին»
Նայկական հիշողություններ հրեոյ
Թուրքիայում

Լեյլա Նեյզի

«Երանի նրանք գնացած չլինեին». հայկական հիշողությունների բեռը Թուրքիայում

Թուրքիայում մեր գրույցի մասնակիցներից մեկը, խոսելով հայերի մասին, օգտագործեց վերը բերված արտահայտությունը. «Երանի նրանք գնացած չլինեին»: Այս արտահայտությունը նշանակալից է, քանի որ այն մարմնանշում է անցյալի հանդեպ կարողի վերջերս դրսևորվող երևույթը: Դրանով ընկալվում/պարկերացվում է մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև գոյություն ունեցող ներդաշնակ հարաբերությունների վրա հիմնված մի կորուսյալ հասարակություն, որպեսզի վերջինների արդիականությունը հակադրվում էր առաջինների հետամնացությանը: Անցյալն իդեալականացնող այս դիսկուրսը միաժամանակ լռելայն, հարմարորեն խուսափում է խորթին հարցերից, իր իսկ լռությամբ ենթադրելի փախույթ, որ այս հողի զգալի մասը կազմող քրիստոնյա բնակչությունը «գնացել է» իր սեփական կամքով:

1990-ականներին առաջացած կարոպախարի այս դիսկուրսը կարող է դիտարկվել որպես փաստանյայտների ընթացքում հանրային ոլորտում լռության մարմնաված անցյալի մասին խոսելու երկչոր փորձ: Մեր հետազոտությունը ցույց է տալիս, սակայն, որ անհավանական իրենց փորձը փոխանցել են սերնդե սերունդ, և Թուրքիայում հայերի մասին անձնական ու տեղական հիշողությունները միանգամայն կենդանի են: Մենք նախընտրեցինք անցյալի հիշողություններին անդրադառնալ ներկայի համար դրա կարևորության փաստանկյունից: Նախորդ սերունդների փորձի մասին տեղեկություններից զարդ հայկական հիշողությունների բեռը, որը մարդիկ Թուրքիայում շարունակում են կրել, կարող է դիտարկվել մեր հասարակության՝ իր ոչ վաղ անցյալի, արդիականության և ազգային ինքնության դեռևս չլուծված և շփոթիչ հարաբերությունների փոխաբերություն:

1923 թվականին հիմնադրված Թուրքական Հանրապետության նպատակը նոր, ժամանակակից ազգ ստեղծելն էր: Արդիականության դիսկուրսը խիստ հաջողակ էր մեծ չափով ներգաղթածներից կազմված հասարակությունում, որոնք հույս ունեին բարելավել իրենց հետնորդ սերունդների կյանքը: Հանրապետությունը նոր կյանքի սկիզբ էր, և «Աթաթյուրքի զավակների» սերունդը սովորեցնում էր կենսականապես ապագայի վրա: Թուրքական ազգային ինքնությունը, սակայն, անխուսափելիորեն իր երևից բերում էր նոր պարմության անհրաժեշտություն: Պարմությունն այնպես, ինչպես շարադրված է դասագրքերում, կենսորոնանում է ոչ թե վաղ անցյալի պարմությունների, բռնությունների և փրավմանների վրա, այլ՝ Կենսորոնական Ասիայիում թուրքերի ծագման խնդիրների: Թուրք լինել՝ ենթադրում էր խոսել թուրքերեն, ունենալ սուննի մահմեդական ծագում և նույնականանալ էթնիկ թուրքերի հետ: Հաշվի առնելով օսմանյան հասարակության բազմալեզու, բազմէթնիկ և բազմակրոն բնույթը, միասնական ազգային ինքնության պահանջի համառությունը շարունակելով հարկադրում է կամ հրաժարվել իրենց բոլոր փարբերություններից, կամ փարանջարել իրենց հասարակական ու անձնական ես-երը (ինքնությունները): Այս մոլորեցումը կադապարին մասամբ չհամապատասխանող մահմեդական համայնքների հանդեպ էր, այնպիսիք, ինչպիսիք քրդերն ու ալավիիներն են: Օսմանյան հասարակության անքակտելի մասը կազմող քրիստոնյաները (և հրեաները) բացառվում էին: Պարմության դասագրքերը քիչ էին անդրադառնում նրանց, բացառությամբ թուրք ժողովրդի համար պտրենցիալ վրանգ ներկայացնող «այլոք» հիշարակումների:

Կրթական համակարգի կամ լրավության միջոցներով մարմնավոր ազգային պարմությունը մարդկանց մարտելու աստիճանը պայմանավորված է դրանց, ինչպես նաև այլ՝ անցյալի մասին գիտելիքների այլընտրանքային աղբյուրների մարտելիությամբ: Ժամանակակից թուրքական ինքնություն ստեղծելու փորձը հիրավի ձևավորեց թուրքական ազգայնամտությունը ներառող

հզոր միջին խավ, սակայն դրա հետ միասին քեմալական վերնախավն անընդհատ բախվում էր հակամարտող շարժումների մարտահրավերներին: Այս պրոբլեմները մշտապես ուժային մեթոդներով ճնշվում էին: Գոբալ գործընթացներից հետո թուրքական ազգային պետության ամենագորեղ մարտահրավերն առաջ եկավ 1980-ական թվականներին, երբ ինքնության քաղաքականությունից բխող հակամարտությունները սկսեցին սպառնալիք դառնալ ազգային ինքնության բեկուն հիմքերին:

Ազգ-պետություն կայությունն այսօր հեղափոխական ժողովրդավարացման ուղղությամբ համարձակ քայլեր է պահանջում, ներառյալ ոչ վաղ անցյալի պարմության վերազնահարումը որպես քաղաքացիների և պետության միջև նոր պայմանագրի միջոց: Նորագույն պարմության վերաբերմունքն հնարավորություններից մեկը հանրային/ազգային պարմության և փեդական ու անձնական հիշողությունների խզման մարտահրավերն է:

1980 թվականի զինվորական հեղաշրջումից սկսած վերջին երեսուն տարիների քաղաքական ցնցումները, այդ թվում աշխարհիկ-իսլամական հակամարտությունը և թուրքական բանակի ու ՔԲԿ-ի (Քրդստանի Բանվորական Կուսակցություն) միջև զինված բախումները հանգեցրին պարմության ու ազգային ինքնության հարցերի հանրային քննարկումների ծավալմանը: Ռևիզիոնիստական (քննադատաբար վերանայող) պարմությունը մարտահրավեր է նետում պաշտոնական պարմությանը և փոքրամասնությունների նկատմամբ հեղափոխությունն աճում է: Անհատները և համայնքները, հաճախ հիշողությունների օգնությամբ, սկսել են իրենք հեղափոխել այլընտրանքային պարմությունները և ինքնությունները: Պարմական իրադարձությունների ոչ վաղ անցյալի անձնական և փեդական հիշողությունների կենսունակությունը հնարավորություն է տալիս մուրթ գործել փարատեսակ, երբեմն հակասական դեպքերի շրջան:

Տայկական հիշողությունների բեռը Թուրքիայում իր անցյալի հետ շիզոֆրենիկ հարաբերությունների օրինակ է. այսօրվա հանրության լռությունը կամ մերժումը գոյակցում է նրա հետ, ինչն իրականում «բաց գաղտնիք» է: Թուրքիայում

կան որոշ համայնքներ և փրաածքներ, որոնց վրա 1915 թվականը չի ազդել և որպեսզի հայերի մասին հիշողություններ գոյություն չունեն: Լրավամիջոցների քննարկումները մեծ մասամբ կենտրոնացած են միջազգային քաղաքական խնդիրների վրա, այդ դեպքերի ազդեցությունը Թուրքիայի անհատների և բնակավայրերի վրա հաշվի չեն առնվում և չեն վերլուծվում: Ինչու՞ է նորագույն պարմությունն այսպես կրքոտ քննարկվում այսօրվա Թուրքիայում: Ինչպե՞ս են անհատները և համայնքները վերականգնում նորագույն պարմությունը: Ինչպե՞ս են 1915 թվականի իրադարձությունները փոխանցվել սերնդե սերունդ: Ի՞նչ կարծիք ունենք մենք պարմության հակասությունների և լռությունների մասին: Ինչու՞ Թուրքիայում հայերի մասին հիշողություններն այսքան նշանակալից են ազգային և այլ ինքնությունների կառուցման համար: Մրանք այն հարցադրումներից են, որոնք մենք առաջադրել էինք մեր հետազոտության ընթացքում:

Մեթոդաբանությունը

Նկարի ունենալով հայերի հարցի նրբությունը Թուրքիայում, լուրջ խնդիր էր հասարակության փարբեր շերտերից պոբենցիալ գրուցակիցներ գրնել, ովքեր կկամենան խոսել այս հարցի շուրջ և կհամաձայնվեն, որ գրույցը գրի առնվի: Մենք չէինք ցանկանում նաև հարցազրույցի թեման սահմանափակել այնպես, որ հնարավոր քննարկումների ընդգրկումը նեղանա: Մեր գլխավոր ռազմավարությունը անձնական վարահելի կապերի միջոցով գրուցակիցներ գրնելն էր: Օրինակ՝ յուրանքանչյուր հարցազրույց անցկացնող գրուցակիցներին որոնում էր իր անձնական ծանոթների ցանցի միջոցով: Այս ցանցերի միջոցով մենք կարողացանք

պարմություններ գրանցել փարբեր սեռա-փարիքային խմբերի և էթնիկ, կրոնական ու սոցիալական միջավայրերի պարականոց հասարակ մարդկանցից: Մեր սեփական ինքնությունները և մեր անձնական կապերը գրույցների ընթացքում կարևոր դեր խաղացին վերջնական արդյունքի և հաջողության հասնելու համար: Զրույցի մասնակիցներին մենք խնդրում էինք պարմել իրենց ընտանիքի և ծննդավայրի պարմության մասին այն, ինչ իրենք գիտեն: Իրականում դրանք ոչ թե հարց ու պարասխանի վրա կառուցված հարցազրույցներ էին, այլ՝ պարմողին ունկնդրելու փորձ: Մեր նպատակը գրուցակիցների համար իրենց սեփական պարմությունները կառուցելու մթնոլորտի ստեղծումն էր:

Վարցազրույցները մենք իրականացրել ենք անցյալում հայերի ցայտուն ներկայացվածության փարածքներում: Մենք աշխատել ենք Սրամբուլում, Կենտրոնական Անապոլիայում և մասնավորապես Վարավ-Արևելյան Անապոլիայում: Մեր գրուցակիցները սերնդային, սեռային, փարածաշրջանային և հասարակական պարականությունից առումներով շար փարբեր էին: Վարցազրույցների մեջ ընդգրկված էին մարդիկ, ովքեր իրենց նույնացնում էին որպես թուրքեր, քրդեր և հայեր: Այս ծրագրի համար գրանցվել, վերձանվել և արխիվացվել են շուրջ հարյուր հարցազրույց:

Այստեղ մենք հրապարակում ենք փաստերը անձի պարմություն իրենց սեփական մարմուցմամբ: Յուրաքանչյուր անհար, անշուշտ, եզակի է, սակայն մենք փորձել ենք ներկայացնել հնարավորինս փարբեր փաստի անձանց, ինչպես նաև պարմություններից բխող փարբեր թեմաներ: Քանի որ մեր հարցվողներից ոմանք անանունություն պահանջեցին, մենք ամենուր օգրագործել ենք ծածկանուններ: Տեքստերին ուղեկցող լուսանկարները նույնպես պարզ դիմանկարներ չեն, այլ՝ յուրաքանչյուր հարցազրույցի ոգին ներկայացնելու փորձ:

Թեմաները

Մեր գրուցակիցներին մենք խնդրել ենք խոսել իրենց ընտանիքների և իրենց ծննդավայրի պարմության մասին: Նրանց պարմություններն ըստ էության փարբեր աղբյուրներ ունեն՝ իրենց սեփական հիշողությունները, նախորդ սերունդներից փոխանցված հիշողությունները (երպիշողություններ), գրավոր պարմությունը և լրավամիջոցները: Պարմությունները հաճախ մանրամասն փրդեկություններ են պարունակում գրուցակիցների, նրանց ծնողների, պարբերի-փարբերի և, որոշ դեպքերում, նրանց պարբերի և փարբերի ծնողների մասին: Սա հնարավորություն է ընձեռում վերլուծել, թե մեր գրուցակիցներն ինչ կերպ են վերականգնում մտրիկ անցյալը:

Մեր գրուցակիցների մեծ մասը, եթե նույնիսկ մենք ինքներս չէինք ընդգծում հարցը, 1915 թվականը նշել է որպես 20 դարի Անապոլիայի պարմության ըստ երևույթին ամենացավալի իրողություններից մեկը: Վայկական բնակչության համար խիստ աղերպալի հեղանակներից գար 1915-ը հսկայական աղբյուրություն է թողել Անապոլիայի բնակավայրերի և մարդկանց վրա, որոնց արձագանքները կարելի է գգալ միջև այսօր: Նյութական մշակույթի մնացորդները, որպիսիք են ավերվող եկեղեցիները, փները, գերեզմանոցները, անհամար իրերը, ինչպես՝ պղնձյա սկուրեղները, կարի մեքենաները կամ դաշնամուրները ամենուրեք են: Վայերի մասին փրդական պարմությունները նույնպես կենդանի են պահում հիշողությունները: Առանձին անհարների, հայերի մասնակցությամբ փրդի ունեցած փրդական իրադարձությունների, թաղված հայկական գանձերի մասին պարմությունները փոխանցվում են սերնդե սերունդ: Կյանքում հայերը «հայտնվում են» նույնիսկ մարդկանց երագներում, անեծքների և մոգական խոսքերի միջոցով, որոնք, ըստ շարբերի, հայերը հեռանալիս թողել են իրենց հայրենիքի լանդաֆարներում:

1915 թվականը մեր գրուցակիցների մտր ներկայանում է որպես կյանքի առանձին դրվագ: Քրիստոնյաների և մահմեդականների փոխհարաբերությունները միջև 1915 թվականը նրանց պարմություններում ներկայանում են խաղաղ գոյակցության

նկարագրությամբ: Պատմողներն ընդգծում էին մահմեդականների և քրիստոնյաների մշակութային ընդհանրությունն ու պատմում էին միախոյունված կյանքի առանձին դրվագներ: Մահմեդականները մանրամասն պատմություններ էին հիշում իրենց ընտանիքների կողմից ճանաչված առանձին հայերի մասին: Դրանք հաճախ հարևաններն էին կամ գործարարները, ինչպես, օրինակ վարպետ արհեստավորները [*ասուս*]:

Խիստ ուշագրավ են Անարոլիայի հայ բնակչության ոչնչացմանը հանգեցրած դեպքերի նկարագրությունների ընթացքում մեր գրուցակիցների կողմից գործածվող արտահայտությունները: Նրանց կողմից օգտագործված տերմինների շարքին են պատկանում ռազմական մորթիլզացիա [*seferberlik-սեֆերբերլիկ*], պատերազմ [*savas-սավաշ*], հակամարտություն [*catısma-չաթռնա*], 1915, 1915 թվականի դեպքերը [*1915 olayları-օլայլարը*], արտաքսում [*tehcir, kaffe-թեհչիր, քաֆլե*], գնալ կամ մեռնել [*gitmek- գիթմենկ*], կտորած [*katliam, kıym, kırım, kesim -քասուլիսմ, քըլըմ, քըրըմ, քեսիմ*], ցեղասպանություն [*soykırım-սոյքըրըմ*] բառերը:

Զրուցակիցների կողմից օգտագործված տերմինները թույլ են տալիս դատարկություններ անել, թե ինչպես են նրանք նախընտրում ներկայացնել իրադարձությունները: Մահմեդական գրուցավարի հետ խոսելիս հայ գրուցակիցն, օրինակ, օգտագործեց *սեֆերբերլիկ* տերմինը, ասելով. «Եկեք օգտագործենք ավելի փափուկ բառեր, դրանք չափազանց մեծ ցավ չեն պատճառում»:

Յուրաքանչյուր պատմություն, անշուշտ, եզակի է, սակայն պարբեր համայնքների պատկանող անհատների պատմությունների համեմատությունը հնարավորություն է տալիս ուրվագծել որոշ հիմնական թեմաներ: Նայ գրուցակիցների պատմությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Նրանտ Դինքի սպանությունը շրջադարձային էր, այն ձևափոխեց ինչպես հայկական համայնքի ներքին, այնպես էլ հայ համայնքի և թուրքական հասարակության միջև առկա հարաբերությունները: Նրանտ Դինքի սպանությունը և հանրության արձագանքն այդ սպանությանը հայերին խրախուսեց, որպեսզի նրանք հրապարակայնորեն խոսեն 1915 թվականի մասին: Այս երևույթն իր մեջ ներառում է թե ընտանեկան պատմությունները ներկայացնելը, թե օսմանյան պետության պատրասխանավորության մասին խոսակցությունները: Մեր հայ գրուցակիցները հղում էին անում հայերի ու մահմեդականների մտերմիկ հարաբերություններին, ընդհանուր մշակույթին, հողին կապվածությանը, 1915 թվականին տեղացի մահմեդականների կողմից հայերի պաշտպանության դեպքերին, անցյալի դեպքերի ընդունման անհրաժեշտությանը, որպեսզի կարողանան որպես հավասար քաղաքացիներ միասին ապրել ժողովրդավարական հասարակությունում:

Նայ գրուցակիցների պատմությունները վկայում են նաև, թե ինչ է նշանակում մեծանալ գլխավորապես պաշտպանողական բնազդներ ունեցող քայքայված փոքրամասնության համայնքում: Նրանք խոսում էին ընտանիքների կործանման և քրոհման պատճառով իրենց ընտանեկան պատմության թերի իմացությունների մասին, հաջորդ սերնդի պաշտպանության նպատակով 1915-ի դեպքերի շուրջ ընտանիքի ներսում լռության պատմելի մասին: Նրանք քննարկում էին, թե ինչքան դժվար է հայերի՝ որպես փոքրամասնության կյանքը և Թուրքիայի մահմեդական հասարակության ազդեցությունը վախեցած հայերի ինքնության ընկալման, ներկայացման և հանրային կիրարկման վրա: Նրանք դառնությամբ հաստատեցին, որ համայնքից դուրս իրենք ընկալվում են որպես ներգաղթածներից սերած օտար մահմեդականներ: Շարքերը խոսում էին անունների փոխաբերական դերի, զինվորական և քաղաքացիական ծառայությունների խորականության և Թուրքիայում ապրող հայերի վրա միջազգային հակամարտությունների վնասակար ազդեցության մասին: Չնայած ներհամայնական ամուսնությունների և համայնքի դպրոցներում իրականացվող հայալեզու կրթության միջոցով հայերը վերարտադրում են իրենց համայնքը, անընդհար նվազում է համայնքի դպրոցները հաճախող, մայրենի լեզուն օգտագործող, հայերի հետ ամուսնացող երիտասարդների թիվը, և շարքերը արտագաղթում են արտասահման: Միանգամայն հնարավոր է, որ Թուրքիայում փոխվում է հայի բնութագիրը, քանի որ երիտասարդ սերունդն իր հայկական ժառանգությունը հրապարակայնորեն հաստատելու և զուգահեռ իրեն ավելի հարմարավետ է գտնում թուրքական հասարակության մեջ ինտեգրվելով:

Այն փաստը, որ ՔԲԿ-ն 1915 թվականի իրադարձություններում ճանաչել է քրդերի դերը, քրդերի հանրային դիսկուրսի, մասնավորապես երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչների վրա ունեցել է կարևոր ազդեցություն: Շարք գրուցակիցներ բացիեբաց քննարկում էին Նարավ-Արևելյան Թուրքիայում հայերի դեմ սանձազերծված բռնությունների հարցում քրդերի պարասխանարվությունը: Այս իրողությունները բացառելիս հղում էր արվում պետական քաղաքականությանը, կրոնական առաջնորդների ազդեցությանը և նյութական շահախնդրություններին: Քուրդ գրուցակիցները դեպքեր էին պատմում հայերի դեմ կիրառված բռնությունների, հայերի սեփականության բռնագրավման և հայ կանանց ու երեխաների առևանգման մասին: Նարցագրույցները հաստատում են, որ լայնորեն տարածված էին հայ աղջիկների (հավաքված և նաև փղաների) ներառումը մահմեդական ընտանիքներ: Պարմությունները վկայում են այս հարաբերությունների շահագործողական բնույթը՝ կանայք բռնությամբ տարվում էին սեռական ծառայություններ մատուցելու, աշխատանքի և երեխաներ ունենալու համար: Պարմությունները ցույց են տալիս նաև, որ տեղական հակամարտությունները քրդերի միջև արդյունքում կարող են հանգեցնել հայերի պաշտպանությանը: Պետական բռնության և բռնագաղթի քրդական փառապանքների փորձն այսօր շարքերը նույնականացնում են հայերի անցյալ փառապանքների հետ: Տն u posiv (*շիվ ու պոշիվ*) քրդական արտահայտության իմաստը հենց նշանակում է, որ եթե հայերին խժռել են որպես «առաջին կերակուր», ապա քրդերը կդառնան հաջորդ կերակուրը:

Քանի որ հայկական ծագում ունեցող ընտանիքները և անհատները Անատոլիայում հայտնի էին, հայ հարսնացուների մասին պարմությունները կարող են հայտնաբերվել հաջորդ սերունդների, ներառյալ նրանց հետնորդների պարմությունների մեջ: Միջոցներից մեկը, որով հայ կանայք իրականում կարող էին արտահայտել իրենց ներկայացվածությունը, իրենց մահմեդական զավակներին իրենց պարմությունները փոխանցելն էր: Նույն կերպ, քանի որ հայերին պարկանած շարք տներ, դաշտեր և նույնիսկ ընկերություններ՝ աշխատանքային գրասենյակներ հայտնի են, ապա նրանց պարմությունները նույնպես սերունդներ հերո կարող են ի հայտ գալ:

Կանանց և սեփականության մասին պարմությունները ցույց են տալիս, որ դժվար թե 1915 թվականը կարելի է վերագրել անցյալին. այն մնում է ժամանակակից Թուրքիայի ամենօրյա կյանքի անբաժանելի մասը:

Խիստ ուշագրավ միտում է դիտվում մահմեդականների, մասնավորապես երիտասարդների պարմություններում սեփական ընտանիքներում հայկականություն վերահայտնաբերելու և հայերի հետ իրենք իրենց նույնականացնելու: Զոհի հետ նույնականացվելու նրանց այս մղումը կարող է դիտարկվել որպես ժամանակակից քաղաքական ինքնության արդյունք և իր պարասխանարվությունը հրապարակայնորեն ընդունելուց հրաժարվող հասարակությունում՝ մեղքի դեմ պայքարելու միջոց: Երիտասարդ քուրդ գրուցակիցներից մեկի խոսքերով՝ այս համարեքստում ինքն իրեն գոհ ներկայացնելը կարելի է դիտարկել որպես իշխանության աղբյուր:

Թուրքերի պարմությունները շարք հստակ արտահայտում են ազգային պարմության և տեղական հիշողությունների հակասությունները: Նարցագրույցների թուրք մասնակիցները նույնպես ընդգծում էին մինչև 1915 թվականը մահմեդականների և հայերի միջև առկա մերձիկ կապերը: Նրանք պարմում էին իրենց կամ իրենց ընտանիքների հարևանների, ընկերների կամ աշխատակիցների՝ անհատ հայերի մասին: Այդ հայերի մասին հիշողությունները սովորաբար երանգավորված են կարողով և ափսոսանքով: Պարմությունների հայերի կերպարները հաճախ իդեալականացված են՝ խելոք, աշխատասեր, կարգապահ, կրթված, առարածեռ: Մահմեդական գրուցակիցների անցյալի վերականգնումը միտված է հայերի արդիականությունը մահմեդականների թերզարգացությանը հակադրելուն: Դավաճանելով արևմտականական մտքեցմանը, իդեալականացված արդիականությունը թուրքերը նույնականացնում էին եվրոպական լուսավորվածության ենթադրվող համընդհանուր արժեքների հետ: Անցյալում մահմեդական էլիտան հավատում էր, որ օսմանյան հասարակությունը կարող է արդիականության հասնել միմիայն մահմեդականների առաջընթացին խոչընդոտող տեղացի քրիստոնյաների վերացումից հետո: Դրան հակառակ

ներկայումս խոսող մեր գրուցակիցների կարոտախարային կարծիքով եթե հայերը «չգնային», ապա նրանց գյուղը, ավանը, քաղաքը և երկիրն այսօր կարող էին ավելի բարգավաճ լինել: Այս փարբերությունը կարող է պայմանավորված լինել հանրապետության նվաճումները ներկայացնող ցինիզմով: Նաշվի առնելով հայաջնջման քաղաքականության հաջողությունը, այն կարող է մեկնաբանվել նաև որպես մեղավորության արտահայտություն:

Թուրք գրուցակիցների մեծ մասն, այնուամենայնիվ, 1915 թվականի մասին խոսելիս վարանոք և խուսափողական է: Նրանք գերադասում են չմասնակցել երևույթի և պարասխանարվության հարցերի ուղղակի քննարկումներին: Տեղացի անհարկների և փրկական իրադարձությունների մասին պարամությունների փխրությունն ու ավստսանքը շարք դեպքերում հակադրվում է 1915 թվականի ընդհանուր քննարկումներին բնորոշ լռությանն ու պաշտպանվողական կեցվածքին: Տարօրինակ է արդյոք, որ հայկական և քրդական հանրային դիսկուրսն, ըստ երևույթին, ավելի է փոխվել, քան թուրքերինը: Ներքին հակասություններով, լռությամբ և խուսանավումներով ապրելու գինն, այնուամենայնիվ, շարք բարձր է, և երևում է, որ նույնիսկ թուրքերի մեջ հասունանում է փրկական հիշողությունների ու հանրային դիսկուրսի խզվածքը հաղթահարելու անհրաժեշտության գիտակցությունը: Դա նկատելի է հարկապես երիտասարդության մեջ, որոնց անձնական պարամության որոնումները բախվում են ազգային ինքնության սահմանների հետ:

Մերժողականության և անցյալի մասին հանրության լռության խախտումը, անհարկների, ընդհանրիքների և համայնքների փորձի մասին միմյանց հետ գրուցելը կարևոր քայլ կլինի խաղաղության և փոխըմբռնման ճանապարհին թե Թուրքիայի ներսում, թե Նայասարանի և Թուրքիայի միջև: Բանավոր պարամության հետազոտությունները կարևոր միջոց են, որի օգնությամբ անձնական հիշողությունները կարող են արտահայտվել և կիսվել հասարակական ոլորտում:

Ինչ վերաբերում է հաշտությանը, մեր գրուցակիցները շարունակ ընդգծում էին այս փարածաշրջանում հայերի և մահմեդականների մշակութային ընդհանրության մասին, չնայած այս համայնքների միջև անցյալում թափված արյանը: Մեր գրուցակիցներից մեկի խոսքերով, «Եթե դուք նույնիսկ սպանել եք միմյանց, եթե դուք նույնիսկ միմյանց դեմքին չեք նայում, ձեզ երջանիկ դարձնում են նույն բաները»: Նրա կարծիքով երբ դուք դեմ առ դեմվում եք անցյալի հետ և պարասխանարվություն ընդունելն անխուսափելի է, այդ ամենը պետք է գուգորդվի ներմամբ և մոռացությամբ՝ որպես համարեղ ապագա անցնելու միակ հնարավոր միջոց: «Ինչպե՞ս կարելի է մոռանալ ջարդված ձեռքի ցավը: Դա կարելի է մոռանալ ներելու դեպքում: Մի բան է քննարկել, մի այլ բան՝ հարցականի փակ դնել, սակայն, ի վերջո, պետք է սիրես: Իսկ նրանք, ի պարասխան, պետք է քե՛զ սիրեն»: Նույն փրամաբանությամբ մեկ այլ գրուցակից անդրադարձավ անցյալ և ներկա սերունդների փարբերությանը, պնդելով, որ մեզ շրջափակող սահմաններն անհրաժեշտ է բացել, որպեսզի Արաքս գետն այլևս «վախի սահման» չլինի:

Գալիլեոյի մենությունը. «Պապիկ, ովքե՞ր են այդ Գյավուրները»

1960-ական թվականների սկզբներին Քամիլը հաճախում էր կենտրոնական Անատոլիայի Աքշեհիր քաղաքի Վերերան Մուսարաֆա Քեմալի անվան տարրական դպրոցը: Չնայած խորհրդավոր և վախեցնող դպրոցի շենքը գրավում էր Քամիլի և նրա ընկերների հեղափոխարարությունը, միայն տարիներ հետո նրանք իմացան, որ այն նախկինում եղել է աղջիկների կրոնական դպրոց: «Դուք գիտե՞ք նատարանները, որոնք օգտագործվում են եկեղեցիներում աղոթքի համար, մենք սովորում էինք դրանց վրա: Իհարկե դա առեղծված էր մեզ համար: Նրանք ասում էին. «Ահա «*քիրստեն*» [եկեղեցի], կամ նույնիսկ «*քիրստե*» [տեղական բարբառով]: Նկուղում մեծ երգեհոն կար: Մենք բոլորս հեղափոխված էինք դրանով: Երբ մենք ստեղծ էինք սեղմում, դրանից ծայն էր գալիս և մենք փախչում էինք: Ուսուցիչները մեզ զգուշացնում էին, որ դրան ձեռք չդրանք: Բայց մենք ոչ մի բան չգիտեինք այն մասին, որ երգեհոնը եկեղեցիներում են նվագում: Մեզ ոչ ոք այդ մասին չէր ասում, դա գաղտնիք էր: Կարծես թաքցրած մի բան լիներ»:

Մարդիկ չեն ցանկանում խոսել այդ բաների մասին

Ներաբրբասեր մանուկ Քամիլն ուզում էր այդ գաղտնիքն իմանալ և միշտ հարցնում էր պապին. «Պապիկ, ովքե՞ր են այդ *գյավուրները*» [«անհավարները»]: Նա աղաչում էր պապին. «Պապիկ, խնդրում եմ ասա, պապիկ, խնդրում եմ ասա», և բրթբրթում էր նրան, բայց պապը խուսափում էր. «Է՛, Քամիլ, ես հոգնած եմ: Է՛, Քամիլ, մի ստիպիր ինձ այդ պատմությունները պարմել»: Այնտեղ այնպիսի տեղեր կային, ինչպես *գյավուրների* թաղամասը, *գյավուրի տունը*, *գյավուրի համալիր* [հանրային բաղնիքը], բայց *գյավուրներն* իրենք այնտեղ չէին: Ոչ ոք նրանց մասին չէր խոսում ու Քամիլի հեղափոխարարությունը չէր բավարարվում: «Դա նման էր նրան, որ պետությունը, կամ, ասենք, ոչ թե պետությունը, այլ ինչ որ մեկն արգելել էր: Մարդիկ չէին կամենում խոսել այդ մասին: Ես ճշգրտորեն չգիտեի՝ վախի թե այլ պատճառով»:

Փոքրիկ Քամիլից թաքցված տեղեկությունները հետևյալն էին. «Այս եկեղեցին հայկական եկեղեցի էր, այս եկեղեցում աղոթող մարդիկ Գրիգորյան հավատի քրիստոնյաներ էին, սա միանձնուհիներ պարտաստող եկեղեցական դպրոց էր աղջիկների համար»: Դրա մասին նա իմացավ մեծանալուց հետո:

Չնայած ուսուցիչները փորձում էին երեխաներին հեռու պահել երգեհոնից, նրա պապը հոգնածության պատրվակով հրաժարվում էր և «ինչ որ մեկը» նրան արգելում էր խոսել դրա մասին, այնուամենայնիվ հնարավոր չէր երեխայից թաքցնել *գյավուրների* հեղափոխությունը:

«Ո՛վ է այն մարդը, որ ասել է «երկրագունդը կշարունակի պտրվել, եթե նույնիսկ դուք ինձ կախաղան հանեք»-, Գալիլեյը, դուք գիտե՞ք, նրան ինկվիզիցիայի մոտ էին բերել: Նա ասել է՝ «եղավ, երկրագունդը չի պտրվում»: Իսկ երբ նա հեռանում էր, նա ասել է. «ընկեր, դու հիմար ես, երկրագունդը պտրվում է»: «Ներիք է քեզ այդպես պահես», - ասել է նա: Նայերն ու թուրքերն միասին այնքան երկար են ապրել, որ ինչքան էլ ուզենանք դա մոռացության փակ, վերջացնենք այդ, մեկ է՝ չենք կարողանա: Դա հնարավոր չէ, որովհետև մենք ունեցել ենք այդքան մտերիմ, այդքան ընկերական և այդքան հարևանական հարաբերություններ»:

Քամիլը փորձում է պաշտոնական պարմագրության միջոցով հասկանալ այս դրացիության պարմությունը, անտեր մնացած եկեղեցիների կամ թաղամասերի, սեփականատերերին փոխած փնտրի և *համամների* գաղտնիքը. «Մենք այստեղ եկել ենք 1071 թվականին: Ո՛վ կար այստեղ: Նայե՛րն էին այստեղ, հույներն էին այստեղ»: Պաշտոնական պարմագրության համաձայն այդ օրերից Անարուխայի դռները բացվեցին թուրքերի համար մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, երբ արտաքին ուժերը «թշնամություն հրահրեցին երկու ժողովուրդների միջև, հայ և թուրք բնակչությունը շար լավ հարաբերություններ ուներ»: Ըստ Քամիլի պարմության առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ րեղի ունեցավ «սադրանքների» մի շղթա. Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը հրահրեցին հայերին, Գերմանիան գրգռեց թուրքերին. «Այս մարդիկ պարկեշտ և ազնիվ էին: Սակայն մի րիմար բան եղավ, ինչ որ մեկը նրանց շեղեց ճանապարհից, քարոզեց նրանց և երկու ժողովուրդները թշնամացան: Իմ պապ Ալիի խոսքերով նրանք հաճելի մարդիկ էին: Մինչև է՛րբ: Մինչև այդ սադրանքները րեղի ունեցան»:

Սադրանքի ենթարկված հայերը «արտաքսվել են»: Քամիլի համար դա անընդունելի մեծ մեղք է. «Դու մարդկանց պոկում ես հողից, որպեսզի նրանք հազարավոր փարիներ ապրել են, և արքորում ես նրանց: Ես հարցնում եմ ձեզ, կարո՞ղ է արդյոք նման դաժան բանն ընդունելի լինել, ճիշտ չէ՞»: Եվ նրանք, ովքեր պարասխանապու են պարահաձի համար, ոչ թե Թալեաթը, Էնվերը կամ Քեմալ փաշաներն են, այլ այն մարդիկ, ովքեր հրահրել են նրանց. «Երեքն էլ այս երկրում մեծացած ամենախելոք մարդկանցից են: Բայց պարերազմի ժամանակ գերմանացիք խառնաշփոթ սրեղծեցին նրանց մեջ: Գերմանացիք օգնում էին մեզ այդ պարերազմի ժամանակ: Եվ դրա դիմաց խառնեցին մեզ ու հայերին քշեցին այսպեղից»:

Այս պարմությունը բացառում է այն գաղտնիքը, որով նա մտածված էր փարբական դպրոցում և պարասխանում է իր կողմից պապին ուղղված մշտական հարցին, թե «ո՞վքեր են այդ գյուղացիները»: Սակայն այն չի բացառում, թե ինչու՞ այդ պարմության մասին չի խոսվում, կամ արգելված է խոսել: Չնայած մեղավորները դիտարկվում են որպես դրսում գրնվողներ, այս պարմությունը ավստասանքների պարմություն է. «Դա սխալ էր, օսմանների կողմից թույլ վրված բացահայտ սխալ էր»:

Նամենարենք այն րները, որպեղ նրանք էինք ապրում, մեր րների հեպ

Այդ սխալը շար թանկ նարեց Աքշեհիրի վրա: Նին ժամանակների Աքշեհիրի նկարմամբ Քամիլի կարոպը և հայերի մասին հիշողությունները խառնվում են. «Սա առնարի և արհեսարների ոլորումը շար զարգացած քաղաք էր, շար ավելի առաջադեմ, քան Կոնյան և Աֆիոնը: Սա զարգացած էր, որովհետև հայերը այսպեղ էին ապրում»: Մեծ փարբերություն կար Աքշեհիրի և այն շրջապարող բնակավայրերի միջև, Աքշեհիրի հայերի և այն շրջապարող բնակավայրերում ապրող հայերի միջև. «Այս փարածքում, - ես մի հար եկեղեցի եմ րեսել Աֆիոնում,- ոչ մի րեղ սրա նման մեծ, շքեղ, հսկայական եկեղեցի չկար: Ինչու՞: Որովհետև Աքշեհիրի բնակչությունը իրենց մասնագիարություններում շար աշխարասեր, հմուտ և փորձառու էին ու շար հարուստ»:

Նայերի և թուրքերի Քամիլի համենարությունը հիմնված է նաև ասարիճանարար աճող քննադարության վրա. «Եթե համենարենք այն րները, որպեղ նրանք էին ապրում, մեր րների հեպ, նրանց աշխարարեղերը և մեր աշխարարեղերը, նրանց այգիները և մեր այգիները,

ապա վիթխարի փարբերություն կրեսնենք: Ինչպես Ամերիկայի և Թուրքիայի միջև: Դա շար հեփաքքի է: Ուզում եմ ասել, որ մի կողմից փողկապ կապող ու գլխարկ դնող մարդիկ էին, մյուս կողմից՝ բոկամաշիկներով ման եկողներ, մեծն անվաները»:

Իր հասարակության քննադատության հետ մեկտեղ Քամիլն իդեալականացնում է հայերի նկարագիրը: Քամիլի կողմից երկու հասարակությունների ընդգծված փարբերության ընդգծումը հաճախ ոչ թե հակամարտության, այլ համերաշխության պատկեր է ներկայացնում: Աշակերտներից մեկը, որոնց առասպելականացված հայ արհեստավորները «պաշտպանել և աճեցրել են», - Քամիլի պատյն էր: Վարպետը պատյն մաթեմատիկա էր սովորացրել: Նա մի արհեստավոր էր, որ այդ արհիներին կարկին, քանոն, չափիչ և անկյունացուցիչ ուներ: Պատյիլը միայն գրել և կարդալ գիրքեր, բայց դա նրա հայ վարպետն էր սովորեցրել: Փայր կրթելու ժամանակ նա կանգեցնում էր Ալի պատյիկիս. «Ալի, փղաս, լ՛ավ ես չափել, գծել, թղթի վրա նախագիծ, մի փոքր գծագիր կազմե՛լ ես»: Քամիլը հպարտ է, որ հայերից խոհարարական մշակույթ է սովորել. «Այդ մարդիկ հեքիաթային *մեղե* [ախորժաբեր միջոց] էին պարասարում Աբշեհիի *մեյխանսներում* [ռեստորաններում]: Շար համով ծածան, գայլածուկ, ծածանի ձկնկիթից և ուղեղից աղցան պարասարելը հայերից ենք սովորել»:

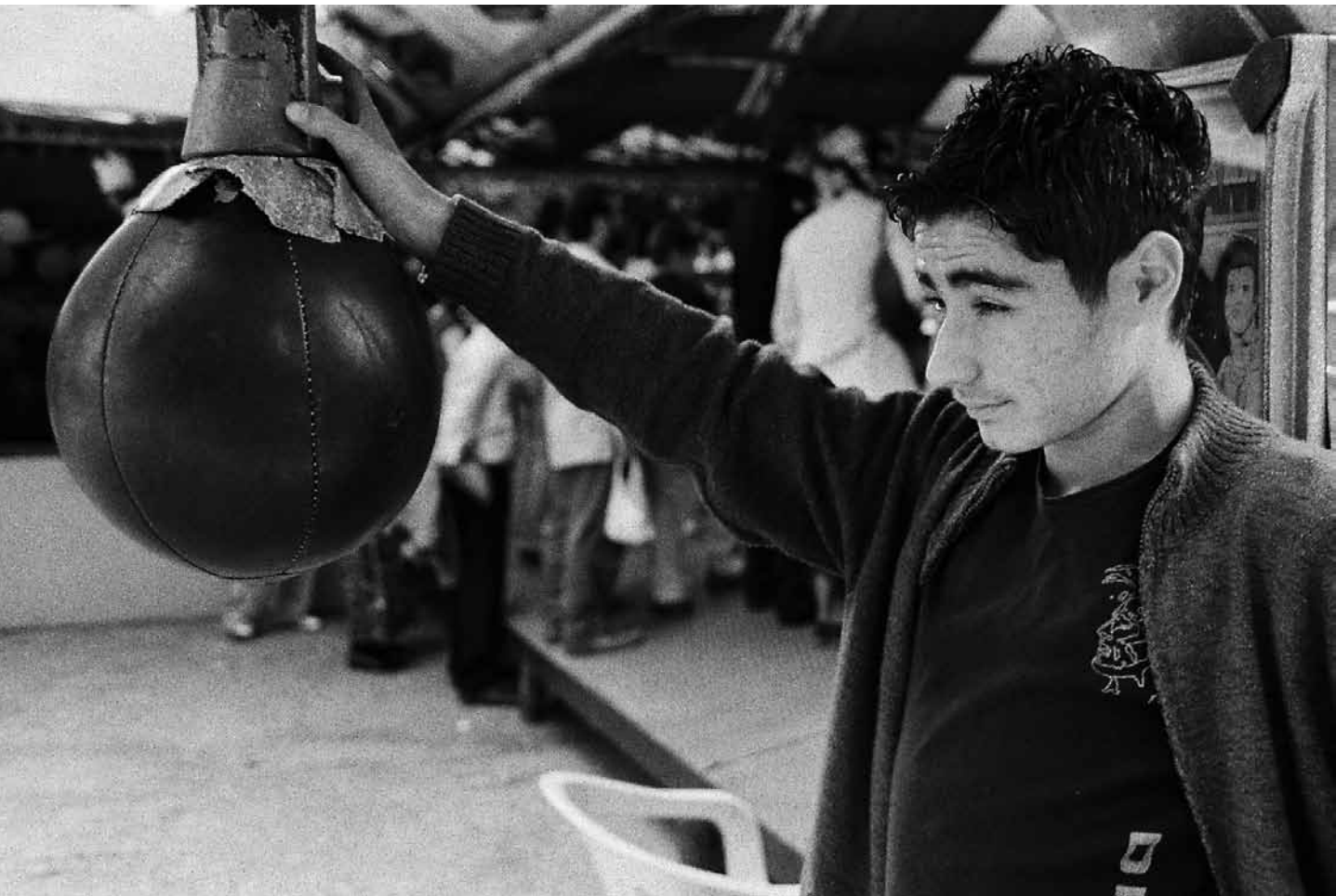
Մեղքի վիթխարիությունը, այդ մեղքի հեփանքով առաջացող ափսոսանքը այստեղ է թաքնված: Երբ հայերը, որոնք ապահովել էին Աբշեհիի գարգացումը, հեռացան, այն երբեք այլևս առաջվանը չհարձավ. «Տես, շար հեփաքքի բան էի նկարել, այս մարդիկ շար կիրթ էին: Երբ նրանք հեռացան, թուրքերը շվարել էին, թե ո՛վ պետք է մեր ասփճանները սարքի, մեր շորերը կարի, երկաթագործությամբ զբաղվի: Նրանք ոչ մի բան չգիրքին»: Քամիլի պարմածը բացաբորում է Աբշեհիի անցյալի նկարմամբ նրա կարտը և այսօր զգացվող ափսոսանքը. «Եթե այդ բաժանումը չլինեք, եթե մենք հայերի հետ միասին ապրեինք, հնարավոր է, որ Աբշեհիը առևրի և արդյունաբերության րեսանկյունից շար հարուստ, շար հաջողակ րեղ լինեք»: Եվ հնարավոր է, որ նույն բանը ճշմարիտ է ամբողջ Թուրքիայի համար. «Նարավոր է, որ եթե նրանք այստեղ մնային, Թուրքիան շար առաջադեն հասարակություն լինեք: Սա այն բաներից մեկն է, ինչի համար ես ափսոսում եմ»:

«Բաժանման» համար ցավող Քամիլի նման մարդկանցից բացի կան նաև մարդիկ, ովքեր ուզում են մոռանալ և թաքցնել «միասնությունը»: Ինչպես իր մանկության ժամանակ, Քամիլը շարունակում է հանդիպել նրանց, և շարունակում է չհամաձայնվել նրանց հետ: Երբ որոշվեց լքված եկեղեցին որպես թարրոն օգրագործել, րարիներով կուրակված փոշին պետք է մաքրվեք. «Երբ եկեղեցին լվանում էին, աշխարողներից մեկը ցանկացավ ջրի շիթն ուղղել պարերի վրա: Երբ ջուրը շիթում էին պարերի վրա, րարբեր նկարներ էին հայտնվում: Նրանք լվանում-սայիրակեցնում էին այդ պարերը, որպեսզի ոչ ոք չիմանա, որ հայերն ապրել են այստեղ: Կարո՞ղ եք պարկերացնել, թե ինչ ավերածություն էր սա»: Որքան Քամիլն ուրախ է իր մանկության ժամանակ «գրավորի համան» անունով հայրնի *համանի* վերականգման համար, նույնքան նա րխտը է սայիրակեցված-լվացված պարերի համար: Նա հույս ունի, որ ժամանակին որպես աղջիկների կրոնական, իսկ հեփազայում իր համար նախնական դարոց ծառայած շենքը նույնպես կվերականգնվի: Խոսելով զբաղեցված հայկական րների մասին, նա ասում է. «Գրողը րանի, մենք նույնիսկ չէինք մրածել դրանցից մեկ-երկուրը վերականգնելու մասին»: Վերականգնումը երեխաներից թաքցված գաղրնիքների բացահայրման ձևերից մեկն է, թաքնված պարմության համապարասխանեցումն է իրականությանը: Դա առնվազն հարգանքի նշան կլինի այն «համերաշխությանը», որ որոշ մարդիկ ուզում են մոռացության րալ, և դա Քամիլի համար չափազանց կարևոր է, այնպես, ինչպես 1915 թվականի հեռանալու ժամանակ հարևանների կողմից նրանց թողնված կարի մեքենան, որը փոխանցվել է սերնդե սերունդ. «Պատյիկիս հայրը: Նրանց կողքը Օնիկ անունով հարևան էր ապրում: Նա այնպես լավ, անկեղծ, մրերիմ հարևան էր, որ նրա հեռանալուց հեփո պատյիկիս մայրը՝ Փայթման գիշեր ցերեկ լաց էր լինում Օնիկի հեփուից: Այդքան շար էին միմյանց սիրում: Կա նաև շար հայրնի մի պարմություն: Երբ նրանք հեռանում էին, հույս ունեին, որ կվերադառնան: Նրանք իրենց շար իրեր հարևաններին պահպանությանն էին հանձնել: Կարի մեքենան, ձեռքի կարի մեքենան, որը իմ պատը սրացավ: Դա հեփո մորս կողմից պատյին հանձնեցին, մորս մայրը դա րարիներով օգրագործում էր: Այն հիմա մեր րանն է գրնվում: Դրա պես կարի մեքենա չկար»:

Ինչպես համակերպվել ֆանտոմային ցավի հետ

Արամը Ստամբուլում ծնված 50 տարեկան հայ բժիշկ է: Նոր կողմից պապը Բիթլիսից է, տատը՝ Կայսերիից: Մայրը կաթոլիկ է, ծագումով՝ Իտալիայից: Մի շարք պարճառներով Արամը սերտորեն ներգրավվել է թուրքական հասարակության մեջ: Որպես նախկին ազգային հավաքականի մարզիկ՝ հայրը հանրահայտ հասարակական դեմք է: Իրեն ձախակողմյան համարող Արամը հիմնականում հաճախել է ոչ հայկական դպրոցներ: Ամուսնացել է երկու անգամ, երկու դեպքում էլ՝ թուրք մահմեդական կնոջ հետ:

Իր ընտանիքի պարմության մասին Արամը քիչ բան գիտի: Նոր կողմից նրա տատի հայրը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գորակոչվել է և չի վերադարձել: Նոր կողմից տատն ամուսնացել է փոքր հասակում, տարիքով մեծ մարդու հետ, մորավորապես այն ժամանակ, երբ նրա հայրը գնացել էր պատերազմ: Ընտանիքի անդամներից շատերն են զոհվել 1915

թ., սակայն Արամի պապը և փապը Բիթլիսից Սրամբուլ գաղթելով փրկվել են: Սրամբուլում նրանք շարունակում էին խոսել քրդերեն: Արամն ասում է, որ իր մանկության փարիներին անցյալի մասին չէր խոսվում. «Այդ թեմաներն արգելված էին մեր մանկության փարիներին: Դրանց մասին չէր խոսվում փառք: Նրանք ասում էին, որ մենք ունևոր էինք: Նրանք թաքցրել են ոսկով լի թիթեղյա փուփերը, որոնք իսպառ օգտագործվել են դժվար ժամանակներում»: Արամն ասում է, որ անցյալի մասին խոսելը հնարավոր դարձավ միայն վերջին փարիներին. «Մենք երբեք չենք ուսումնասիրել մեր հայկական կողմը: Մեր հասունանալու փարներին նման բաներ անելը համարվում էր ազգայնամոլություն: Նանգամանքները շար ավելի վրանգավոր և բարդ էին: Այն փարիներին համենայն դեպս հայկական հարցն այնպես չէր քննարկվում, ինչպես այժմ»:

Նոր դիրքի և թուրքական հասարակության մեջ սերտորեն ներգրավված լինելու շնորհիվ Արամի ընդանիքն այլ հայերի համեմատ ավելի լայն ու բազմազան հասարակական կապեր ուներ: Միաժամանակ Արամը խոսում է, թե ինչ գնով է հայը Թուրքիայում հասնում հասարակական ճանաչման. «Նա [հայրը] զգույշ մարդ է եղել: Եթե ներկայացնում ես Թուրքիան մարզական ասպարեզում և հայ ես, քո անցյալի առնչությամբ պետք է զգույշ լինես: Օրինակ՝ նա երբեք չի գնացել Նայասարան: Նավանաբար չի ենթարկվել բացահայտ խարականության, սակայն, կարծում եմ, դա իր գինն ուներ»:

Արամը հիշում է իր հայրիկի մի քանի պարմություններ, որոնք բացահայտում են ազգությամբ հայ մարզիկ լինելու դժվարությունը. «Երբ նա հաղթում էր մրցամարտում, թերթերը գրում էին. «Մեր մարզիկը հաղթեց մրցամարտում»: Բայց երբ պարտություն էր կրում, գրում էին. «Մեր հայ ծագումով մարզիկը պարտվեց մրցամարտում»: Կիպրոսի դեպքերի ժամանակ նա պետք է մրցեր հույն մարզիկի հետ: Ռազմական հարցերով կցորդն ասաց. «Մեզ խայրառակ չանես, դու պետք է հաղթես»: Մրցամարտի ժամանակ հայրս բռունցքի հարված ստացավ, նրա հոնքը վնասվեց: Ստացավ մեկ այլ հարված, մյուս հոնքը նույնպես վնասվեց: Երբ վնասվում են երկու հոնքերը, բժիշկները սովորաբար դադարեցնում են մրցամարտը: Նա ասաց. «Ես շարունակում եմ»: Եվ մրցամարտում հաղթեց երկու արյունահոսող հոնքերով»:

Ո՞րքեղից ես: Անունդ շար արքասովոր է

Արամը պարմում է Թուրքիայում ապրող այն հայի կենսափորձի մասին, ով 1915 թ. հետո երրորդ սերնդից է. «Երբ հարաբերություն ես հասարակում մեկի հետ, խորականություն չես զգում: Բայց կարող ես ճնշում զգալ դրսից: Պատեր, որոնց միշտ որևէ փեղ բախվում ես: Օրինակ՝ մեկնում ես մեկ այլ քաղաք, ճանապարհին ինչ-որ մեկը հարցնում է անունդ, և պետք է բացատրես: «Որքեղի՞ց ես» կամ «անունդ շար արքասովոր է»: Ես Թուրքիայի Նանրապետության քաղաքացի եմ, ի՞նչ կպատահի, եթե ասեմ ես հայ եմ»:

Ի փարբերություն Թուրքիայում հայերի մեծ մասի՝ Արամը, բժշկի կրթություն ստանալով, հաջողության է հասել. դարձել է քաղաքացիական ծառայող և կանաչ անձնագիր է ստացել, որը տրվում է միայն բարձրաստիճան քաղաքացիական ծառայողներին: «Նրանք գերադասում են, որ պաշտոնավար անձ չլինես: Կանաչ անձնագիր ունենալն ինձ համար շար կարևոր էր: Ես ասում էի՝ նրանք ինձ նույնպես այն պարտավոր են փալ»:

Միշտ պետք է սիրալիր լինես

Սրամբուլում ծնված և մեծացած Արամն աշխարհ է Անապոլիայի հեռավոր վայրերում, որտեղ, չնայած հայերի հարևանության հիշողությանը, ժամանակակիցներից քչերն են հանդիպել կամ աշխարհել հայերի հետ. «Նրանք առաջին անգամ էին

պարասարվում ընկերանալ հայի հեք: Ես որևէ անախորժության չեմ հանդիպել: Բոլորը շար բարյացակամ էին: Մակայն դա, անկասկած, կախված է նաև քեզնից: Դու գիպես, որ դու նա ես, ով միշտ պետք է սիրալիք լինի»: Անաբուխայում որպես բժշկ աշխատելիս Արամը հանկարծակի է եկել՝ հաղիպելով մի կրոնափոխ հայի. «Այնպեղ մի մարդ կար, որի անունը Մեհմեդ էր, նա քուրդ էր: Նա մեծ հեղափոխություն էր ցուցաբերում իմ հանդեպ: Մի օր պղնձյա սկուրեղ բերեց, որի հակառակ երեսին հայերեն փորագրություն կար: Ես հասկացա, որ նրա մայրը հայուհի է եղել»:

Ինչպես բոլոր հայերի համար, 1970-1980-ականներին, երբ ԱՄԱԼԱ-ն մահապարժի էր ենթարկում թուրք դիվանագետներին, Արամի համար դժվար էր. «Նրանք զանգահարում էին քունս և հայեղում կամ անիծում: Զանգահարողը չի ճանաչում քեզ, իրականում քո անունը չի տալիս: Դու համարվում ես պարասխանարու որևէ սխալի համար: Ես չեի համարձակվում ամուսնանալ այդպիսի մթնոլորտում»: Նայ կնոջ և մահմեդական փղամարդու ամուսնություններ պարահում էին, հակառակը՝ հազվադեպ: Այդ ժամանակաշրջանում Արամն ամուսնացավ իր թուրք գործընկերուհու հեք: Նրա զոքանչը, մինչ գույզը բժշկի պարականությունները կարարելու համար կմեկներ Անաբուխա, խնդրեց Արամին պարասխանել մեկ հարցի. «Որդիս, դու կկարողանա՞ս պաշտպանել իմ աղջկան»:

Արամի կյանքում ամենադժվարին փորձությունները նրա պարտադիր զինվորական ծառայության ժամանակ էին: Թեև նա հանձնել էր քննություն, որը հնարավորություն էր տալիս ընտրելու իր ծառայության վայրը, նրան այդ իրավունքը չտրվեց, քանի որ քրիստոնյաներն անվտանգության սպառնալիք են համարվում: Նա հիշում է, որ հրամանարար սպային հայտնել է իր հիասթափությունը. «Ես կարծում եմ, որ դուք անարդար եք: Նենց սկզբից, հենց որ սկսում եմ կարարել իմ զինվորական պարականությունները, դուք ասում եք. «Դու մեզնից մեկը չես»»:

Արամը քննադարարար է վերաբերվում նաև հայ համայնքին: Դա, թերևս, պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ նրա մայրը միշտ իրեն բացառված էր զգում. «Կա այլ ազգին պարկանելու հեքրևանք, հայերեն ասած՝ այլություն՝ «նա թուրք է»: Մյուս կողմը նույնն բանն է անում, ապրում է նույն զգացմունքներով, նույնպես բացառում է»: Նրա վեճը ազգային փոքրամասնությունների հոգեբանության շուրջ հասկանալի է. «Այն կառուցվածքը, որը միշտ բացառվում է, պետք է ինքն իրեն պաշտպանի: Նրանք, ովքեր այդպես են ապրում, դառնում են պահպանողական, վախեցած: Նրանք չեն ներքաշվում քաղաքականության մեջ,

ասում են. «Թող նրանք ձեռք չտան ինձ, թող են չներգրավվեն: Եկեք չպակասեցնենք, չոչնչացնենք, չկորցնենք մեր մշակույթը»: Մա է վախը: Ե՛րբ է սկսվում ազգայնամոլությունը, ե՛րբ է դա իրոք վերաբերում մշակույթի պաշտպանությանը՝ դժվար է ասել: Յուրաքանչյուր դպրոց ունի իր միությունը: Նրանք միշտ Իշխանաց կղզիներն (Princes Islands) են գնում, որպեսզի նույն փարիքի աղջիկները և փղաները միասին լինեն: Բնականոն է թուրքերին այլ համարել, եթե ապրում են նրանց մեջ»:

Թուրքիայում ապրող շար հայերի պես Արամն ազգականներ ունի արտասահմանում: Եթե ոմանք 1915-ից փրկվածներն են, մյուսները

Թուրքական Նանրապետության փարիներին քրիստոնյաների դեմ կիրառված խարականության զոհերն են: Օրինակ՝ Իրալիայի քաղաքացի նրա քեռին Իրալիա է մեկնել 1960-ականներին, քանի որ արտասահմանյան քաղաքացիություն ունեցող մարդկանց համար Թուրքիայում դժվար է եղել աշխատել: Ի փարբերություն իր շարք ընկերների և ազգականների՝ Արամը երբեք չի մտածել Թուրքիան լքելու մասին: Այն պարկանելիության զգացումի պարճառով, որ զգում է իր սոցիալական ցանցի և շրջապարի նկատմամբ. «Մեծ թվով փոքր հարաբերությունները կապ են սրելով: Դու միշտ ապրում ես նույն փարածքում: Զբոսնելել Շիշլիում՝ կարող եմ պարզապես մի բուռ ընկույզ վերցնել խանութից: Իմ մանկության շարք ընկերներ իմ հայրիկի մանկության ընկերների երեխաներն են: Այս համայնքը այլ զգացումնք է: Ես ապրում եմ իրականացված երազների զգացումով: Արմափավորվել որևէ փեղ: Այդ է պարճառը, որ չեմ գնում արտասահման»:

Նա ընդգծում է, որ թուրքերը և հայերը նույն մշակույթն ու կապվածությունն ունեն փեղի հեփ. «Ես չեմ կարծում, որ փարբերվում եմ իմ մշակույթով: Որովհեփս պարկանում ես նույն հողին: Դու պարկանում ես այս փեղին: Եթե անգամ սպանել եք միմյանց, եթե անգամ չեք նայում միմյանց դեմքին, նույն բաներն են ձեզ երջանիկ դարճնում»:

Արամը մի հուզիչ անեկդոտ է պարմում, որն արտահայտում է Թուրքիայում ապրող հայի՝ անցյալի հեփ հաշտվելու զգացումները. «Կիևը և ամուսինն անհաշտ են և պարրասփովում են բաժանվել: Մյուս օրը կինն ընկերուհիներին ասում է. «Մենք դրոշել ենք ջրաժանվել»: Երբ ընկերուհիները հարցնում են, թե ինչու՞, պարասխանում է. «Նա լավ գլուխկոնճի է փալիս»: Երբ հարցնում են, թե դա ի՞նչ նշանակություն ունի, պարասխանում է. «Ես ուզում եմ հաշտվել»: Ինչպե՞ս կարելի է մոռանալ ջարդված ձեռքի ցավը: Դա կարելի է մոռանալ ներելու դեպքում: Մի բան է քննարկել, մի այլ բան՝ հարցականի փակ դնել, սակայն, ի վերջո, պեփք է սիրես: Իսկ նրանք, ի պարասխան, պեփք է քե՛զ սիրեն»: Ներելու, սիրելու և պարասխան սեր պահանջելու Արամի մփածումները կարևոր նպաստ են Թուրքիայում հաշտության մփածելակերպի ձևավորման համար:

Մարդկանց և ընտանիքի գաղտնիքների մասին

Մեթեն 24-ամյա փղամարդ է, փեսագրման մի նախագծի է մասնակցում, որը նվիրված է ընտանիքի հետ նրա հարաբերություններին, անցյալին և նրա բազմազան ինքնություններին: 2009 թ. մարտից սկսած նրա փանը փեղադրված փեսախցիկը դարձել է ընտանիքի մի մասը: Մեթեն հավիշտակված ձայնագրում է խոսակցություններն ընտանիքի անդամների հետ և նրանց միջև. խոսակցության ժամանակ փեսախցիկը միանում է: Նախագծին միանալու դրդապատճառները Մեթեն այսպես է նկարագրում: «Դա շատ ինքնակենսագրական նախագիծ է: Դա այն հարցի մասին է, թե ով եմ ես: Ես հարցուփորձ եմ արել հորս. իմ փղամարդկայնությունը, իմ փարբեր ինքնությունները...»:

Վաղ ուսանողական փարիքից սկսած Մեթեն վերահայտնագործել է իր ընտանիքի անցյալը՝ սեփական ինքնության հետ համակերպվելու համար. «Իմ նախնիների արմատները շատ խճճված են, և ես շատ քիչ բան գիտեի այդ մասին: Երբ երեխա

էի, դա կարևոր չէր թվում, բայց հիմա ուրիշ է»: Խոսելով իր փորձի, մոր և հոր հետ՝ նա հայտնաբերել է ընդհանրապես անցյալը, որի մասին նախկինում շատ քիչ գաղափար ուներ: Նրա խոսքերով՝ անվարժությունը գալիս էր նրա դաստիարակությունից. «Նրանք մոռացել էին, ուզում էին մոռանալ, իբր ոչ մի վախենալու բան չկա, որովհետև մենք թուրք ենք: Մենք բանվոր, ծախ կամ աղքատ չենք, մենք թուրք բուրժուա ենք»: Սփիպել ընդհանրապես անդամներին խոսել անցյալի մասին՝ նշանակում է մի կողմ նետել վերջերս ձեռք բերած հարստության կեղծ դիմակը և անկեղծորեն արտահայտել փառաստանները:

Ինչո՞ւ պիտի խելոք, գեղեցիկ, հարուստ ընդհանրապես փողոցների պես խառնի իր ապահով աշխարհը: Մեթեի համար դրա պարզապես դարձի բարձր դասարաններում նրա սեռական ինքնության հետ կապված ճգնաժամն է եղել: Նա ցնցված էր, երբ հայտնաբերեց, որ մի քանի օրվա է հենց իրեն: Չնայած ճգնաժամը շատ ցավոք էր, դա ազատեց նրան և սփիպելը բացահայտել իր ինքնության այլ՝ ընդհանրական գաղափարների հետ կապված կողմերը:

Մեթեն, որ դաստիարակվել է որպես միջին դասի փարսեռ թուրք, իր ընդհանրապես փողոցների հայտնաբերեց «թաքնված» հայեր, քրդեր և արաբներ: Նա խնդիր ունի իր սեռական ինքնության հարցերը կապել Թուրքիայում փրկող վախի և լռության մարմնաված այլ ինքնությունների հետ:

Ինչի՞ց է այս մուգ մաշկը

Մեթեն ծնվել է Սփամբուլում և մեծացել այն թաղամասերում, որտեղ ապրում էին միջին դասի ներկայացուցիչները: Քանի որ նա հարուստ ընդհանրապես միակ գավակն էր, ծնողները նրան պաշտում էին, և նա մասնավոր թանկ դարձրեց էր հաճախում: Նա գիտեր, որ իր ընդհանրապես արաբական արմատներ ունի, որովհետև իր հասակավոր ազգականները, այդ թվում մոր կողմից փոփոխվող արաբներն էին խոսում: Չնայած ջահել սերնդին արաբներն էլին սովորեցրել, Մեթեի խոսքերով, նրա հայրը արաբական մշակույթը հպարտությամբ էր կապում օսմանյան անցյալի հետ. «Մեր ընդհանրապես կարծիք կա, որ մեր ծագումը գալիս է սուլթան Մուրադ III-ից: Իմ հայրը պաշտում է օսմաններին»: Մակայն ընդհանրապես ծագումով ոչ թե Օսմանյան կայսրության կենտրոն հանդիսացող Սփամբուլից է, այլ Նարավարենյան Անատոլիայում գրավող Սիիրթ քաղաքից: Մանկության փորձերին Մեթեն միաժամանակ ընկալում և ժխտում էր դա. «Տարրական դպրոցում ինձ ծաղրում էին մաշկիս մուգ գույնի համար՝ անվանելով «կեղտոտ քուրդ»: Ես գիտեի, որ մենք Սիիրթ քաղաքից ենք, սակայն ամաչում էի դրանից: Ինձ համար ամենափառանքավորը հարցն էր՝ «դու որտեղի՞ց ես», որին արագ պատասխանում էի՝ Սփամբուլից:

Մեթեի անհանգստության պարզապես Նարավարենյան Թուրքիայի քրդական լինելն էր: «Դու արևելքի՞ց ես». իրական հարցն այս էր՝ որտեղի՞ց է այս մուգ մաշկը: Ու՛մ հետ է իրենց երեխան ընկերություն անում: Որտեղի՞ց են նրանք եկել, հո կլան կամ ավազակ չեն: Ծնված լինելով ՔԲԿ-ի ակտիվացումից հետո՝ Մեթեն փորձում է առանձնացնել իրեն հարավ-արևելքից. «Ես նույնականացրի դա, քանի որ ծնվել եմ ահաբեկչության, բանդիտիզմի, ՔԲԿ-ի ժամանակ: Այնտեղ վար բաներ են տեղի ունենում, բռնություններ, բայց ես դրա հետ ոչ մի կապ չունեմ»:

Դեռևս ընդհանրական նախագծի վրա աշխատելիս Մեթեն սփիպել էր հաշտվել այն փաստի հետ, որ իր ընդհանրապես ոչ միայն արաբական, այլև քրդական ու հայկական ծագում ունի: Նրա խոսքերով՝ հայրը խուսափում էր քննարկել սեփական հոր քրդական ծագումը. «Ես գամփոթ (ոչխարապահ շներ) ունեմ մեր ամառանոցում: Երբ դեռ դպրոց էի գնում, պահակներից մեկն ինձ մի անձանոթ լեզվով բան ասաց, որը չհասկացա: Նա ասաց. «Դու քուրդ ես, ինչպե՞ս կարող ես ասածս չհասկանալ»: Մարդիկ մեզ անվանում էին «Սիիրթի քրդեր»: Ես հորս հարցրի դրա մասին: Նա այնպես արձագանքեց, որ չհասկացա՝ դա ճամբարությունն է, թե՛ ոչ: Այդ թեման փրկելու համար փակվեց»: Քրդական ծագումը ոչ միայն ազգային, այլև նույնքան

դասակարգային խնդիր է: Մեթեն շշուկներ է լսել, որ իր պապը դռնապահ է եղել, սակայն հայրը ժխտել է դա: Նա չի կարողանում հասկանալ նաև, թե Սպարմբուլ փեղափոխվելու ժամանակ դեռ փոքր եղած իր պապն ինչպե՞ս է կարճ ժամանակահատվածում հարստություն կուրակել: Ընտանեկան պարմության որոշ հանգամանքներ լռության են մատնված: Մեթեն բարկանում է հոր վրա. «Մենք հեղուկ ենք նորություններին, դու երբեք չես ասել, որ մենք նաև քուրդ ենք; Ոչ բոլոր քրդերն են փզեղ, դաժան ու ահաբեկիչ»: Նրա խոսքերով՝ «նրանք էլ կարող են մարդ լինել»: «Իմ հայրը ստորադասի զգացում ունի: Նրանք մեծացել են՝ ոչնչացնելով իրենց քրդական էությունը, ուրնահարելով իրենցից ցածր կանգնածներին»: Միաժամանակ Մեթեն հասկանում է ընտանիքի՝ երեխաներին պաշտպանելու ցանկությունը. «Ես վիճում էի հորս հետ, բայց հասկանում էի նաև, որ նրա նպատակներից մեկն էլ ինձ պաշտպանել էր: Երբեմն ես ըմբոստանում էի նրա դեմ և ուզում էի վիրավորել նրան»: Մեթեի հիմնական խնդիրը, վերջ է վերջո, փոխադրվածության և առարկայական վախի հակասությունն է. «Դուք չեք կարող պարկերացնել, թե ինչպես մկանուր, խիզախ, ինքնավստահ փղամարդը կարող է այդքան վախենալ շիրակությունից և ճշմարտությունից: Ես փորձում եմ հասկանալ նրա էությունը, բայց նա դիմադրում է»:

Մեթեի ընտանիքի մեծագույն գաղտնիքը և վախի ամենամեծ աղբյուրը նրանց հայկական ծագումն է: 1915 դեպքերի մասին քննարկումն առաջին անգամ նա լսել է դեռևս դպրոցի ավագ դասարաններում. «Երբ առաջին անգամ լսեցի դրա մասին, մտածեցի՝ կարո՞ղ էր դրա նման բան փեղի ունենալ: Ի՞նչ ցեղասպանություն: Դա նացիստներն են արել: Նրանք փորձում էին դա նմանեցնել Նոլդոստրին, որովհետև մենք բոլորս գիտեինք նացիստների մասին և ուրիշ ոչ մի բան»:

Նրա աչքերի գույնը մուգ կապույտ էր, մանուշակագույն

Իր ծրագրի վրա աշխատելիս Մեթեն գիտակցեց, որ իր ընտանիքը հասկանալու բանալին իր մոր հայրական կողմի փոփոխիկ հայությունը թաքցնելու փաստն է: Իր փոփոխիկ հետ ունեցած գրույցներից նա ավելի շատ բան իմացավ Սիլվայի մասին, որի անունն իր պապի հոր հետ ամուսնանալուց հետո փոխել էին Սուբրանի: Նրա փոփոխիկ հիշում է այն խորհրդավոր դիպվածը, երբ Սիլվան որբացավ Սիիրթում. «Աղոթողների առաջնորդը մզկիթում քարոզում էր. «Մենք պետությունից լուր ենք սրացել, այդ անհավասարները մեզ սպանելու են: Մենք պետք է սպանենք նրանց, քանի դեռ նրանք մեզ չեն սպանել»: Նրանք էին այս ասեկոսները փարածել: Մահմեդականները կտորոտված սկսեցին ուրբաթ օրը մզկիթից դուրս գալուց հետո»: Զաբելը ամուսնացած կին էր, որի ամուսինը և եղբայրները սպանվել էին: Նրա հետ միայն իր աղջիկն էր մնացել: Մայրական կողմից Մեթեի պապը ամուսնացած էր մի արաբ կնոջ հետ, բայց փոքր չուներ: Չնայած նրա ընտանիքն ասում է, որ այդ մարդը Զաբելին ու նրա դուստր Սիլվային վերցրել է մարդասիրական նկատառումներով, Մեթեն կասկածում է նրա ազնիվ շարժառիթներին, երբ իմանում է, որ նա շուրջով ամուսնանում է աղջկա հետ. «Ես մտածում էի, որ Սիլվայի մայր Զաբելը սիրավեպ է ունեցել Սիլվայի ամուսնու հետ: Կնոջ համար նա շատ ջանք էր ցուցնում: Նրանք հավիշտակությամբ էին խոսում իմ փոփոխիկ մոր գեղեցկության մասին: Նա յուրահավուրդ աչքեր է ունեցել, մուգ կապույտ, մանուշակագույն. Մեր ընտանիքում միշտ խոսվել է անհավասարների գեղեցկության մասին»:

Նայության թեման Մեթեի պարմություններում զուգորդվում է սեռային խնդիրների հետ: Մեթեն պնդում է, որ Սիլվայի մասին պարմությունը հիշելու գլխավոր պարմաններից մեկն այն է, որ Զաբելը այդ պարմությունը բազմիցս պարմել է իր հարսին՝ Մեթեի փոփոխիկին: Մեթեն դա համեմատում է փղամարդկանց վախկոտ լռության հետ. «Մայրիկիս փոփոխիկ մայրն իր հարսին՝ փոփոխիկ միշտ ասում էր, որ «Նրանք դա արել են մեր հանդեպ, սպանել են եղբայրներին, ոչնչացրել են մեզ»: Կանայք նստում խոսում էին այդ մասին, և դա մնում էր նրանց մեջ: Գուցե երեխաները կարող էին դա լսել: Բայց մայրս չի հիշում, որ հայրս այդ մասին երբևէ բան ասած չի: Նայ մայր ունենալը նրան զոհ է դարձնում, սակայն նա երբևէ չի ուզեցել զոհի կարգավիճակում լինել: Տղամարդիկ լուր են: Ես փորձում եմ խախտել այդ լռությունը»: Նույնիսկ այդ պարմությունները լսելուց հետո, սակայն, պարտադիր չէ, որ ընտանիքի կանայք ցավակցեին հայերին. «Իմ մորաքրոջ ամուսինը չգիտեր, որ իր կնոջ փոփոխիկ հայ է եղել:

«Եթե ես նրան ասեի, ու մի օր մենք կովեհիք, նա ինձ «հայի սերմ» կանվաներ»: Իմ փայրը վեճերի ժամանակ ամուսնուն ասում էր. «Ախ, Օսման, դու հայի արյուն ունես»:

Բոլոր դեպքերում Մեթեն կարծում է, որ ծրագիրը վերափոխում է իրեն և իր ընտանիքը. «Ես բանաստեղծություններ եմ գրել: Ինչո՞ւ եմ ես դա զգում: Ինչպե՞ս կարող է ամբողջ ընտանիքից և ոչ մեկն այդ մասին չմտածել: Ես այնքան վախեցած էի, որ երբեմն մոռս հետ միասին լաց էի լինում: Մայրս գրել էր Սիրիայում պարտաստված արաբական մակագրություններով ոսկի մեքենադրամը, որը նրա փայրը մահից առաջ իրեն էր տվել: Այդ օրերին նա երգում էր արաբական, քրդական և հայկական երգեր»: Մեթենն նույնիսկ հաջողվել է ձայնագրել իր հոր պատմած մի միջադեպ. «Երբ նա ծառայում էր Իսկենդերունում, նրա համազգեստի ուսի կողմում խաչի նման մի նշան կար: Մի անգամ ընկերների հետ քաղաք եկած ժամանակ մի փարեց կին կառչել է նրա ուսից՝ վաղ թուրքերենով ասելով. «Տուր իմ խաչը... Եթե միայն դու իմանայիր, թե ի՞նչ են արել նրանք մեզ հետ»: Մեթենն հայտնաբերել է նաև, որ իր հոր ընտանիքում միայն Սիլվան չէ, որ այդ ընտանիքում առնվազն մի հայ հարս էլ կա:

Ես փեսախցիկի հեքուում եմ, ապահով փեղում

Մեթեն մտորում է իր ընտանիքում փեսախցիկի խաղացած դերի շուրջ. այն գրանցում է հուզումների վերելքներն ու վայրէջքները, թուրքական մի ընտանիքի ինքնընկալումը և ընտանիքի անդամների հարաբերությունները՝ բացահայտելով այն երիտասարդ սերնդի համար. «Մայրս լաց է լինում, իսկ ես փեսախցիկի հեքուում եմ ապահով փեղում: Երբ փեսախցիկը միանում է, իմ հայրն ուրիշ մարդ է դառնում: Երբ փեսախցիկը անջարված է, նա ավելի հավասարակշռված է դառնում՝ հոգու խորքում հպարտ, հասկանալի փորձող հոր դերի մեջ մտնելով. «Ես չեմ կարող խոսել, դու շար խորն ես փորփորում: Ես այս դերը կխաղամ, մենք երբեմն կվիճենք, բայց կարծում եմ՝ դու ճիշտ ճանապարհի վրա ես: Մյուս կողմից՝ ես վախենում եմ քեզ համար»: Նա, իհարկե, այսքան շար բառեր չի օգտագործել: Մենք վիճում ենք, նա երգում է Թուրքիայի ազգային օրհներգը: Ես անջարում եմ փեսախցիկը և լարվածությունը թուլանում է: Ես այն կրկին միացնում եմ, որոշ ժամանակ դա նորմալ է ընդունվում, բայց նա հուզվում է: Նայրս իր կյանքում առաջին անգամ լաց է լինում»:

Մեթեի պարմությունը ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի քաղաքական և մշակութային ոլորտներում կարարվող փոփոխությունների հեքուում ավելացել են ոչ վաղ անցյալի հասարակական քննարկումները, և դրանք վերափոխում են ընտանիքների և անհատների հարաբերություններն ու անցյալի մասին հիշողությունները, միաժամանակ կարևորվում է նախկինում լռության մարմնավոր հիշողությունների և առանձնահատկությունների մեծացող դերը:

Մոսիի կանաչ աչքերը. ինչու՞ են ես փարբեր

Ադիլը ծնվել է 1983 թ. Դիարբեքիրում: Նա իր պապի առաջին թոռն է: Այի պապը գյուղում հարգված և հեղինակավոր մարդ էր, Ադիլին շափ էր սիրում ու միշտ նրան երես էր փայխ: Ադիլը երջանիկ մանկություն է ունեցել, բայց շարունակ անհարմար էր զգում, երբ մոր կարած շորերը հագած դուրս էր գալիս: «Դե հասկանում՞ եք, բոլորը մռայլ էին, սև մազերով և կեղտոտ շորերով: Իսկ իմ մազերը շեկ էին, շորերս՝ նոր: Մորս հարցնում էի՝ ինչու՞ են ես փարբեր: Բոլորն ինձ *բոզո* են անվանում, նրանք ինձ *զեյթո* են անվանում: Ինչու՞ են բոլորն ինձ ծաղրում: Ինչու՞ իմ մազերը սև չեն: Ինչու՞ իմ աչքերն այսպիսի գույն ունեն: Ինչու՞ են իմ շորերը այսպիսին»: Շիկահեր, կանաչ աչքերով Ադիլը միակ թոռն էր, որ նման էր ընտանիքի հայկական կողմին:

Ադիլի պապի մայրը՝ Մոսին, փասներեք փարեկան է եղել, երբ «նրանք բռնել են նրան, ինչպես շափերին շափ փարբեր վայրերում»: 1915 թվականին գոհված իր ողջ ընտանիքից միայն Մոսին էր ողջ մնացել: Ադիլի պապի հայրը Մոսիին «գնել» էր նրան զամբյուղի մեջ թաքցրած մի գյուղացուց և հետո ամուսնացել, չնայած Մոսիից 20 փարով մեծ է եղել: Ադիլը Մոսիին աղոթ էր հիշում. «Նա շափ հաճելի կին էր: Նավարագյալ մահմեդական: Նա մշտապես աղոթում էր և ոչ մի բանի չէր խառնվում»: Մականյն Ադիլը չի մոռանում Մոսիի պարմությունները. «Դա շափ ազդեցիկ և ցավոտ էր երեխայի համար: Նա լաց էր լինում և փխրում էր»:

Ադիլը միակ մարդը չէ, որ կրում է հայերի մասին հիշողությունների բեռը ժամանակին մեծաթիվ հայերի ապրած գյուղում: Ադիլի պապը թոռանը պարմել է իր մահից առաջ Ադիլի պապին խոստովանած Նուսեյն անունով մի մարդու մասին. «Նա ասում էր, որ «կեսգիշերին հավաքեցինք գյուղի բոլոր հայերին: Էսքարում շափ բարձր ժայռ կա: Բոլորին այնտեղ փարանք և մեկը մյուսի երևից ժայռից ցած գցեցինք: Ես այլևս չեմ կարողանում գիշերները բնել: Ամեն անգամ աչքերս փակելիս իմ կողմից ձորը գցված երեխաները ձեռքս բռնում են և ինձ քաշում դեպի ժայռը»:

Քահանայի դաշտը

Ադիլը հիշում է մի պարմություն, որը Մոսիին սրիպում էր լաց լինել, իսկ այդ պարմության մասնակից Նուսեյնին՝ մեղավոր զգալ: «Մեղքի զգացում ունենք: Ես համոզված եմ: Մենք միասին էինք ապրում, իրար չէինք խանգարում, իսկ հետո չգիտեմ ինչ պարահեց, և մենք նրանց գույքին փրկացանք: Օրինակ՝ մեր հողերի մեծ մասը նախկինում հայերի սեփականությունն էր: Պապս հիսուն փարի դարական գործերի վրա ծախսեց: Վերջ ի վերջո նա սրացավ բոլոր հողերը: Բայց մեր գյուղի շափ փարածքներ հայկական անուններ ունեն: Օրինակ՝ Ռեջըն, Դիզեն, Էլվին, Քեշիշը [քահանայ]՝ «Քահանայի դաշտը»: Դա ուղղակի ակնհայտ է: Օրինակ, լուրեր են պարվում, որ Դիզեյում ապրել է հին հայկական թագավորը: Մեր պապն իր կյանքի մեծ մասն անց է կացրել Դիզեյում ոսկի փնտրելով: Ես հիշում եմ, թե ինչպես էր հայրս պապիս ծաղրում, «Դու քո կյանքի 20-30 փարին վարնեցիր, բայց միայն երեք օսմանյան մեթաղադրան գրար»: Մարդիկ կարծում են, որ արտաքսված հայերն ուզում են վերադառնալ: Նենց այդ պարմառով էլ նրանք իրենց ոսկին այստեղ թաղել են: Ամբողջ Քուլպով մեկ բոլորը փորում են, ոսկի են փնտրում»:

Գյուղացիները վախենում են, որ հայերը մի օր կվերադառնան. «Ես լավ եմ հիշում այն ժամանակը, երբ ՔԲԿ-ն ակտիվացել էր, ես այդ ժամանակ դպրոցի բարձր դասարաններում էի սովորում: Այդ ժամանակ երեք պարսիզան սպանեցին: Նրանց մերկ

պառկեցրել էին հիվանդանոցի դիմաց: Մարդիկ ասում էին. «Նրանք թղպարված չեն, նրանք հայեր են, նրանք եկել են թողածը վերադարձնելու համար»: Այնտեղ մի տեղ կա, որտեղ մենք հաճախ քշում էինք մեր հուրը: Մեր գյուղի պահակախմբի անդամն այնտեղ գտնվող պարտիզաններին ասել էր. «Մենք գիտենք, թե դուք ինչու եք այստեղ, դուք բոլորդ հայ եք, դուք եկել եք հողը մեզնից խլելու համար»: Սա նրա խոսքերն են: Դուք կարող եք համոզված լինել, որ դա մարդկանց կողմից գյուղի պահակախմբին միանալու պարճառներից մեկն է»:

Նանգամանքները փոխվում են, խաղի կանոնները նույնն են մնում, բայց խաղացողներն արդեն տարբեր են: Օսմանյան ժամանակի Նամիդիե զորքերը փոխարինվել են գյուղի պահակախմբերով, իսկ հայկական ջարդերը մեղավորության զգացումով հիշող քրդերն արդեն իրենք են զոհ դարձել. «Իրականում մինչև գյուղի պահակախմբի հայտնվելը մեր գյուղը շաք աշխույժ տեղ էր: Բռնության դեպքերը շաքացան անվտանգության հետ կապված միջոցառումների հետևանքով: Գյուղի պահակախմբին միանալուց հրաժարվողները ստիպված եղան այն լքել: Իսկ միացողները մնացին գյուղում»:

Ադիլի բարեկամներից մեկը միացել է գյուղի պահակախմբին, իսկ մյուսը համալրել է ՔԲԿ-ի շարքերը. «Նրանք հող ունեին, որտեղ հինգ տարվա ընթացքում մի գեղեցիկ առանձնատուն էին կառուցել: Դա այդ ժամանակների ամենաշքեղ տներից մեկն էր: Այդ տունն սա տեղափոխվեց ամռանը, իսկ աշնան դեպքերից հետո բոլորին ստիպում էին հավաքագրվել գյուղի պահակախմբին:

Մեր բարեկամը դիմադրում էր, ասում էր «Ես այս փունը 5 փարի կառուցում էի, և այնպեղից ոչ մի դեպքում չեմ հեռանա: Ես ամեն գնով այսպեղ եմ մնալու, եթե նույնիսկ դրա համար ստիպված լինեմ միանալ գյուղի պահակախմբին»: Մեր մյուս հարևանը ուխտի գնաց Սաուդյան Արաբիա: Մի երկու փարի անց, տեսնելով, որ չի վերադառնում, մենք հասկացանք, որ նա միացել է ԲԲԿ-ին»:

Օգոստոսի փոթորկալի մի գիշեր, շփոթելով մի այլ գյուղի պահակի հետ, Ադիլի զարմիկը սպանել էր Ադիլի մեկ այլ բարեկամի. «Երբ նա տեսավ մեր սպանված զարմիկին՝ ցնցվեց: Նա անընդհար ետ ու առաջ էր գնում, գրկում էր մարմինը, ուզում էր մնալ, բայց նրան, ի վերջո, զոռով փարան: Ամեն անգամ, երբ այս պատմությունը պատմում եմ, ներքին ցավ եմ զգում: Ես այն պատմում եմ հուսով, որ լսողը կհասկանա իմ ցավը: Եվ դա իմ բեռը թեթևացնում է»:

Երբ դու գոհ ես, մարդիկ գլուխդ շոյում են

Դպրոցում սովորելով, գյուղում ու Սրամբուլում ապրելով, Ադիլը ձեռք էր բերել այն կենսափորձը, որ ստիպել էր նրան վերագնահատել Սոսիի հայ լինելու փաստը և խարականության դրսևորումները իր միակ հայ համադասարանցի Աբդուլլայի նկատմամբ: Զոհի իր կենսափորձն Ադիլը կապում է Սոսիի կերպարի հետ. «Տարիկիս հայ լինելու փաստն ինձ այդքան հերաբքբքում էր, որովհետև փորձում էի հաղթահարել իմ մեղքի զգացումը»: Ադիլը գրնում է, որ դա բնորոշ է ոչ միայն իրեն, այլ նաև այլ քղերի, ովքեր նախկինում պարծենում էին, թե իրենց պապն ինչքան հայ է սպանել: Նրանք հիմա նույն կերպ փորձում են ապացուցել, որ իրենց փայլը հայ է եղել: Նրա կարծիքով՝ դա քրդական շարժման գաղափարախոսության փոփոխության հետևանքն է և այս կերպ ճնշվողների հետ հարաբերություններ հաստատելու ցանկությունը. «Նայերի հետ կապ հաստատելը, նրանց հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտնելը արտոնության մի ձև է դարձել: Զոհի կարգավիճակը, այդ պարասխանավությունը իշխանության ճանապարհ է բացում: Զոհ լինելը գոհացնող է, դա մարդկանց ստիպում է շոյել քո գլուխը»:

Ադիլի գյուղի բնակչության փորձը և հիշողությունները մինչև այսօր մարդկանց կյանքի վրա ազդող բռնությունների շղթայի միայն մի մասն են:

Փորձանքը վերևից եկավ

Նեջմին թոշակի անցած 70 տարեկան ուսուցիչ է, դիպորդի ունակություններ, հոյակապ հիշողություն ու պարմելու հազվադեպ հմտություն ունի: Իր մանկության Դիվրիջի քաղաքում, որը մի պահպանողական քաղաք է Անարոլիայում, Նեջմին վաղ տարիքից մեծահասակների պարմություններ էր լսում. «հայրս հաճախում էր մի սրճարան, որտեղ ես սովորաբար լսում էի մեծերի խոսակցությունները: Այդ ժամանակ ութ կամ տասը տարեկան էի»: Նա անչափ գնահատում է բանավոր պարմությունները որպես տեղական պարմության աղբյուր. «Մեր բոլոր մեծերը մահացել են: Դա այնպիսի կորուստ է, որ ո՛չ արխիվները և ո՛չ էլ գրադարանները չեն կարող փոխհատուցել: Դա մեր ամենամեծ կորուստն է, աղեկ է»: Նեջմինի խոսքերով ամենահավասարի պարմությունների աղբյուրը թերուս տարեց կանայք էին. «Կիսագրագետ, կրթություն չստացած կանայք առավել ճշմարիտ և օբյեկտիվ դատողություններ են անում: Նրանք հաճախ բնագղաբար շատ հեղափոխիչ բաներ էին ասում, քանի որ օժտված էին Աստուծո կողմից տրված գնահատման ունակությամբ»:

Նեջմին նկարագրում է հեռավոր և ինքամիտի մի քաղաք. «Դիվրիջին խուլ բնակավայր էր, փակուղի էր քաղաքների միջև: Այնպեղից հնարավոր չէր որևէ տեղ գնալ: Դա վայրի բնությունով, քարափներով, սարերով շրջափակված մի տեղ է: Ստամբուլը

այնպեղից շարք հեռու է և աներևակայելի, ինչպես լուսինը»։ Ե՛վ ուշ բախումը ժամանակակից իրականության հետ, և՛ պարմության բանավոր փոխանցումը հնարավորություն է պալիս Նեջմիի մանկության պարմությունների միջոցով որոշ գաղափար կազմելու Դիվրիջի XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի կյանքի մասին։ 1915 թվականը մեծապես ազդել է քաղաքի ժողովրդագրական, Կրեմական և մշակութային կյանքի վրա։ Մանկության տարիներին Նեջմիի լսած պարմություններում այդ դեպքերի մասին խոսվում է։ Բացի դրանից, նա ծանոթացել է կենդանի մնացած և աղերից հետո վերադարձած ընտանիքների և ականապես է եղել քաղաքի մահմեդական ու հայ հարևանների հարաբերություններին։ Վկայակոչելով այն փաստը, որ 1915 թվականը լոկ նույնանման մի շարք դեպքերի բարձրակետն էր, Նեջմին հիշում է, թե ինչ է լսել տարեցներից 1895 թվականի մասին. «Աղաների [տեղական իշխանավորների] մեծ մասը քրդեր էին։ Գյուղերից եկածներն ուզում էին արագ հարստանալ, թալանել և իշխանության հասնել։ Նրանք արյուն էին թափում և սարսափ տարածում։ Մարդիկ վախենում էին։ Նրանք ձիեր ունեին և զինված էին։ 1895 թվականի դեպքերի ժամանակ քրդական ցեղերը, համաձայնության գալով զինյալ խմբերի պարագլուխների հետ, հարձակվում էին հայկական տների վրա և առգրավում ունեցվածքը։ Նախորդ օրը խմբապետները ձրի հաց էին բաժանում՝ ասելով. «Ցավում ենք մեր հողում հայերին պարտադիր համար»։ Տարեց մարդիկ ասում էին. «Մեր խմբապետները թալանչիների կողմից հայերի կողոպտած ունեցվածքից իրենց մասնաբաժինը ստանում և շքեղ առանձնարներ են կառուցում»։

Նեջմիի կարծիքով XIX դարի մահմեդա-քրիստոնեական հարաբերությունների կարևոր հարցերից մեկը Կրեմական անհավասարությունն էր և դրան ուղեկցող նախանձի զգացումը. «Տեղական մահմեդականներն ավելի հնազանդ, զսպված ու մեկուսացված էին արտաքին աշխարհից։ Մեղք գործելու վախից հնարավոր չէր ինչ-որ արհեստով զբաղվել։ Լավագույն դեպքում նրանք աշխատում էին հացի փռում, մսագործի մոտ կամ *համսալ էին* աշխատեցնում, որովհետև այնպեղ գինն ամրագրված էր։ Կրոնական արգելքները խախտելու ռիսկը մեծ էր դարբնության, թիթեղագործության, ժամագործության և նման արհեստներում։ Այս շահավետ մասնագիտություններով զբաղվում և հարստանում էին ոչ մահմեդականները։ Նարսությունը փոխանցելու որևէ տեղ չկար և այդ մարդիկ ոսկի էին կուտակում, ու դրա մասին լուրեր էին պարվում։ Որոշ մարդկանց մեջ այդ հարստություններին փիրանալու ցանկություն էր առաջանում։ Գտնվում էին միջնորդներ, անիրագել մարդիկ սադրանքների էին ենթարկվում։ Չնայած դա արտաքսելու հիմք չէր, սակայն արտաքսումից հետո կարարվել է վերաբաշխում»։

Աստղը հայտնվելուց հետո մենք լավ օր չենք տեսել

Քաղաքի սովորական մարդիկ ասում էին, որ Աղերի պարճառը վերևից եկող և տեղական իշխանությունների հետ կապ չունեցող ուժերն էին։ «Չավակս, փորձանքը վերևից եկավ», - ասում էին նրանք։ Ես նկատի ունեմ կառավարությունը, դա մեզ հետ ոչ մի կապ չունե։ Մեր հարևան հայ տարիկը նույն բանն էր ասում։ Նրանք ասում էին. «Աստղը հայտնվեց, և մեր հայրենիքը վերացավ։ Նայերն ու քրդերը կռվում էին միմյանց դեմ, սկսվեց պարտերազմը, տարածվեցին կարիքն ու համաճարակը։ Դրանից հետո մենք լավ օր չենք տեսել»։ [Աստղը Նալեի գիսաստղն է, որին 1910 թ. կարելի էր հետևել առանց հեռադիտակի]։

Նեջմին կարծում է, որ տեղի հայերը սադրանքի են ենթարկվել, իսկ տեղի մահմեդականները համոզված էին, որ իրենց վրանց է սպառնում. «Բոլորը համոզված էին, որ սադրանքի նախաձեռնողը հայկական կազմակերպություններն են, իսկ թշնամությունն առաջացել է այլ աղբյուրներից։ Դա եղավ, իսկ նրանք զինված էին։ Եփրատը Քալթը ջուր անունով մի գետաբազուկ ունի, որն անցնում է Դիվրիջի միջով։ Այլևս հնարավոր չէր գնալ գետի մոտ, քանի որ հայկական թաղամասը դրա վերին էր գտնվում։ Նայ երեխաները տանիքներից քարեր էին նետում մահմեդականների վրա, ինչպես այսօր՝ հարավարևելյան քաղաքներում։ Մի առավոտ հայրս ու պապս ջրաղաց էին գնում, մի փողա քար նետեց նրանց վրա, և քարը դիպավ հորս գլխին։ «Դա դեռ ոչինչ, - ասաց երեխան, - մենք կսպանենք քեզնից առաջ քայլող հորդ»։ Վախը տարածվեց։ Մարդիկ հավատում էին, որ եթե մի օր էլ սպասեն՝ հայերը բոլոր թուրքերին կսպանեն »։

Ինչ վերաբերում է դաժանություններին և բռնություններին, ապա Նեջմին հիշարարվում է պեղական պաշտոնյաներին, թափառող ավագակներին, տեղական վերնախավին և փորձում է արդարացնել համեստ եկամուտներով սովորական մարդկանց, ովքեր, նրա կարծիքով, հիմնականում փորձում էին փրկել իրենց հարևաններին, ընկերներին և նույնիսկ անձանոթ մարդկանց. «Նամայնքն իր ներսում էր գրնում խնդիրների լուծումը: Նրանք, ովքեր փորձում էին միջամտել, շար վար բան էին անում: Պաշտոնական միջամտությունը, առանց տեղական առանձնահատկությունները հասկանալու, կարող է աղերարալի լինել: Է, միշտ էլ կարելի է մարդասպան գրնել: Դահիճ գրնելուց հեշտ բան չկա:

Դիվրիջիում մահմեդականները հայերի նկատմամբ երբևիցե որևէ վար բան չեն արել: Նրանք, ովքեր հեռացան, կարողացան իրենց արժեքավոր ունեցվածքն իրենց հետ բանել: Անպտոլիան լի էր ավագակներով: Բոլոր փախած զինվորները սարերում էին: Նամաբարած կամայականություն էր: Որևէ քաղաքի պաշտոնական գրասենյակի ղեկավար կարող էր դաժան լինել, բայց եթե մյուս քաղաքում ավելի մարդասեր գրնվեր՝ կարող էր այլ կերպ վարվել: Ինչ վերաբերում է մարդկանց, ապա թուրքերը ջանում էին հայերին պաշտպանել: Նայերից ոմանք մահմեդական դարձան, ոմանք ամուսնացան, որոշ մարդկանց թաքցնում էին րներում: Մեկը փորձում էր փրկել իր վարպետին, որից նա արհեստ էր սովորել: Եթե նույնիսկ մարդը հնարավորություն չուներ փրկելու իր վարպետին, փորձում էր փրկել նրա մնացած երեխաներին: Գոնե փորձում էր հաց տալ նրանց: Ննարավորության դեպքում փրկում և թաքցնում էր նրանց»: Նեջմիի հայրը դարձել էր ոսկերիչ, որովհետև փրկել էր մի հայ արհեստավորի. «Ուղեկցորդները ցուցակը ներկայացնում են: Իմ պապը գործավար էր քաղաքապետարանում: Նա ցուցակում տեսնում է ոսկերիչի անունը: Կանչում է նրան մի կողմ և ասում. «Դու անհայտ տեղ ես գնալու: Ես կարձակեմ քեզ այս շարասյունից՝ եթե ոսկերչություն սովորեցնես իմ տղաներին»: Ներագայում վարպետը հորս ասել է. «Դու ոչ մահմեդական մի տղայի կտովորեցնես այն ամենը, ինչ սովորել ես ինձնից»:

Ապուրամանը և դրա շուրջ դրված գդալները

Պաշտոնական հրամանի հիման վրա տեղի հայերին հավաքելու դեպքերը նկարագրելով, Նեջմին սովորական մարդկանց մասին խոսում է որպես պասիվ ականաբեռների: Նրա պարմելառճը, սակայն, ցույց է տալիս, որ լուծ էին ոչ միայն ականաբեռները, այլ հենց ինքն էլ: «Բռնագաղթի ժամանակ մարդկանց մի խումբ անցավ Դիվրիջիի միջով: Նրանց տարան կողքի ճանապարհով, որպեսզի մարդկանց խումբը նկատելի չլինի: Մայրս ասում էր. «Մի գիշեր փողոցից քայլերի ձայն լսեցիք: Մտրեցանք բակի դարպասներին և տեսանք, որ մեկը մյուսին պարանով կապած մարդիկ լուռ գնում էին: Շարերը տրքում և հազում էին: Նրանք ուղղակի քայլելով անցան»: Նայրս ասում էր. «Մի առավոտ արթնացանք և տեսանք, որ Դիվրիջիում ոչ մի հայ չի մնացել: Գնացիք նրանց րները և տեսանք, որ դրանք դարարկ են: Մի րան մեջ սեղան էր գցած՝ ապուրամանով և շուրջը դրված գդալներով: Նրամանն ըստ երևույթին շար հանկարծակի է եղել: Շուկայում քաղաքի գզիրը հայտարարել էր, որ «հայերը հավաքվեցին»: Խանութները փակվեցին: Նրանք հայերին տարան քաղաքապետարանի երևը: Մենք չգիտեցք, թե ինչ պարահեց: Ամեն մեկն իր րուն վազեց: Մենք տեղյակ չենք, թե դրանից հետո ինչ պարահեց: Մենք չենք կարողանում այդ պահի ականաբեռ գրնել»:

Նեջմին, այնուամենայնիվ, պնդում է, որ մինչև 1915 թվականը և նույնիսկ դրանից հետո մահմեդական ընդհանրությունները և նրանց հայ հարևանները մտերմիկ հարաբերություններ ունեին: Նա հիշում է քաղաքի ընդհանուր մշակույթը. «Այնպեղ երաժիշկների մի փոքր խումբ կար: Երբ նրանք գնում էին հայկական հարսանիք՝ երգում էին հայերենով: Եթե թուրքական հարսանիք էր, ապա նույն երգը թուրքերենով էին երգում, իսկ քրդական հարսանիքի դեպքում՝ քրդերենով: Նրանք բոլոր լեզուները գիտեին: Մեր կողքին մի հայկական ընդհանրություն էր ապրում: Մյուս կողմի մահմեդական ընդհանրությունները նույնպես մեկ կամ երկու հայ էր ապրում: Այս ընդհանրություններն արտաքսվեցին: Ռամադանի ժամանակ մի երեկո մեր հայ հարևանները հրավիրված էին ընթրիքի: Մեր հարևանն ասաց. «Մեզ նախօրոք տեղյակ պահեք, որ կարողանանք պաս պահել»: Մենք ընդհանուր պատ ունեինք, և երբ գիշերն արթնացանք, պատը թակեցինք, որ նրանք արթնանային և մեզ հետ մինչև պատը վերջին անգամ ուրեխին: Նրանք ասացին. «Այո, մենք քեզ լսեցինք, հարևան»: Նրանք հետևում էին ավանդույթներին՝ մահմեդականների նման պասից դուրս գալով: Երբ աղոթում էինք, կարելի էր նկատել, որ նրանց շրթունքները նույնպես շարժվում են: Վերջին քահանայի կինն ապրում էր քաղաքում: Խեղճ կինը բռնագաղթի բոլոր փառապանքները կրեց: Ինձ այդ մասին մայրս է պատմել: Նրանց փախչելու ժամանակ ժայրի եզրին ամբոխ էր հավաքվել ու նրանք թաքնվելու կարիք ունեին: Սակայն նրա ամենափոքր աղջիկը սկսել է լաց լինել և վախենալով, որ իրենց կհայտնաբերեն, մայրն իր աղջկան ներել է երեքհարյուր մեփրանոց ժայռից: Նա իմ մորն ասել է, որ շարունակ լաց էր լինում: Նրա ամուսինը՝ պարոն Վարդանը կարվի ձագեր էր հավաքում, լցնում պարկի մեջ ու սպանդանոց փանում կենդանիների համար մի փոքր կեր գրվելու համար: Ճանապարհին հորս հետ խոսելու համար նա մեր դուռը թակում էր: Երբ կարվի ձագերի ձայնը լսվում էր՝ ասում էր. «Ես կրկին հայերի շարայուն եմ բերել»: Նա այս կերպ կատարում էր, հեզնում»: Նեջմինի կարծիքով, 1915 թվականի դեպքերի մասին իրենց մահմեդական հարևանների հետ փրկվածների խոսելու փաստը վկայում է նրանց մտերմիկ հարաբերությունների մասին, սակայն կատարակներն ու հեզնանքը նույնպես կարող են զայրույթ արտահայտելու ձև լինեն, որը դժվար էր արտահայտել ուղղակիորեն:

Նեջմին պնդում է, որ հայ համայնքի ոչնչացման հետևանքով քաղաքն աղքատացավ: Սակայն նրա պատմածից երևում է, որ տեղացիները դրա հետևանքով սեփականություն վաստակեցին. «Տեղի բնակչությունը ոչ մի բան չստացավ: Շատ քիչ հայ արհեստավորներ մնացին քաղաքի կենտրոնում: Նրանց բոլոր թաղամասերը քանդել էին: Երբ երեխա էի, հաճախ էի այգի գնում: Եկեղեցին մեր փան դիմացն էր: Մի մարդ մուրճը ձեռքին ժամանակ առ ժամանակ բարձրանում էր աշտարակ: Նրանք աճուրդով վաճառում էին հայկական փայտերը: Գնորդները փան քարերը հանում էին և վաճառում շինարարներին»: Նեջմինի հայրը գնել է մի փուն, որն ընդհանրեք սովորաբար վարձում էր ամառվա ընթացքում. այն գրվում էր նախկին հայկական թաղամասում:

Ավագների հիշողությունների և իր մանկության կենսափորձի վրա հիմնված Նեջմինի պատմությունը ցույց է տալիս, թե սովորական թուրքական քաղաքի առօրյա կյանքում որքան զգայական է մահմեդա-քրիստոնեական բարդ հարաբերությունների նկատմամբ վերաբերմունքը: Զարմանալի չէ, որ նրա պատմությունը շարունակ ընդհարվում է լուռ դադարներով: Օրինակ այն, ինչ չի ասվել փրկվածների մասին: Տեղացի մահմեդականների մասին: Պատմության որոշ հակասություններ ենթադրել են փախիս, որ որպես տեղական իրադարձություններին ուշադիր հետևող հավատարիմ տեղացի, Թուրքիայի շատ մահմեդականների նման, Նեջմին կարող է այլ կարծիք ունենալ որոշ կարևոր հարցերի վերաբերյալ:

«Նեպոֆ ինչ, որ մայրս հայ է»

Ռուսիին Տրապիզոնում ծնված 77 տարեկան թուրք փրամարդ է: Իր մասին պատմելիս նա անդրադառնում է իր կյանքի սևեռուն հիշողություններից մեկին. «Մեր թաղամասում նրանք մայրիկիս ծեծում էին: Ու՛մ հետ կարող էիր խոսել քո խնդիրների մասին: Նրա՛նց հետ, ովքեր ամբոխն էին դեկավարում, նրա՛նց, ովքեր թաղն էին վերահսկում, բռնակալների հետ: Նրանց հրամանները կատարվում էին: Մենք դեռ երեխա էինք: Ես ընդամենը ութ տարեկան էի: Մենք խաղատարահ ունեցող մի հարևան ունեինք: Նրա փղան գալիս մեր դուռը ծեծում էր: Երբ մայրս դուռը բացում էր, նա ասում էր «Նայ աղջիկ» և ապրակում էր մորս»: Ռուսիին հեզնանքով հաստատում է, որ իր մոր ինքնության հայտնաբերումը և այդ ինքնության կորուստը կատարվեց նույն պահին. «Երբ հայտնաբերեցի, որ մայրս հայ է, մորս ինքնությունը կորավ»:

Ռուսիի մանկության ժամանակ շար դժվար էր անցյալի մասին խոսել: «Նախկինում ոչ ոք չէր համարձակվում խոսել այդ մասին: Մայրս նույնիսկ հորս անունը չէր ասում: Ես էլ չէի հարցնում»: Այնուամենայնիվ, Ռուսիին կարողացել է իրար հետ կապել մոր կյանքի որոշ իրադարձություններ: Նա ծնվել է Բաթումում, այնուհետև նրա ընտանիքը տեղափոխվել է Տրապիզոն: «1915 թվականի դեպքերի ժամանակ հարձակվել են փրան վրա և սպանել նրա ծնողներին: Մեր մայրը 8-9 տարեկան է եղել, երբ դա պատահել է: Այդ գիշերը նրան տարել են մի շենքի նկուղ, որը հետագայում դպրոց է դարձել: Բացի մայրիկիցս այնտեղ այլ աղջիկներ էլ կային: Ով ուզում՝ վերցնում էր նրանց: «Մենք նստած էինք այնտեղ,- պատմում է նա,- անկյունում: Տղամարդիկ եկան: Մեկը ձեռքս բռնեց, նայեց ինձ և գնաց: Նեպո մյուսը եկավ նայելու: Եվ վերջապես քո հայրը եկավ և փրավ ինձ»:

Ռուսիին չի թաքցնում իր արելությունը հոր նկատմամբ: «Նայրս ամուսնացած էր, բայց երեխա չէր ունենում: Նա մորս որպես դուստր է վերցնում, բայց հետագայում ամուսնանում է նրա հետ: Մորս որպես դուստր տարան, հետո դարձավ կին: Ներամնաց ժամանակներ էին, և մայրս առաջին անգամ ծննդաբերում է 15 տարեկան հասակում»: Նա շեշտում է, թե ինչպես էին հայերի գոյքը և հայ կանայք օգրագործվում մահմեդականների կողմից: «Տները բաժանվում էին ցանկացողների միջև: Դա այնքան

վրանգավոր էր, որ մենք նույնիսկ չէինք համարձակվում մորս փունը փեսնել: Մայրս պատմում էր. «Ես հորդ ասում էի՝ ազատ փուն շար կա, գնա և գրանցվիր, նրանք քեզ բանալին կրան»: Բայց այդ փյամարն այդքան գեղեցիկ կին էր գրել, փուն մասին պեղք է մտածեր: Նա պատասխանել է. «Ինձ ամառանոցն էլ հերիք է»:

«Աղջիկների հոգեբանությունն արագ է փոխվում»

Ռուհիի ասելով, չնայած մայրը փորձում էր փախչել, փվյալ հանգամանքներում ընդունել էր իր հայ և կին լինելու ճակատագիրը: «Մի հայ ընտանիք փորձում էր օգնել մորս, որ փախուսարի դիմի: Այդ մարդը շար բարձր գնահատվող արհեստավոր էր: Եթե նրան չէին սպանել, ապա դա նրա արհեստի շնորհիվ էր: Նրանք լսել էին մորս պատմությունը և ուզում էին օգնել նրան: Բայց այդ ավագակը՝ իմ հայր կոչեցյալը, մորս փունը փակած էր պահում: Մայրս փորձում էր փախչել, բայց չէր կարողանում: Աղջիկ երեխայի հոգեբանությունը շար արագ փոխվեց, նա այլընտրանք չուներ»:

Ութ երեխաներից միայն Ռուհին էր հասկանում մոր փառապանքները և նրան պաշտպանում: «Մենք ութ հոգով էինք ապրում փունակում, որը կարելի էր քանդել մի հարվածով: Մենք դպրոց բռնիկ էինք գնում: Մեր դիմացն ապրող կրոնավոր մի ընտանիք մեզ իրենց մնացորդներն էր փալիս: Մայրս ինձ ամենից շար էր սիրում, որովհետև ինձ ամենից շար էին ծեծում: Իմ եղբայրը ծեծում էր ինձ, նա կապում էր իմ ձեռքերը և ոտքերը»:

Վերջապես Ռուհին հեռանում է այնպեղից, գնում է Ստամբուլ և էլի այլ վայրեր, նաև Գերմանիա: «Այն պահին, երբ մորս ապրակեցին, իմ մեջ փայլավորվեցին մեր հայության և չքավորության հետ կապված բոլոր դեպքերը: Ես չէի կարող որևէ փեղ երկար մնալ: Ես աշխատանք էի գտնում, բայց որոշ ժամանակ անց հեռանում էի: Այսպես անցավ իմ մանկությունը: Ես փնից գնացի 15 փարեկան հասակում: Ստամբուլում աշխատում էի որպես դոնապահ: Մի նպատակ ունեի՝ Միացյալ Նահանգներ գնալ: Գիտեի, որ հայերը Միացյալ Նահանգներում են»:

Մի քանի փարի հետո Ռուհին սրիաված վերադառնում է Տրապիզոն, նրա հոր մահից հետո ընտանիքը փեղափոխվում է Ստամբուլ՝ քեռու մոր: «1915 թվականին փրկված քեռիս ապրում էր Բեշկյաշում: Երբ նրան գրանք, բոլորս եկանք այսփեղ: Ապրում էինք խիտ դարսված, ինչպես ծուկը պահածոյում»: Վերջիվերջո նրանք Գերմանիա են փեղափոխվում, որպեղ Ռուհին ապրում է մի քանի փասնյակ փարի: Նրա մայրը մահացել է այնփեղ 70-ականների վերջերին: «Նունիսի 6-ի գիշերը 2-ն անց 15 րոպեին մայրիկս մահացավ իմ ձեռքերի վրա»:

Ռուհիի պատմությունը ցույց է փալիս, որ Գերմանիայում ապրած կյանքը մեծ ազդեցություն է ունեցել անցյալը վերհիշելու, մոր հետ հարաբերությունների և իր ինքնության վրա: «Գերմանիայում չէի ծուկանում: Ես այնփեղ շար բան իմացա: Ես հասկանում եմ, թե ինչ է նշանակում ապրել քաղաքակիրթ կյանքով: Եթե Գերմանիա չգնայի, այս ամենը փարօրինակ չէի համարի: Այնփեղ իմացանք, թե ինչ է մարդասիրությունը: Տգիտությունն անընդունելի է: Ես ամենուր ասում եմ, որ իմ մայրը հայ աղջիկ էր, և այն, ինչ կատարվել է, կոտորած է: Մորս 8 փարեկան հասակում փողոցում թողնել, նրան մի գյուղացու փալ, որը քաղաքակրթության մասին նույնիսկ չի էլ լսել... Այդ դեպքերը չեն կարող հեշտությամբ մոռացվել: Ես իրականում պեղք է հայց հարուցեմ թուրքական կառավարության դեմ: Եթե Գերմանիայում լինեի, հայց կհարուցեի և կհաղթեի: Իմ կյանքն ամբողջովին շրջվել է»:

Ռուհին գիտակցում է նման դիրքորոշումը Թուրքիայում ազատ արտահայտելու ռիսկը. «Դուք սպանել եք իմ պապին և փարիին, դուք զավթել եք նրանց փունը, ես փոխհարուցում եմ պահանջում», -սա պահանջելը նույնն է, ինչ մի գալուն բենզինով ինքնահրկիզումը»:

«Եթե ես ջահել լինեի, կմկրպվեի»

Իր պարմվածքում Ռուսին համեմատում է իսլամը և քրիստոնեությունը, արևելքը և արևմուտքը, որոշելով իրեն նույնացնել վերջինիս հետ, նունիսկ այն պարագայում, երբ և՛ ինքը և՛ իր մայրը մասամբ թուրքական-մահմեդական ընտանիքից են. «Ես մորս ինքնությունն ամեն տեղ հպարտությամբ եմ պաշտպանում: Նեպո ի՞նչ, որ մայրս հայ է: Գերմանիան զարգացրեց Թուրքիան, քրիստոնեական աշխարհն է զարգացրել նրան: Եթե ես ավելի ջահել լինեի, եկեղեցի կգնայի և առանց տարակուսանքի կմկրպվեի: Ռոմվիներն իսլամի նկատմամբ ոչ մի համակրանք չունեն: Էդ որ կրոնական ուսմունքը, որ կրոնական խիղճը կարող է արդարացնել այն ամենը, ինչով իմ մայրն է ստիպված եղել անցնել»:

Երբ մայրը մահացավ, հուղարկավորության համար ընտանիքը նրա դին Թուրքիա բերեց: Ռուսին, սակայն, ուզում է իր մոր ազգանունը գրնել և նրան քրիստոնեական կանոններով վերահուղարկավորել. «Ես գնացի Տրապիզոն, բայց վախեցա: Մորս փունջը 100 մետր վերև էր: Մի՞թե նրա մասին չեն կարող փայլներ լինել այստեղ: Սակայն չհամարձակվեցի: Ես Տրապիզոնից եմ, բայց Տրապիզոնի ժողովուրդն անհանդուրժողական է: Իմ մոր մասին տեղեկություններ և նրա նույնացման փայլները գրնելու համար ուզում եմ Բաթում գնալ: Սա իմ մայրն է, սա նրա անուն է, սա նրա ազգանունն է, նա այստեղից է, ուզում եմ այդ ամենը հայտնաբերել: Մայրս պաշտոնապես կորցրել է իր ինքնությունը, ես հնարավորություն փնտրեցի նրան մարդավարի ապրելու: Ես ուզում եմ նաև նրան թաղել հայոց գերեզմանատանը: Եթե ավելի խելոք լինեի, մորս եկեղեցի կտանեի՝ նրան նորից կնքելու համար: «Մայրիկ,- կասեի,- սա քո տեղն է»: Ափսոսում եմ, որ չեմ ասել սա իմ մորը:

Եթե ես ավելի շար փող ունենայի այսօր, կանեի այն, ինչ որ չեմ արել այն ժամանակ: Ես կփորձեի տեղափոխել նրա գերեզմանը: Այդ կարգի բաները շար կարևոր են շար խոր ներքին վիրավորանք սրացած մարդու համար»

Ռուսին մայրն ապրում է իր որդու երևակայության մեջ և նրա երևակայության մեջ է, որ նա փափագելի հայ կին է դառնում, որպեսզի Ռուսին կարողանա դառնալ իր ծննդյան պատահականությունը հաղթահարող զավակ, ընտրի իր կողմից իդեալականացված քաղաքակրթություն՝ մի կողմ ներելով ժառանգած մեղքի զգացումը:

Նարսանիքը և անեծքը. Ինչպե՞ս կարող էր այս գյուղն այսպիսի վերջ ունենալ

Մալիիը ծնվել է մի գյուղում, որտեղ «հայերը, հույները և թուրքերը համերաշխ էին»: Երբ նա ծնվել է, մնացել էին միայն այդ «համերաշխության» հետքերը: Ներքերի թվում էին փափի պարմությունները, հին քարե փների փլափակները և մնացած «վերջին» հայ հարևանը:

Մալիիը պարմում է իր փափի հարսանիքի պարմությունը: Այն ներկայացնում է գյուղի կյանքը մինչև բռնագաղթի և բնակչության փոխանակման պարճառով հայերի և հույների արտաքսումը:

Պապս երկար ժամանակ աշխատել է քրիստոնյաների՝ հայերի և հույների հետ, նա մտավաճառ էր և մի աշակերտ ուներ: «Մա վերցրու, փար փուր Նակոբին, փղաս»: «Աշակերտը,- պարմում էր նա,- հեփոյքը հաճույքից դողդողացնում էր, ուզում եմ ասել՝ կոնքերը վերուվար էին լինում, ուրախանում էր: Որովհետև երբ նա այնտեղ էր գնում, քրիստոնյաները նրան թեյադրամ էին փալիս: Այդ պարճառով միսը հայերին և հույներին փանելու համար աշխատողը դռան կողքին սպասում էր»: Քանի որ հայերն ու հույները պապիս հետ շար լավ հարաբերությունների մեջ էին, նրանք մասնակցել են նրա հարսանեկան արարողությանը. «Եվ,- ասում էր,- բոլորը *փախլալա* [խմորեղեն] էին բերել»: Նրանք սովորաբար որպես հարսանիքի նվեր հսկայական ամաններով *փախլալա* էին փանում: Մարդիկ ասում էին. «հարուստների բերածը ուրիշ ամանների մեջ դրեք, քանի որ դրանք կարագով

են պարտաստիք: Մենք կարևոր հյուրերին այդ ամանից կհյուրասիրենք»: Փեղիվանողլու Չորբաջը աղան [քրիստոնյա] մի մարդ էր, ում բերած փախլավան, հավանաբար, ամենաբարձր որակի է եղել: *Փախլավան* նրանք պարտաստիք էին վաթսուս շերտից: Նվիրարություն ասել է. «սա շար բարձրակ փախլավա է, ու՛ր դեննք այն»: «Դրեք ուր կուզենաք, մեր ունեցած ցանկացած ազատ ամանի մեջ դրեք»:

Չնայած հարսանյաց այս ծիսակարարության հիշողությամբ, որին հայերը, հույները և թուրքերը միասին մասնակցել են, անցյալն իդեալականացվում է, այն լեցուն է նաև այդ մասնակցությունն անհնարին դարձնող իրադարձություններով:

«Տարս ասում էր, որ Դերենքի հայերն այս բարձունքով են անցել: «Նրանք գնալիս,- ասում էր նա,- լաց էին լինում»: Դա փափիս պարմածն է: «Թուրքեր, անիծյալ լինեք դուք, լավ օր չբռնեք», - այսինքն՝ սարկեք դուք: Տարս պարմում էր, որ նրանք գնում էին լացելով ու անիծելով. «Մեր օրն ընկնեք»: Ուզում եմ ասել, որ նրանցից ոչ բոլորն էին ահաբեկիչ կամ անարխիստ: Ես չեմ հավատում, որ բոլոր քրդերն աջակցում են ԲԲԿ-ին: Ահա թե ինչպես են հեռացել հայերը»:

Սալիհը մի ականապեսից լսել է, թե ինչ է պարահել ճանապարհին և գյուղում հայերի հեռանալուց հետո.

Կարմիր մեքադադրամները դռան նախաշեմի փակի փոքր ամանի մեջ

«Նրան անվանում էին Անքիթ Դերվիշ, նրա քթի կեսը չկար: Նա է ինձ պարմել դա: Նա մի ծիակառք էր քշում. Դերենքից մի ընտանիքի ունեցվածքն էր փանում: Դե գիտեք, հայերն արդեն հեռանում էին, նրանց արտաքսում էին: Նրա խոսքերով, նրանք Մարաշ էին գնում: Ավագակները կանգնեցրել են նրանց Կայսերիից Մարաշ ճանապարհին: «Նրանց բերանները,- ասաց,- ծածկված էին»: Դե գիտեք, ինչպես են ահաբեկիչներն այժմ դա կրում Սփամբուլի փողոցներում: Դերվիշը պարմում էր, որ «Նրանց բոլորին թալանեցին: Նրանք ոչ մեկին չեն սպանել,- ասաց,- ավագակները վերցրեցին նրանց արժեքավոր ունեցվածքը: Նրանք ինձ ասացին՝ քշիր այսօրեղից: Նրանք ինձնից, իմ կառքից ոչ մի բան չվերցրեցին: Այն կառքայանները, ում թալանել էին, ժանդարմին բողոքեցին, որն ինձ ծեծեց: Մենք մեր գլուխը փրկեցինք և նրանց փեղ հասցրեցինք: «Այնպեղ, երբ հայերը իջան, ասացին. «Դերվիշ, փղաս, դու մեր կյանքը փրկեցիր, աստված քեզ օրհնի, դու լավ մարդ ես: Նիշում ես այն փունը, որպեղ մեր բեռը բարձեցիր, այնպեղ կարմիր մեքադադրամներ կան դռան նախաշեմի փակ փոքր ամանի մեջ: Դրանք վերցրու քեզ, մենք չենք վերադառնալու»: Մի քանի օրից ես Դերենք գնացի: Այնպեղ ոչ մի փուն չէր մնացել, միայն փլափակներ կային: Ես չկարողացա նույնիսկ փունը գտնել, էլ ուր մնաց դռան նախաշեմը գտնելի: Դերենքը ոչնչացրեցին մեր կողոպտիչները, ես նկարի ունեմ Թալաշի և Թավլուսունի ավագակներին: Կայսերիի հին փունի աղյուսները Թալաշի, Թավլուսունի և Գերմիրի աղյուսներն են: Նրանք քանդած փուների աղյուսները փարան վաճառեցին: Պարուսանները փարան վաճառեցին, դռները հանեցին վաճառեցին: Նրանք փարան բոլոր աղյուսները, սյուները և վաճառեցին: Մեր մարդիկ են դա արել»:

Ահա թե ինչպես կորցրեցինք «համերաշխությունը», ամեն ինչ խառնելով և առաջացնելով անցյալի կարոտ: Երբ Սալիհը ծնվեց, գյուղում միայն մի հայկական ընտանիք էր մնացել, և կարծես ռոմանտիկացված անցյալի բոլոր հարկանիշները վերագրվեցին Գևորգին՝ այս ընտանիքի ամենաարարեց անդամին:

Տնօրենսդրական մարդ էր, լուցկի չէր օգտագործում

«Գևորգը լավ կրթված, իմաստուն մարդ էր, նաև ջութակ էր նվագում, գիրեր լափիններեն ու արաբերեն այբուբենները: Այնպեղ աշխատող մարդկանց Սյրամբույից եկած նամակները միշտ Գևորգն էր կարդում: Նա իր ծխախոտը ֆիլտրով էր փաթաթում, չգիրեմ՝ ինչպես էր դա անում: Նա ծխախոտ էր ծխում, բայց ֆիլտրով: Թե ինչու էր դա անում, ինչպես էր անում՝ չգիրենք: Մենք այն ժամանակ դեռ երեխա էինք: Նա լուցկի չէր օգտագործում, արևոտը օրերին, դե գիրեք, ակնոցի ապակյա ոսպնյակները, ծխախոտը դնում էր ձեռքի մեջ, իսկ մենք նայում էինք: Նա որոշակի դիրքով էր ոսպնյակները պահում և երբ ծխախոտի ծայրից ծուխ էր գալիս՝ սկսում էր ծխել: Մարդիկ հիվանդ երեխաներին փանում էին Գևորգի մոտ, որ երեխայի համար աղոթի: Դե գիրեք, ինչպես ենք մենք նրանց փանում քարոզչի մոտ աղոթելու համար կամ սուրբ շիրիմի մոտ: Դրա նման նրանք երեխաներին փանում էին Գևորգի մոտ, որ նա աղոթի, որովհետև *գյալուորի* շունչն ուժեղ է»:

Չնայած Մալիհի կողմից Գևորգին վերագրվող լավ հարկանիշներին, այդ մեծ մարդու մասին մի կաշառակերության պատմություն կա: Գևորգը վանքի մատակարարն էր, նա վանականների կարիքներն էր հոգում: Ըստ Մալիհի պարփակի՝ «հայերը մշտապես մեղադրում էին նրան, որ նա ուրում էր մեր փողերը»: Դա սակայն չի նվազեցնում նրա հիացմունքը Գևորգի նկատմամբ. «Նման բան հիմա էլ է պարահում: Օրինակ՝ մեղրեսեի [կրոնական դպրոց] համար գնորդը համաձայնության մեջ է մտնում կանաչի վաճառողի հետ, ասենք, կանաչին երեսուն ցենտով է գնում, բայց թղթի վրա հիսուն են ձևակերպում: Դա արբատովոր բան չէ, նա քսան ցենտը իր գրպանն է դնում: Նրանք Գևորգի մասին այդպիսի բաներ էին մտածում»: Տեղական փարօրինակ պատմությունների համաձայն Գևորգը «վախենում էր հայկական համայնքից, որովհետև հայերը կարող էին նրան սպանել», և այդ պարճառով նա արտագաղթողներին չէր միացել, մնացել էր գյուղում և իսլամ էր ընդունել: Նա անունը փոխել էր, դարձել Իսմաիլ և մզկիթ էր հաճախում: Սակայն որոշ ժամանակ անց նա այլևս մզկիթ չի գնում, և երբ գյուղացիները հարցնում են, թե ինչու այլևս չի գալիս, նա հանելուկային պատասխան է տալիս. «Ճուրբերը փարախում են, ամեն մեկն իր հավաքքն ունի»:

Վասակը Գևորգի թոռն էր. և ըստ Մալիհի՝ նրանք ամեն ինչի միջով միասին են անցել: Վասակը շատ էր վախենում բանակ զորակոչվելուց, որովհետև նրա հայրը՝ դարբին Գավրիկը, մահացել էր բանակում, իսկ հորեղբայրը մահացել էր դրանից հետո, երբ նրան ուղարկել էին փուն՝ ապաքինվելու, այն հույսով, որ միջավայրի փոփոխությունը նրա վրա լավ կազդի: Այս վախի հեղուկներով նա 17 տարեկան հասակում ընդամենից գաղտնի թլպարում է իրեն, որպեսզի կարողանա թաքցնել իր քրիստոնյա լինելու փաստը: Նա այդ օրը դպրոց չի գնում և Մալիհի անկողնում է քնում: Երբ 2003 թ. Վասակը «գրասաշրջիկի կարգավիճակով» գալիս է Բեյրութից, ուր նա արտագաղթել էր 1958 թ., առաջին անգամ խոստովանում էր դա Մալիհին. «Լսիր, Մալիհ, ես դա ոչ մեկին երբեք չեմ ասել: Ես փախել եմ, որովհետև վախենում էի զինվորական ծառայությունից»:

Նայերի հետ հարևանությունը հիշելուց բացի, Մալիհը պարմում է նաև գյուղի հմուտ հայ արհեստավորի մասին: Արհեստների իմացությունը հայերին վերագրվող ամենաարժեքավոր հարկանիշներից էր, դրա վկայությունն է Գավրիկի արվեստը:

«Ես սկսել եմ արտադրությունս 1953 թ.՝ արհեստը սովորելու համար: Այդ ժամանակ Կայսերիում մեծ կինոթատրոն էին կառուցում: Իմ վարպետն այնպեղ որոշ աշխատանք էր անում: Ո՛վ է հղկում կարտերը: Պարասխանեցին՝ Գավրիկը: Դա հայ Գավրիկն էր: Կայսերիում նա միակ արհեստավորն էր: Նրա նման ուրիշ վարպետ չկար: Ասում եմ՝ ամբողջ Թուրքիայում նրա նման հազիվ մի հինգ հոգի գտնվել: Ճարտարապետ, ինժեներ. նա տեխնիկական գծագրեր ուներ»:

Կինոթատրոնում Մալիհի և Գավրիկի աշխատելու ժամանակը համընկնում էր ռամադան նշելու ամսվա հետ: Գավրիկը նույնիսկ «ջուր չէր խմում», որովհետև նրա մահմեդական ընկերները պատ էին պահում: Չնայած նրանք պնդում էին, որ նա ընդմիջման ժամանակ հաց ուրի, հրաժարվում էր: Նա ձվով պարբարաված հացը փաթաթում էր և ուրիշների նման փուն փանում: Նայերի

մասին ամենակարևոր հիշողություններից մեկը փեղական կրոնական ավանդույթների նկատմամբ նրանց հարգանքն է: «Նրանք շար արժանավոր մարդիկ էին» ասելով, Սալիհն արտահայտում է կորցրած «համերաշխության» կարտը և այն լավ հարկությունները, որոնք կապվում են հայերին բնորոշ արժանիքների հետ:

Մեծ փարբերություն կա անցյալի, երբ հայերը, հույները և թուրքերը միասին մասնակցում էին հարսանիքի, և այսօրվա միջև: Նրանք, ովքեր արտագաղթում էին, գնալիս լաց էին լինում, վախեցած էին, «և նրանք շար հաճելի մարդիկ էին»: Մնացողները փորձում էին հասկանալ անցյալի և ներկայի փարբերությունը. «Ես հարցրել եմ, թե ինչո՞ւ ոչնչացրեցին Թավլուսունը (ուզում եմ ասել՝ դա մի հրաշալի գյուղ էր): Ինչո՞ւ այդ գյուղը նման ճակատագրի արժանացավ: Ես հարցրել եմ. «Դա գյավուրների անե՞ծքն էր, վարպետ»: Ես Նապոլեոնին հարցրի [նրա մականունը կապված էր այն պաճուճագարող կոշիկների հետ, որ հագնում էր]: «Ոչ,- ասաց,- մենք շար լավ հարաբերություններ ունեինք *գյավուրներին* հետ: *Գյավուրները* երբեք մեզանից չէին բողբոջում: Մեր մեջ ոչ մի վիճաբանություն, ոչ մի հակամարտություն չկար: Մենք չենք բռնագրավել նրանց ունեցվածքը»»:

Սակայն Նապոլեոնը, պարասխանելով Սալիհի հարցին, պատմել է Բասրի Էֆենդիի պարմությունը, որը «ցարկեց հույն աղջկա վրա», և իր փոլայի մասին, որին չնայած ինքը չի ճանաչել, բայց նա շարունակում է իրեն նամակներ գրել Հունաստանից.

«Ուրեմն,- ասում էր Նապոլեոնը,- անկախության համար պայքերագմի ժամանակ կառավարությունը, գյուղապետի ներկայացրած ցուցակի հիման վրա, երեխաներ ունեցող զինվորների ընդանիքներին հաց թխելու համար ցորեն էր բաժանում: Կանայք գնացել էին այն շենքի մոտ, որտեղ կառավարությունը ցորեն էր բաժանում: Կանայք իրենց պարկերն էին բերել և հերթ էին կանգնել: Ցորենի բաժանման օրը նրանք ցորենն անվճար էին ստանում: Այնտեղ երկուսն էին, մեկը դարարանի աշխատող էր, իսկ մյուսը հաշվառողն էր: Ազգականներ էին: Նրանք այնտեղ երկու կին են ընտրում. միայն երկուսին. «Դուք հաճելի կին եք երևում, այսօր փարեկան կբաժանենք, ես եմ դրա համար պարասխանապրուն, վաղն էլ ցորեն ենք բաժանելու: Հիմա ոչ մեկին ոչինչ մի ասեք և գնացեք, իսկ վաղն առավոտյան 9-ին կգաք այստեղ»: Իրականում մյուս օրը ոչ մի բան չկար: Ի՞նչ կարող է կինն անել: Եղբայր,- ասում է,- իմ երեխաները փանը սոված են: Սոված: Նա չի հավատում և գալիս է մյուս օրը: Սալիհ Բաբան մի կառք ուներ, դե գիտես, փակ: Կառքը գալիս է առավոտյան և փանում է կանանց. «Մենք գնում ենք պահեստը՝ ձեզ ցորեն փալու համար»: Նրանք իրենց մարդկանց հետ էին: Կանանց այստեղ բերեցին, դե այգին գիտես, այգու միջի փունը: Եվ նրանք կեսօրից հետո գալիս են, արաղ են խմում, զվարճանում, խաղում, պարում և կանանց բռնաբարում»:

Նապոլեոնն անցյալի նկարների ալբոմում անիծյալի պարկերը դնում է հարսանիքի նկարի կողքին. «Նրանք են Թավլուսունը ոչնչացրել, փղաս: Եթե Թավլուսունը անհիծված է, ապա՝ նրանց պարճառով: Եվ դա մեր շան որդիներն են արել,- ասում է Նապոլեոնը: Դա ոչ թե ես եմ ասում, այլ այն մարդը, ով այդ ամենի միջով անցել է: Նա ասել է. «Ես դա ուրիշից չեմ լսել: Ես եմ այն մարդը, որը դա փեսել է»»:

Ամոթ և նախապիտանք. «Ի՞նչ պատահեց, որ իմ թոռը հայերեն չի խոսում»

Սելինը 24 փարեկան հայ կին է, Սփամբուլի համալսարանի ավագ կուրսի ուսանողուհի: Սելինի ինքնության մշտական որոնումները կապված են մոր կողմից պապի և ծնողների հետ ունեցած մտերիմ հարաբերությունների հետ: Չնայած նա մանրամասն փրեդյակ չէ իր ընտանիքի պատմությանը, գիտակցում է, որ դա ազդեցություն ունի իր կյանքի վրա: «Իմ փապիկի մայրը Վանից է: Մորս կողմից պապս հոգեպես խանգարված էր, որովհետև ահավոր դեպքերի ականատես է եղել: Նա իր հոր դիակը գտել է եկեղեցում՝ պարկի մեջ: Դրանից հետո նա համրացել է: Ընտանիքի բոլոր անդամները որոշակի խնդիրներ ունեին: Այն ամենը, ինչ կապված է նրանց հայ լինելու հետ, ազդել է ինձ վրա: Իր հարազատ կենսակերպը ժխտելու մայրիկիս սովորությունն անցել է ինձ»:

Թուրքիայի փոփոխվող միջավայրը արտացոլվել է երեք սերունդների փոքր կենսափորձում, նախընտրություններում և զգացմունքներում: Սելինի պապիկի կյանքը կապված է 1915 թ. դեպքերի հետ: Նրա ընտանիքը Բուրսայում կորցրել է փունը,

ագարակը և այրադացները: Մելինը հիշում է իր պապի մոր հետ կապարվածը. «Երբ նա գնում է այրադացները, փեսնում է, որ աշխատողներն այն բռնազավթել են: Նա շար է գայրանում և կաթվածահար է լինում: Դրանից հետո նա մինչև կյանքի վերջը փձնացած շրթունք ուներ: Աշխատողները խղճացել են նրան և հանձնել վեց ամսվա եկամուտը»: Ամեն ինչ կորցնելուց հետո Մելինի պապը մեծանում է փողոցում՝ զարդեր վաճառելով: Նրա՝ որպես վաճառականի հաջողությունը բազմիցս խափանվում է ոչ մահմեդականների դեմ ուղղված գործողություններով: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նա զորակոչվում է բացառապես ոչ մահմեդականներից կազմված զորամաս: Տխրահոջակ «ունեցվածքի հարկի» պատճառով մեծ պարտքեր էին կուրակվել: 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7-ը նա սրիպված էր իր փունը պաշտպանել թալանչիներից: Պայքարելով կորցրածը հետ վերադարձնելու համար և ապրելով վախի մեջ՝ ընտանիքը հույսը կապում է Ամերիկայի հետ: Մելինի մորաքույրն ամուսնացավ մի փղամարդու հետ, ում չէր սիրում, բայց ում միջոցով կարողացավ ԱՄՆ գնալ: Մելինի դեռահաս մայրիկին նույնպես ԱՄՆ ուղարկեցին, ինչի հետևանքով նա հեռացավ ընտանիքից ու ընկերներից և դրա համար դառնորեն զղջում է: Մելինի պապն ի վիճակի չի լինում փեղափոխվելու, և պապի չիրականացած երազանքի միակ հիշողությունը Մելինի մորաքրոջ դժբախտ ամուսնությունն է:

Մելինի խոսքերով նրա պապի մեջ ուժեղ էր հայ ինքնության զգացումը. «Պապս պահպանողական հայ էր: Նա ուզում էր Միացյալ Նահանգներ գնալ, ուզում էր լքել այս գարշելի երկիրը: Դա հասկանալի է, նա շար փորձանքների միջով էր անցել»: Չնայած Մելինը շար մտերիմ էր իր պապի հետ, նրա անհարակաճությունը ձևավորվել է իր ծնողների կենսափորձի, նախընտրությունների և զգացմունքների ազդեցության փակ: Նրա ծնողները որոշել են երեխաներին հայկական դպրոց չուղարկել և հայերեն չսովորեցնել: Նույնիսկ փոխել են իրենց հայկական ազգանունները թուրքական ազգանուններով: «Երբ եղբայրս դեռ երեխա էր, նրանք հայերեն էին խոսում, սակայն նրա մանկապարտեզի ընկերներն արտասանության համար նրան ծաղրում էին: Դրանից հետո այլևս հայերեն չխոսեցին: Նայերեն խոսում էին այն ժամանակ, երբ պապս գալիս էր մեզ մոտ, իսկ երբ գնում էր՝ թուրքերեն էին խոսում: Նրանք ազգանունները փոխեցին հենց եղբորս ծնվելուց առաջ»:

«Նշանակություն չունի, թե դու ում հետ կամուսնանաս»

Մելինը փորձում է բացատրել այդ որոշման դրդապարճառները. «Իմ ընտանիքը երկընտրանքի առաջ էր: Նրանք կապված էին իրենց հայ ինքնության հետ, սակայն ցանկանում էին պաշտպանել երեխաներին: Նրանց կյանքը հիմնված է ինքնապահպանության վրա: Քանի որ մեծացել էին փարբեր ճնշումների ենթարկվելով՝ փորձում էին մեզ պաշտպանել դրանցից»: Մելինի խոսքերով, նրա ծնողներն ավելի ազատամիտ էին, քան նրանց սերնդի հայերի մեծ մասը. «Նայերն ավելի փակ շրջապատում էին մեծանում: Նրանք գնում էին հայկական դպրոց, ազատ օրերը միմյանց հետ էին անցկացնում: Պահպանողական հայը մի մարդ է, ով թուրքերին իրենցից փարբեր է համարում, չի ուզում, որ իր երեխաները թուրքերի հետ ընկերություն անեն կամ հանդիպեն թուրքերի հետ, հետևում է ավանդույթներին, անփարբեր է երկրում կապարվող իրադարձությունների նկատմամբ, ուզում է որոշակի դեր խաղալ համայնքի ներսում, ընդդիմանում է փոփոխություններին, ապրում է պահպանողական հոգեբանությամբ: Քանի որ մայրս շար փորձություններով է անցել և բրոջ հետ շար է փառապել, ասում է, որ չէր ուզում իր աղջկան փոխանցել այնպիսի բաներ, ինչպիսին է «մենք փարբեր ենք, մենք հայ ենք»: Նա ասում էր. «Նշանակություն չունի, թե ում հետ կամուսնանաս»: Ինձ դաստիարակում էր ընդունված սկզբունքներով: Նայերը թուրքերին «փաճիկ» են անվանում: Դա ինչ-որ չափով նսեմացնող արքայապարտություն է: Իմ ծնողները գայրանում են իրենց նման արքայապարտություններ թույլ փվող մարդկանց վրա»: Մելինը գրնում է, որ իր ծնողները մուրճի և զնդանի արանքում էին. «Նայերը հպարտ են քրիստոնյա լինելու համար: Դա մահմեդականներին սրտորդաս համարելու նման մի բան է: Օրինակ՝ կենդանիներին մաքար անելը, ինչպես դա արվում է *Քուրբան Բայրամի* ժամանակ: Այդ փարբերությունը նստած է նրանց ուղեղում: Նույնիսկ՝ մորս և հորս մոտ: Բայց նրանք ավելի լավ հարաբերություններ ունեն իրենց թուրք ընկերների հետ,

որովհետև հայերի ազգայնամոլությունը մեկուսացնում է նրանց դրսի աշխարհից: Ես համոզված եմ, որ իմ ծնողները հաճախ ներքին հակասության զոհ են դառնում: Նրանք երկու կողմերի համար էլ փոքրամասնություն են»:

Սելինը կարծում է, որ չնայած իր ծնողները մեծացել են իրենց յուրահատուկ ինքնությունը գիտակցելով, որոշել են այն չփոխանցել իրենց երեխաներին: Ինչպե՞ս է նրա ծնողների որոշումը ազդել Սելինի ձևավորման վրա: «Մեր փանը մի լեզվով են խոսում, որը ես չեմ հասկանում: Իմ ընկերների ընդամենը մեր ընդամենից փոքրեր են: Ես փորձում եմ հասկանալ այս խնդիրը: Ես հարցնում եմ. «Մամ, ես ո՞վ եմ»: Նա իրեն հայկական համայնքից օտարված է զգում. «Ես միշտ խուսափում էի համայնքից, որովհետև հայերեն չեմ խոսում: Իրականում երիտասարդներն իրար հեղուկ հայերեն չեն խոսում: Սակայն պապս պահպանողական հայ էր, և երբ բարկանում էր, ասում էր. «Ի՞նչ պարահեց, որ իմ թոռը հայերեն չի խոսում»: Ես ամաչում էի, ինձ վար էի զգում և ինքս ինձ մեղադրում էի»: Չնայած նրա բոլոր ընկերները թուրք էին, նա սրիվաված էր բացառել, թե ինքն ով է: Ինչպես և շարք հայերի դեպքում, նրա անունը փոքրերության նշան էր. «Երբ երեխա էի, իմ անունը լսելիս ինձ միշտ հարցնում էին. «Դու թուրք ես»: Դու պարզավոր ես քեզ հայ զգալ, եթե ապրում ես Թուրքիայում: Նրանք միշտ հիշեցնում են քեզ այդ մասին, այդ պահերին ես ինձ անհանգիստ էի զգում, բայց միշտ կրկնում էի այն, ինչ մայրս սովորեցրել էր նման դեպքերում ասել. « Ես հայ ծագումով թուրք եմ»»:

« Մահմեդական փոքրի ժամանակ ես ինձ միայնակ էի զգում »

Սելինը դժվարանում է հասկանալ իր ինքնությունը. «Ես ո՛չ հայ եմ եղել և ո՛չ էլ թուրք: Ես երբեք չեմ կարողացել հստակ սահմանել իմ ինքնությունը: Իմ մանկության ամենամոթեղ զգացումը մեկուսացումն էր: Մահմեդական փոքրի ժամանակ ես ինձ շարք միայնակ էի զգում: Ես մեղքի զգացում ունեի թուրքերից ինձ չբարբերելու, հայերեն չիմանալու և հայ ընկերներ չունենալու պարզառով: Ամենայն հավանականությամբ իմ մեջ այդ զգացումը պապս է առաջացրել: Չնայած նրա հաղթահարած բոլոր փորձություններին՝ նրա թոռը թուրքի նման էր»:

Ըստ Սելինի, չնայած ինքը նախկինում էլ էր հաճախ բարկանում իր ծնողների վրա, ընդամենը ներքին անդորրը խախտեց Նրանր Դինքի մահը. «Ես միշտ ենթարկվել եմ նրանց: Առաջին անգամ իմ կյանքում նրանք ինձ լուրջ ընդունեցին Նրանր Դինքի մահվանից հետո: Ես փանը մեծ րեսարան սարքեցի նրա մահվանից հետո: Զայրացած էի, որովհետև նրանք նույնիսկ չբարբերեցին նրա մահվան կապակցությամբ: Բարկացած էի, որովհետև նրանք գրկել էին ինձ իմ ինքնությունից: Նրանք մի բան ունեն, որն ինձ բաժին չեն հանում, և այդ պարզառով ես ինձ մեկուսացած եմ զգում: Դա էր իմ բարկության պարզառով: Առաջին անգամ էր, երբ նրանք խոստովանեցին. «Մենք փոխել էինք մեր ազգանունը, որ դու ոչ մի խնդիր չունենաս»: Այս թեման մեր փանը փոքր է: Նրանք այնպիսի պարսեղ են կառուցել իմ մանկության ժամանակ, որ չես կարող հարցնել, չես կարող մրաժել»:

Սելինի խոսքերով նրա ընդամենը սկզբում համեմատաբար անփոքր ընդունեց Նրանր Դինքի մահը. «Երբ հեռուարարեսությամբ հայտարարեցին Նրանր Դինքի մահը, և ես այդ մասին մոռս ասացի, նա որևէ կերպ չարձագանքեց դրան, ասաց. «Դա սպասելի էր»: Պապս ասաց. «Նա շարք բան էր իր վրա վերցրել»»: Սելինի համոզմամբ, այս արձագանքի պարզառով վախն է և սովորությունը: «Այդ օրերին փանը շարք էին խոսում նրա մասին. «Տես, նա նորից բան է գրել»: Նրանք նրա գրածը ծայրահեղական էին համարում և զայրանում էին, որ նա այդքան խիզախ էր, իսկ իրենք՝ վախկոկ: Դուք նույնպես զայրացած պիտի լինեիք, եթե ապրեիք վախի մեջ, եթե նույնիսկ ձեր մշակույթը չկարողանայիք փոխանցել ձեր երեխաներին: Նրանց կյանքը հիմնված է հեղուկ պարկերացման վրա. «Մենք պետք է պաշտպանենք մեզ, մենք պետք է ապրենք այսօր, մենք պետք է հարմարվենք րեղի պայմաններին»:

Մելինի կարևոր դիրքարկումն այն է, որ այն ձևը, որով թուրքական մամուլը և հասարակությունն արձագանքեցին Նրանյր Դինքի մահվանը, նույնիսկ ավելի մեծ դեր է խաղացել իր ծնողների վերաբերմունքի փոփոխության վրա, քան սպանության փաստը: Առաջին անգամ նրանք զգացին իրենց սովորությունների սահմանափակումները. «Իմ կարծիքով՝ նրանց վերաբերմունքը Նրանյր Դինքի մահվան նկատմամբ փոխվեց մամուլի ազդեցության փակ: Եթե մամուլը դրա մասին այդքան չգրեր, եթե այդքան մարդիկ չմասնակցեին ցույցերին, դա ուղղակիորեն կփոխանցվեր հերևյալ կերպ՝ «մի հայ են սպանել», և նրանք այդքան շար չէին արձագանքի: Նրանք շար զարմացած էին «Մենք բոլորս հայ ենք» կարգախոսով: Այդ արձագանքը նրանց վրա ավելի մեծ փոփոխություն թողեց, քան նրա մահվան փաստը: Նրանք ավելի խիզախ էին դարձել, երբ տեսան, թե ինչքան թուրքեր են մասնակցում բողոքի ցույցերին: Նրանք դա համեմատում էին իրենց անցյալի հետ՝ ասելով. «Մի՞թե սա հնարավոր է»: Եվ անընդհար զարմանում էին: Նհարավոր է, որ նրանք այդքան փոփոխված էին, երբ զգացել էին փոփոխությունը իրենց առաջին արձագանքների և այն բանի միջև, թե իրականում ինչպես պետք է արձագանքեին: Նրանք հայրնաբերեցին, որ ի վիճակի չեն արտահայտելու իրենց զգացմունքները»:

Մելինը նկատել է Նրանյր Դինքի մահվանից հետո իր ծնողների մեջ կատարված փոփոխությունները. «Նրանյր Դինքը շար կարևոր է իմ մոր և հոր համար: Նրանք շար փոփոխված էին և լիովին փոխել էին իրենց վերաբերմունքը իմ նկատմամբ: «Եթե հնարավորություն ունես, գնա արտասահման,- առաջին անգամ ասացին նրանք,-մենք չենք կարող շար երկար մնալ այստեղ»: Մինչև Նրանյր Դինքը ես «հայկական ծագում ունեի», իսկ հիմա ես հայ եմ: Քանի որ քաղաքական համապետքսը փոխվել է: Առաջին անգամ իմ հոր մեջ նկատել եմ այս կարգի արձագանքներ. «Ես հարկեր վճարող քաղաքացի եմ»: Կյանքում առաջին անգամ ես նկատեցի նրա զայրույթը: Երբ հիմա խոսում ենք, նրա աչքերը արցունքներով են լցվում, և նույնիսկ ասում է. «Կարծում ես՝ ես պետք է վերականգնեմ իմ ազգանունը»: Երբ ավելի երտասարդ էի և ՔԲԿ-ի դեպքերն էին տեղի ունենում, նրանք հակաքրոդական դիրքորոշում ունեին: Նհմա քրդերի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը փոխվել է: Դարձել են փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպան, ինչը նախկինում սովորական էր թվում, հիմա դարձել է վիրավորական»:

Մելինը նույնպես փոխվել է, թեպետ նրա նոր, ավելի սերտ կապն իր հայկական ինքնության հետ զուգորդվում է իր թուրքական ինքնության նկատմամբ ծանոթ մեղքի զգացումով: Մելինի պատմությունը մի խնդիր է առաջացնում. արդյո՞ք հնարավոր է ինքնությունը պահպանել՝ առանց այլ մարդկանցից մեկուսանալու. «Նրանյր Դինքի մահը ստիպեց ինձ ամոք զգալ, որովհետև նա այն մարդկանցից էր, ովքեր փորձում են իմ նմաններին մոբիլիզացնել: Երբ նախկինում կարդում էի նրան, սովորաբար ասում էի. «Մա ինձ չի վերաբերում, որովհետև ես մաքուր հայ չեմ»: Ես քաղաքականությամբ չէի զբաղվում: Նրանյր Դինքի մահն ինձ ստիպել է ավելի շար մտածել քաղաքական իրադարձությունների մասին և աշխարհին ավելի բաց հայացքով նայել: Ես սկսել եմ հայերեն սովորել: Երբևէ հայ տղայի հետ չեմ հանդիպել: Նրանյր Դինքի մահվանից հետո ծանոթացա Մերհարի հետ: Նա խոսում էր Դինքի մասին, և այդ ամենը սկսվեց հայ լինելու խնդրի շուրջ: Ես ինձ մեղավոր եմ զգում, որովհետև երջանիկ եմ, որ նա հայ է: Ես արում եմ ծայրահեղ ազգամոլության բոլոր դրսևորումները: Ինձ թվում է, որ պատկանելության զգացման բացակայությունը միշտ մի տեսակ թերության նշան կմնա ինձ համար»:

Երեք բևեռները: Ի՞նչ ենք մենք , եղբա՛յր

Այհանը ծնվել է 1979 թվականին Սասունի Բաթման գյուղում: Նրա նախապապը վերապրել է 1915 թվականը, ապրել է քղական ցեղերի մեջ և ընդունել է մահմեդական անուն: Այհանի սերնդում իրենց նախնիների արմարների մասին վկայող միակ խորհրդանիշը իրենց ինքնության քարտերում «քրիստոնյա» բառն է: Սա Այհանի կորցրած հայկական ինքնության հաստատման պարմությունն է: Դա անելու համար «երկրագնդի վրա արտահայտման միակ միջոցը քրդերենն է» ընկալող Այհանը պեպք է գար այն ընթրմանը, որ նա ապրել է երեք բևեռների հապման կետում:

Փիլիս

Տայության հեք կապված Այհանի միակ հիշողությունը իրենց գյուղի հովիվների խաղացած «մրջնախաղն է»: «Դաշտային մրջյունները մեծ և կարմիր են: Մնացած մրջյունները՝ փոքր ու սև: Երեխաները կռվեցնում էին դրանց: Նրանք դաշտային

մրջյունների ուրբերը պոկում էին, որպեսզի սև մրջյունները կարողանային սպանել դրանց: Դաշտային մրջյունները *Ֆիլլա*-ներն էին: *Ֆիլլա* նշանակում է քրիստոնյա: Դա ամրացել է իմ հիշողության մեջ»:

1982 թվականին Այհանի հորեղբայրներից մեկը գաղթեց Սփամբուլ, հաստատվեց Քուրտուլուշում և խանութ բացեց: Նրա հայրը շուրով հեփեսեց եղբորը, և որոշ ժամանակից Այհանն արդեն այդ քաղաքում էր: Տեղափոխությունը ոչ միայն նոր փարածք մտնել էր նշանակում, այլև՝ նոր լեզու սովորել: «Մարդիկ փողոցներում թուրքերեն էին խոսում: Երբ գնում ես խանութ՝ թուրքերենով ես «հաց» ասում: Այսպիսով դու պետք է թուրքերեն սովորես»: Հայրը ցանկանում էր Այհանին հայկական դպրոց ուղարկել, բայց նրանց տվեցին պահանջվող «փաստը զույգ կիսագուլպաների, քսան զույգ ներքնագգեստի, առօրյա և սպորտային կոշիկների ցանկը», և քանի որ Այհանի հայրը չէր կարող գնել ցանկում թվարկված բոլոր իրերը, Այհանն ընդունվեց երկու փողոց վերևում գտնվում պետական դպրոց:

Խաչակնքվելիս ես շփոթում էի աջն ու ձախը

Այհանը չէր կարող հայկական դպրոց հաճախել, բայց ծնողները նրան ուղարկեցին ցածր եկամուտ ունեցող հայ ընկերակցների երեխաների համար նախատեսված Քընալըաղա հայկական ճամբար: Հիմա էլ նա մեկ այլ լեզվի հետ բախվեց. «*Շե* նշանակում է թեյ: Ես այն իմ մտքում կպահեմ, հայերեն կսովորեմ»: Ճամբարում զարգացնում էին նաև կրոնական հմտություններ, որոնց Այհանը պետք է հարմարվեր. «Մենք աղոթում էինք ուրելուց առաջ, բայց սա ուրիշ աղոթք էր, և մենք խաչակնքվում էինք վերև, ներքև, աջ և ձախ: Ես միշտ շփոթում էի աջն ու ձախը: Սկզբից ա՛ջ, թե՛ ձախ: Ես միշտ նայում էի ինչ որ մեկին և անում այնպես, ինչպես նրանք էին անում»:

Քրդեր փանը, թուրքեր դպրոցում և հայեր ճամբարում

Այհանը կրոնի դասերի դժվարություն ուներ նաև դպրոցում. «Ես փորձում էի հիշել աղոթքները միջին դպրոցում: Ես փորձում էի դրանք գրի առնել, բայց չէի կարողանում հիշել արաբական բառերը: Մայրս սովորաբար աղոթում էր, բայց նա երբեք չէր ասում, որ մենք նույնպես պետք է աղոթեինք: Չնայած մեր ինքնության քարտերում գրված էր, որ մենք քրիստոնյա ենք, հայրս երբեք չէր ասում, որ պետք է եկեղեցի գնանք»: Լեզուների և ինքնությանների միջև գտնվող Այհանը և իր հորեղբորդիները, միմյանց հետ կատարում էին. «Ի՛նչ ենք մենք, եղբա՛յր»: Նրանք իրենց ինքնությունը սահմանում էին ըստ համարեքստի. «Առաջին՝ մենք քուրդ ենք փանը, որպես խոսում ենք քրդերեն: Երկրորդ՝ թուրքեր ենք դպրոցում, որպես թուրքերեն ենք խոսում: Եվ երրորդ՝ հայ ենք ճամբարում, որպես խոսում ենք հայերեն: Մենք հայ ենք ամռանը, թուրք՝ ձմռանը դպրոցում և քուրդ՝ փանը: Մենք մեզ ամենից շատ հարմար ենք զգում քուրդ լինելով»:

Երբ նա համալսարանում քրդական շարժում նկատեց, ի հայտ եկավ նրա հայկական ինքնությունը. «Առաջին բանը, որ պետք է անեի՝ քրդական ինքնությունն հաստատելն էր: Ապա ես սկսեցի հաստատել իմ հայկական ինքնությունը: Հասկացա, որ ինքնության խնդիր ունեմ: Հայից ծուլվել էի քրդերին, քրդից ծուլվել էի թուրքերին»: 1915 թվականին ծուլումը կարծես գոյարկելու միակ գինն էր. «Այս իրադարձության պարճառով ես ինձ մի կողմից քուրդ եմ համարում, մյուս կողմից՝ ոչ, բայց չգիտեմ, թե արդյո՞ք այս կորուստը կարող է փոխհատուցվել»:

Քուլեջում հայերեն սովորելու և իր ընկերակցի պարմությունն ուսումնասիրելու Այհանի ջանքերն այս կորուստը փոխհատուցելու փորձ է: Նրա ուսումնասիրությունը նրան աշխատելու է «փանում» հայկական դպրոց, ինչը գործնականում վերածվում է

ծրագրի և նոր անուն ձեռք բերելու: «Ես գնացի դպրոց և ասացի, որ հայ եմ, հայերեն չգիտեմ, բայց ցանկանում եմ աշխատել հայկական դպրոցում»: Տնօրենը նայեց ինձ և ասաց. «Լավ է, որ այդպիսի ցանկություն ունես»: Նա հարցրեց, թե ինչ անուն են ինձ փոխել մկրտության ժամանակ: Ես փարսանվեցի, քանի որ իմ ընտանիքից և ոչ մեկը մկրտված չէր: Նա ասաց. «Մենք քեզ պետք է մկրտենք: Դու հայտնվեցիր շատ հանկարծակի, այնպես որ քո անունը կլինի Նորայր՝ «նորեկ»: Ես եռանդով լի նոր շրջանավարտ եմ: Տնօրենն ինձ ներկայացրեց միության հիմնադիրներին: Նրանք ասացին. «մենք կբարձրացնենք այս փղային, մենք այս կանենք, այն կանենք, նա շատ օգտակար կլինի մեզ համար»: Նրանք ինձ ծրագրի մաս դարձրին:

Ինչպես Այհանի հայ լինելը, որն ի հայտ եկավ իր քուրդ լինելուց, Նորայրի քուրդ լինելն ի հայտ եկավ իր հայ լինելուց. «Նրանք Դինքի մահից հետո թաղման ժամանակ շատ քրդեր կային: Որոշ հայ եղբայրներ կարծում էին, որ պետք է լուռ քայլեինք, որպեսզի խուսափենք սադրանքներից, բայց քրդերն ամբողջ ձայնով բղավում էին: Նրանք ասում էին. «Ժամանակն է, որ մեր ձայնը լսելի դառնա»: Ես հավատում էի և ինձ շատ մոտ էի գգում նրանց»: Այհանի հայրն ասում էր. «Մենք քուրդ ենք Սփամբուլի հայերի մեջ և հայ՝ քրդերի միջև», -և, որպես նախորդ սերնդի ներկայացուցիչ, ավելի սուր է վերապրում այս փարբերությունը: Երիտասարդ և փարեց սերունդների քրդերի միջև հայության ընկալման փարբերություն կա:

Այհանի կապը քրդերի, թուրքերի և հայերի հետ և ժամանակի ու փարածության մեջ փարբեր լինելու հանգամանքը մեզ սրիպում է կրկին մտածել ինքնության սահմանման մասին, իսկ նրա կյանքի պատմությունը ցույց է փայլիս, որ 1915 թվականն այսօր դեռևս նշանակություն ունի Թուրքիայի երիտասարդ սերնդի համար:

Քաղաքը կորցնելու վախը

Զուբեյդան ծնվել է Վանի մեծահարուստ ընտանիքներից մեկում 1940 թվականին: Նրա պապն առևտրական էր, ինը խանութ ուներ քաղաքի կենտրոնում: Չնայած Զուբեյդան երբեք իր պապին չի տեսել, նա մեծացել է՝ լսելով այն պատմությունները, թե ինչպես է պապը, խանութներն ու փողերը թողնելով, կառքով հեռացել Վանից: Նա տեսել է Արամ փառապետի փոփոխությունը, որպեսզի նրա պապը բնակություն է հաստատել հայերին Վանից «վարարելուց» հետո: Զուբեյդան մինչև այսօր ոգևորված է այն մտքից, որ այնպեղ, ինչպես նաև Վանի ամբողջ փայլուն կարող է ոսկի թաղված լինել, և վախենում է, որ նախկին տները մի օր կվերադառնան իրենց տները, ոսկին ու ամբողջ քաղաքը եր վերադառնելու համար: Զուբեյդայի պատմությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես է Վանի պատմությունն ընկալվում քաղաքի մահմեդական բնակչության կողմից:

Նկարագրելով ռուսների և հայերի կողմից Վանի գրավումը և մահմեդականների արագազդը. Զուբեյդան օգտագործում է *սեֆերբերլիկի* [մոբիլիզացում] տերմինը. «Վանը հայերին էր պատկանում, իսկ քաղաքի կենտրոնը, ամրոցը շրջապատող դաշտերը՝ թուրքերին: *Սեֆերբերլիկի* հետո նրանք մահմեդականներին շատ էին հեղափոխում: Քաղաքում մահմեդական չէր մնացել, բոլորը գորակոչվել էին»: Նրանցից մեկը Զուբեյդայի պապն էր. «Պապս բանակ էր գնացել, տարած և քեռիս մահացել էին: Միայն մայրս էր ողջ մնացել: Այն ժամանակ ավտոբուս չկար: Միայն նավեր էին, բայց բոլորի համար տեղ չկար: Մնացածը կառքերով հեռացան: Մայրս հիշում է, որ կառքերի անիվները դիակների վրայով էին անցնում: Մեծամասնությունը հույների մահացել է»: Վանից Դիարբեքիր գնալուց առաջ Զուբեյդայի պապը ոչնչացրել է իր ունեցվածքը. «Գոմի դռները բացեցին, անասուններին դուրս թողեցին և փողերը այրեցին, որպեսզի հայերը դրան չտեսնեին»: Նա հողի մեջ ոսկի է թաղել, ինչը հերքալով շատ առասպելների հիմք դարձավ. «Այն օրերի արարածությունը ոսկին կամ արծաթն էր: Ոսկին թողեցին, մտածելով, որ մի օր կվերադառնան: Պապս *սեֆերբերլիկի* ժամանակ ոսկով լի փուփեր է թաղել»:

Նազիվ թե մեր զինվորները ճակնդեղ էին հավաքում

Սեֆերբերլիկի ժամանակաշրջանը քաղաքում ավարտվեց ուժերի հարաբերակցության փոփոխությամբ. «Թուրք զինվորները հայերին վարեցին: Ինչպես նախկինում էին ասում՝ «նրանք թշնամուն վարեցին»: Նախկինում հեղափոխվող մահմեդականները հիմա էլ հեղափոխող դարձան. «Անկասկած, հայերին նույնպես սպանում էին, մեր զինվորները հո ճակնդեղ չէին հավաքում: Դա արյունը արյան, մահը մահի, ուժեղը թույլի դեմ էր»: Այս անգամ արդեն հայերն էին իրենց ունեցվածքը թողնում. «Նրանք հեռացան կյանքը փրկելու համար: Նրանք իրենց հետ ոչինչ չվերցրեցին: Նրանք ասում էին՝ եկեք փողերը այսպես էլ թողնենք»: Զուբեյդայի պատմածով նրանց հեռանալը մահմեդականների գնալուց շատ չէր տարբերվում: Նրանք տներն այրեցին և փուփերով ոսկի թաղեցին:

Մահմեդականները Վան վերադարձան, բայց ոչ իրենց տները. «Որոշ ժամանակ անց բոլորը վերադարձան, սակայն վերադարձողները բնակություն հաստատեցին հայկական թաղամասում: Նրանք ոչինչ չէին գնում: Բոլորը եկան, տեղ գրան և բնակվեցին»: Զուբեյդայի պապը տեղափոխվեց հայտնի Արամ փառապետի հինգ հարկանի առանձնատունը: Զուբեյդան պաշտպանում է պապին և նրա սերունդը պնդելով, որ նրանք «սեֆականություն ձեռք բերելու նպատակ չունեին»: «Նին սերնդի

մարդիկ գումար վաստակելու ձգտում չունենին: Այն ժամանակ եղբայրություն էր, մարդիկ կիսվում էին իրար հետ: Իսկ հիմա ի՞նչ է»: Թաքցված գանձերը, ոսկով լի փուփերը և այդ մասին պատմությունները, սակայն, գրավում էին բոլորին, այդ թվում նաև Զուբեյդային: «Մեր փրան նախկին փերը Արամ փաշան էր: Նախկինում խոհանոցը լի էր մթերքով լցված կաթսաներով՝ բրնձով, քուս-քուսով, ոսպով: Այնպես ոսկով լի երկու մեծ կաթսաներ կային: Նրանք եկել էին և երկու կաթսա ոսկին աղյուսների երևից փարել: Մայրս դրանք չէր նկատել: Նայերը շարժել էին պափի աղյուսները, որտեղ նրանք թաքցրել էին ամեն ինչ»: Զուբեյդայի խոսքերով որոշ հայեր Վան էին վերադարձել իրենց թաքցրած ոսկին փրանելու համար. «Նայր գալիս և ասում էր. «Սա իմ փունն է»: Նրանք չորս-հինգ փարուց հետո գալիս էին և ասում. «Տես, այստեղ գանձ է թաքցված: Այս կամ այն քարը հանիր և գանձ կգտնես»: Նրանք առաջարկում էին. «Կեսը քեզ, կեսը՝ ինձ»: Իսկ ի՞նչ արեցին մեր մահմեդականները: Նրանց մի լավ ծեծեցին ու քշեցին: Նրանց նույնիսկ հինգ ցենսր չտվեցին»: Որոշ հայեր վերադարձան և իրենց ոսկին փարան «առանց որևէ մեկի փողոյակ պահելու»: Չնայած դրան ոչ գանձերն են պակասում, ոչ էլ դրանց մասին պատմությունները. «Դրանք Վանի հողում են: Ամեն փող, որտեղ ինչ որ նոր բան է կառուցվում, մուրճը գեղնիկ կպնելուն պես մի նոր գանձ է հայտնաբերվում»: Գանձերը զարգացում և հարստություն են խոստանում. «Նայերն ասում են, որ երբ Վանի բոլոր փրների դռները ոսկուց, իսկ պատուհաններն արծաթից լինեն, այն ժամանակ մենք կասենք, որ նրանք մեր բոլոր գանձերը հայտնաբերեցին»: «Նայկական անեծքի» մասին

պարմությունները միայն զորացնում են առեղծվածը: Նայերի կողմից անիծված ոսկուց «ոմանք ուշաթափվում են, իսկ ոմանք էլ՝ մահանում»:

Մենք Վանի ամրոցը կարմիր շորով կծածկենք

Զուբեյդայի երևակայության մեջ հայերը ոչ միայն ուզում են վերադարձնել Վանի փարածքում և նրանց նախկին փներում թաքցված գանձերը, այլև կամենում են փիրանալ ամբողջ քաղաքին. «Նրանք ցանկանում են փիրանալ Վանին մի ամբողջ հավերժություն: Երգվում են, որ նրանք այդ բանը միշտ ցանկանում էին: Նայերը միշտ ասում էին. «Երբ Վանի ամրոցը գրավենք, մենք այն արևից պաշտպանելու համար վերևից ներքև կարմիր շորով կծածկենք»: Վանի նկարմամբ հայերի համակրանքը Զուբեյդայի մոտ փազնապ է առաջացնում: Չնայած հայերի փները և ոսկին խորհրդավոր կերպով գրավիչ են, հայի պատկերը, որը մի օր կվերադառնա իր փունը, ոսկին ու նախկինում իրեն պատկանող քաղաքը վերադարձնելու նպատակով, սարսափ է առաջացնում: Ամեն խնդիր, նույնիսկ քրդական խնդիրը դրանով է բացատրվում. «Ինչու՞ է այդ դեպքում թուրքը թուրքին սպանում: Ինչու՞ է մահմեդականը մահմեդականին սպանում, եթե հայերը չլինեին: Թուրքերը և քրդերը եղբայրներ են, հավաքի եղբայրներ են: Երգվում են, որ հայերն են դա անում: Նախկինում քրդերի հետ բան չէր կատարվում: Նրանք իրար հետ էին կռվում, իրար վրա էին կրակում և իրար էին սպանում: Նրանք թուրքերի հետ պրոբլեմներ չունեին»:

Տարբեր պարմություններում *սեֆերթերլիկի* շրջանից և անհայտ ապագայում քաղաքը երբ վերցնելու նպատակով ապրող հայերից բացի, գոյություն ունեն նաև ներկայումս ապրող հայերը: Նամայնքները կրոնական սկզբունքով փարբերակող Զուբեյդան իսլամ ընդունած իր հայ հարևաններին առանձնացնում է իր պարմությունների հայերից: Նրա խոսքերով, իսլամ ընդունած հայերը «մեր նման են»: «Իմ հարևանի վախճանված մայրը քառասուն օրական երեխա ուներ: Նայերը գերի էին ընկել թուրքերի մոտ: Մեր հարևանի հայրը վերցրեց մեկին: Նրա փղաններից մեկը հայ երեխա էր, որին հայերն էին թողել: Մենք նրան այլևս հայ չենք համարում: Նա մեր նման մահմեդական է դարձել: Նա մեր նման աղոթում և պաս էր պահում: Նա երբեք համրիչը բաց չէր թողնում»:

Զուբեյդայի պատկերացմամբ հայերն առեղծվածային էակներ են, ովքեր նախ հարկադրել են գաղթել նրա պապին, իսկ երբ հերթը նրանց հասավ՝ իրենք են արագադադրել, անիծելով և թաղելով իրենց ոսկին: Նրանք մինչև այսօր ուզում են վերադառնալ և գրավել քաղաքը, և պատերազմ են հրահրում թուրքերի ու քրդերի միջև: Նրանք ամենևին նման չեն Զուբեյդայի հարևաններին: Ինչու՞ է Զուբեյդայի պարմությունն ամբողջովին լեցուն վախով, եթե հայերը Վանում փուժել են թուրքերի նման և վերջ ի վերջո թուրքերը հաղթել են:

«Ես քեզ սիրում էի ոչ այն մարքով, որ մոռանամ»

Վերան 81 փարեկան հայ կին է, ծնվել և մեծացել է Անկարայում: Կորցրել է ամուսնուն, որդուն և դստերը, ապրում է միայնակ, Սփամբուլում: Չնայած բարեկամներ ունի արտասահմանում, գերադասում է մնալ Սփամբուլում՝ իր փանը և իր ընկերների մոտ: Նա չափազանց համարձակ կին է, սիրում է կյանքը, չնայած շար փառապանքներով է անցել, երբ քաղցկեղի պարճառով ողբերգականորեն կորցրել է որդուն և դստերը: Մի թուրք փղամարդու հանդեպ անպարասխան սիրո պարմությունը նույնիսկ այսօր նրա կյանքի գլխավոր իրադարձությունն է:

Երբ Վերային հարցրինք նրա ընփանիքից, նա խոսեց հայերի ցեղասպանության մասին. «Ես պապերիս չեմ տեսել: Նրանք վախճանվեցին ցեղասպանության ժամանակ: Մենք հայ կաթոլիկներ ենք, Նոմի պապին ենք հեփուում: Երբ նրանք պապիս մորթեցին, ասացին. «Սա նաև կաթոլիկ լինելու համար է»: Տարս կույր էր: Գուցե այն պարճառով, որ չափից դուրս շար էր լաց լինում: Նայրս փախել էր և ողջ մնացել: Տարիս աղջիկներից երեքը փրկվեցին: Նա մորս ամուսնացրել էր հորս հեփ, որովհեփև չգիտեր, թե իրեն ինչ կարող է պարահել: Նայրս 16 փարով մորիցս մեծ էր: Տարիկս մնացած երեխաներին վերցրել և իր հեփ փարել է: Մայրս ֆրանսիա գնացած փարիս 28 փարի չէր տեսել»:

Ըստ Վերայի՝ նրա ընփանիքը ձեռնպահ էր մնում ցեղասպանության քննարկումից: «Ես շար մահմեդական ընկերներ ունեի Անկարայում: Մայրս և մեր բարեկամները անախորժություններից խուսափելու համար այդ հարցը չէին քննարկում: Ես էլ չէի

ուզում դա քննարկել երեխաներիս հետ, երբ նրանք մեծացել էին: Որովհետև Թուրքիայում եմ ապրում: Ընկերներս, որոնց ես շատ եմ սիրում, մահմեդական են»:

Վերան ասում է, որ ֆեթիհյե Չեթինի «Մեծ մայրս» գիրքը կարդալիս վշտացել է, քանի որ այն հիշեցրել է իր սկեսուրի պարմությունը. «Դա իմ սկեսուրի պարմության նման է: Դիարբեքիից մի *աղա* նրանց հանդիպում է ճանապարհին, երբ նրա փափին, մորը և հորը փանում էին Թոքաթ: Այդ մարդը սկեսուրիս նստեցնում է ձիու վրա: Սկեսուրիս անունը Միլվա էր, նա նրան Ջեյնաթ է վերանվանում: Նրան միշտ *գյալուր* էին անվանում՝ *գյալուր* աղջիկ, *գյալուր* աղջիկ, *գյալուր* աղջիկ: Նա այդ խոսքը փանել չէր կարողանում: Գրպանում խաչ էր պահում, խաչելություն: Մի օր, երբ բանալին հանել է, խաչն ընկել է: Տանփրիուիին ասել է. «*Գյալուր* աղջիկ, դու այդ բանը մինչև հիմա քո մո՞տ ես պահում»: Նրան հաջողվում է փախչել: Նա իմ ամուսնու հորեղբոր մոտ է գնում և այնպեղ ապաստան գտնում: Նրանց հայրը Նալեյ էր փախել կոպորածի ժամանակ: Իմ սկեսրայրը այդպեղից եկել էր և փեսել էր սկեսուրիս: Նրանք ամուսնացան, երեխաներ ունեցան»:

«Ես՝ գյալուրս, թրջել եմ շագանակները»

Վերան անձնական կյանքից, իր թուրք ընկերուհու հետ փրեղի ունեցած խոսակցության մասին մի հեղաբեքի գվարձալի պարմություն է պարմում: Ընկերուհին լսել էր, թե ինչպես մի ընկեր մյուսին է ասել է, որ նա ճիշտ բան է արել, որ փնից դուրս է եկել և փունը վարձով փվել. «Դու ճիշտ բան ես արել, որ քո փունը վարձով ես փվել, ներքևի հարկում *գյալուրներ* էին ապրում»: Ես աչքերս նրա վրա չոեցի: Նույնիսկ ամենաքաղաքակիրթները, ամենակրթվածները *գյալուր* են ասում: Դրանից առաջ ընկերուհին ինձ խնդրել էր շագանակը թրջել: Երբ հարցրեց դրա մասին, պարասխանեցի. «Մահմեդականը ինձ խնդրեց և ես՝ *գյալուրս*, թրջեցի դրանք»: «Դու ի՞նձ հետ ես», - հարցրեց ընկերուհին: «Ոչ, - պարասխանեցի, - դու Ջեհրան չես: Ես ուրիշ Ջեհրայի հետ եմ խոսում»: «Բայց, - ասաց նա, - դու ասում էիր, որ նրանք քո պապին սպանել են»: Ես պարասխանեցի. «Ես իմ խոսքի փրերն եմ: Իմ պապին սպանել են»: Ննարավոր է՝ հայերը նույն բանն են արել, բայց մենք գիտենք, թե նրանք ինչերով են անցել: Ես օսմանների երեխան չեմ: Ես հանրապետության երեխան եմ: Ես գրքի այդ էջը շրջել եմ»:

Վերան հիշում է դպրոցում իր ավագ քրոջ նկարմամբ խարականության դրսևորումները, թե ինչպես է դա ազդել նրա կյանքի վրա. «Նայրս չէր կարողանում դպրոց գնալ՝ քրոջս դպրոցում գրանցելու համար: Մեր վարձակալը (կենվորը)՝ Մեհմեդ Աբին, ասաց. «Ես դա քո փոխարեն կանեմ, բայց ամբողջ դպրոցում միայն երկու քրիստոնյա կա: Արի նրան անվանենք ոչ թե Նաիրա, այլ Արափի աղջիկ Լալե: Թող նրա ընկերները նրան անվանեն Լալե»: Քույրս դպրոցում շատ լավ էր սովորում: Ուսուցիչներից մեկը հարցրել է նրան. «Լալե, դու ուրի՞շ անուն ունես»: Պարասխանել է. «Արափի աղջիկ Նաիրա»: «Եղավ, - ասել էր ուսուցչուհին, - դու հպարտ ես զգում քեզ քրիստոնյա՞, թե՞ թուրք համարելու համար»: Դրանից հետո քույրս միջին գնահատականներով ավարտեց դպրոցը: Մեհմեդ Աբին ղեկավարի մոտ էր գնացել. «Արափի աղջիկ Նաիրա, դա ի՞նչ նշանակություն ունի՝ գնահատականները միջին պետք է լինեն, թե՞ բարձր»: Դրանից հետո քույրս դպրոց չէր գնում: Նույնի հետ ամուսնանալուց հետո նրա երեխաներին «Մակարիոսի երեխաներ» էին անվանում [Կիպրոսի հանրապետության՝ Նունասարանի հետ միավորվելու համար պայքարող նախագահը]: Դա էր քրոջս հեռանալու պարձառը»:

«Բուլոբը անպարբեր էին: Բուլոբը անպարբեր էին: Բուլոբը»:

Վերան հիշում է, թե 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7 դեպքերը ինչպես էին զարգանում իր թաղամասում. «Ես դրոշը պարուհանից կախել էի: Նրանք չքարկոծեցին մեր փունը, որովհետև ես կարգին թուրքերեն էի խոսում: Նրանք քարեր էին շարժում կողքի փանն

ապրող հարևանների վրա, ապակին էին ջարդել: Նրանք գնացին գերեզմաններ: Նրանք փայտերին հագցված գանգեր էին փանում: Բոլորը անտարբեր էին: Բոլորը անտարբեր էին: Բոլորը: Մենք հարևան մահմեդականներ ունեինք: Վաջորդ օրը ես պարահաձի մասին նրանց կարծիքը հարցրեցի: Նրանք պարասխանեցին. «Երեխաները ոգևորված էին, սիրելիս, ուզես-չուզես նրանք սրիպված էին այդպիսի բաներ անել»:

Վերայի վերջին խոսքերը ընկերուհուն, ում հետ նա վիճել էր «գյալուր» բառի շուրջ, արտահայտում են այս հողի նկարմամբ նրա պահանջը. «Մի կողմ դնենք պարմությունը: Խոսենք ներկայիս մասին: Մեկտեմբերի 6-ը, ունեցվածքի հարկը, ոչ մահմեդականների զինվորական ծառայությունը: Մենք այդ ամենով անցել ենք: Բայց, այնուհանդերձ, ես այստեղի զավակ եմ: Ես շարունակում եմ այստեղ մնալ: Ես ավելի շատ եմ մահմեդական ու թուրք, քան դուք: Դու չգիտես որտեղից ես եկել, իսկ ես գիտեմ: Ես Անկարայից եմ եկել և հիմա Սրամբուլում եմ»:

***«Ավելի լավ է միայն մեկը
դժբախտության մեջ լինի,
քան՝ երկուսը»***

Երբ հարցրեցինք նրա մանկության մասին, Վերան հիշեց Անկարայում մեծանալու երջանիկ փարիները և թուրք ընկերոջը, որը նրա համար մինչև հիմա աշխարհի չափ կարևոր է: «Ինսպիրտություն իմ ընկերը մահմեդական էր: Նրա քույրն իմ ընկերուհին էր: Մենք հանդիպում էինք յոթ փարի: Նա մահմեդական էր»: Նրա խոսքերով, նրանց ամուսնությունն անհնարին էր փարբեր կրոններին պարկանալու պարճառով: «Մենք չէինք կարողանում ամուսնանալ այդ փարբերության պարճառով: Մենք բաժանվեցինք 1950 թ., երբ իմ մայրը մահացավ: Նա ասաց. «Ես ամուսնանում եմ»: «Լավ ես անում,- ասացի ես,- ավելի լավ է միայն մեկը դժբախտության

մեջ լինի, քան՝ երկուսը»: Նրա ընտանիքը չէր ուզում դա: Դա անհնարին է, բա նրանք գյալոր աղջիկ կուզեին: Նրա ընտանիքը պահպանողական է, իմ ընտանիքը նույնպես: Իսկ դրա հետևանքով մենք էինք տառապում: Նա այն ժամանակ ասում էր. «Նրանք մի 40 օր կխոսեն, բայց 41-րդ օրն ամեն ինչ կմոռանան: Բայց դու միշտ կենտրոնացած ես կրոնի հարցերի վրա»:

Չնայած Վերան ամուսնացել է ուրիշ մարդու հետ և փեղափոխվել Սյամբուլ, երբևէ չի մոռացել իր առաջին սերը. «Չնայած ամեն ինչին՝ ես չեմ կարող դա մոռանալ: Դա հաստատ է»: Տարիներ հետո, երբ երկուսն ամուսնացած էին և երեխաներին մեծացրել էին, որոշել է նրան այցելել Անկարայում. «Ինձ հեղափոխիչ էր, ես ուզում էի նրա ձայնը լսել: Ես զանգահարեցի գրասենյակ: «Եղավ,- ասաց,- վաղը կգաս»: Ես գրասենյակ գնացի: Մենք դեմ դիմաց նստել էինք: «Դու,- ասաց,- իրերդ հավաքեցիր ու Սյամբուլ գնացիր: Դու այսօրեղի բոլոր հիշողություններն ինձ թողեցիր: Դու երջանի՞կ ես»: Մի օր նա զանգահարեց ինձ: Ես վեր կացա և Չըրաղան հյուրանոց գնացի: Նա այնպեղ երգում էր: Նա երգում էր «Ես քեզ սիրում էի ոչ այն մարքով, որ մոռանամ» երգը:

Վերայի ամուսնությունը երջանիկ չի եղել, ամուսիններն իրար չեն սիրել: Նա զգում էր, որ ամուսնու հարազատները, որոնց հետ սրիպված էր միասին ապրել, երբեք իրեն չեն ընդունել: Նա հիշում է, թե ինչպես իր սկեսուրը թույլ չտվեց, որ լուսանկարիչն

իրեն ընդգրկի ընդհանրական լուսանկարում: Նա փարիներ շարունակ նայում էր շրջանակի մեջ դրված, իր բացակայությունը ցուցադրող նկարին: Վերան վշտահար էր երիտասարդ փարիքում մահացած որդու ու դստեր պատճառով: Նրա երեխաների աջակցության շնորհիվ է, որ նա ի վիճակի է եղել դիմանալու ամուսնու դաժան վերաբերմունքին: Նա այսպես է նկարագրում ամուսնու զայրույթի դրսևորումը. «Տունը ոնց որ սեպտեմբերի 6-ի դեպքերից հետո լիներ: Ամեն ինչ ցիրուցան էր, ջարդված»:

Ասում է, որ եթե երեխաները չլինեին, կբաժանվեր: Չնայած զավակներն արտասահմանում են մահացել, ցանկացել է, որ նրանց աճյունները բերվեն Թուրքիա: Վերայի համար, որ հաճախ նրանց գերեզմաններն է այցելում, դա շար մեծ նշանակություն ունի: Նրա խոսքերով, դա նրա Թուրքիայում մնալու պատճառներից մեկն է, քանի որ ուզում է մահվանից հետո միանալ երեխաներին: Թեև շար ուժեղ է, այդ ցավը մնում է նրա հետ. «Ցավը իմ սրբում է: Ամեն անգամ, երբ լողում եմ ծովում, լաց եմ լինում: Ի՞նչ եմ անում ծովում: Երեխաներս այսպեղ չեն, իմ հետ չեն»:

Նույնիսկ 81 փարեկան հասակում Վերան երազում է նորից հանդիպել իր սիրուն, թեպետ մտախոհ է, որ իր փեսքն այլևս առաջվանը չէ. «Ես կզանգեի Ահմեդին, բայց չեմ ուզում, որ նա ինձ այս վիճակում փեսնի»:

Վերայի պատմությունը վկայում է Թուրքիայի հայերի՝ պատմության և արմատների զգացողության հիման վրա սրեղծված խորը կապն այս հողի հետ:

Արարարի հմայքը

Մեհմեդը 62-ամյա փղամարդ է, ծնվել է Աղբը լեռան լանջերի վրա գրնվող Իգդիր քաղաքի մոտի ադրբեջանական գյուղում: Նա պարմում է իր գյուղի պարմությունը. «Իմ ժողովուրդն այս կողմն է գաղթել հայերի հետ պարերազմի ժամանակ: Նայրս Ադրբեջանից է, իսկ մայրս՝ Իրանից: Մի արյունահեղություն, պարերազմ է սկսվել, որի պարճառով իմ հորական պապը փախել է այս կողմ»:

Չորս երկրների սահմանների մոտ գրնվող վեհապանձ Արարար լեռն է, որ ձևավորում է Մեհմեդի կյանքը, ինչպես ձևավորել է իր նախնիների կյանքը: «Այդ ժամանակ լարված սահմանային ընդհարումներ էին փրկել ունենում: Մեր գյուղը, Իգդիրը և Արարար լեռը մշտապես ձեռքից ձեռք էին անցնում: Օրինակ՝ մեծ Արարար լեռան մի կողմը դառնում էր Ռուսաստանին պարկանող, իսկ մյուս կողմը մեզ էր նայում: Փոքր Արարարի մի փեշը պարկանում էր իրանցիներին, մյուս փեշը՝ մեզ: Լեռը խնձոր չէ, որ բաժանենք երկու մասի՝ ասելով, որ մի մասը ձերն է, իսկ մյուսը՝ մերը»:

Արագ գեղը վախի սահմանն էր

Մեհմեդը փորձում է նկարագրել այն ազդեցությունը, որ սահմանն ունենում է երկու կողմում գրնվող մարդկանց վրա, օրինակներ բերելով իր իսկ կյանքից, զանազանելով հին և նոր սերունդները: «Մեր ժողովուրդը եկել է այս կողմը հայերի հետ հակամարտության պարճառով: Դրանք պարմական իրադարձություններ են: Սակայն ոճրագործները կենդանի չեն: Ներաբրքիր է, թե որքանո՞վ է ներկայիս հայ սերունդը նման իր նախնիներին, կամ թե որքանո՞վ ենք մենք նման մեր այն ժամանակի նախապապերին: Ես մանկությունս անց եմ կացրել Արագ գեղի ափերին: Արագը միշտ մեր և հայերի միջև է, սահման է: Այն վախի սահման էր: Ռուսաստանից միշտ վախ կար: Մայրս չէր կարող «ռուս» ասել, նա «օթայ» էր ասում: Ադրբեջաներեն *օթայ* նշանակում է «ջրի այն կողմը»: Նայերը չէին ընկալվում որպես չարիքի աղբյուր: Մայրս միշտ փխրեցնում էր Արագի ափին գրնվող բամբակի դաշտերը: Երբ կանգնում էր, հայկական սահմանի վրա փեսնում էր կանանց և փղամարդկանց նրան համարյա այսքան մոտիկ: Դա կարծես հարևանություն լիներ: Տարիներ առաջ բրինձ էին ցանում Իգդիրում: Մենք գոմեշներ ունեինք՝ ծանր աշխատանք կատարելու համար: Նրանց օգնությամբ դաշտը մշակելուց հետո հայրս ասում էր. «Որդիս, գնա և նրանց բեր, որ արածեն, բայց ուշադիր, թույլ չգրաս, որ նրանք հարեն հայերի սահմանը»: Նույնպես փախին մեր գոմեշները, գեղում իրենց զովացնելով, բարձրանում և սկսում էին արածել հայկական կողմում՝ կարծես այնտեղ էին ծնվել և բազմացել: Նրանց չես կարող ասել, որ դա Նայաստանն է, կամ պարմել անցյալում փրկելի ունեցած պարերազմների մասին: Մենք, իհարկե, վախենում էինք: Գոռում էինք, որ լավի այդ կողմում, դրա համար մեր հայրը ծեծում էր մեզ: Նայերը փեսնում էին սահմանի մյուս կողմից, որտեղ նրանք մեզ նման աշխատում էին դաշտերում, թե ինչպես ենք բղավում ու ճվճվում: Նրանք բշտում էին գոմեշներին դեպի այս կողմը, և մենք ուրախությունից թռչկոտում էինք: Այժմ այդ մասին հիշելիս մտածում եմ, որ այդ մարդիկ կարող էին պարգապես վերցնել գոմեշները: Ըստ մեր հոր նկարագրածի՝ հայերը զինված, ազրեսիվ, թշնամանքով լի, մարդասպան մարդիկ էին: Ես մտածում եմ այն մարդկանց մասին, որոնք այս կողմն էին բշտում գոմեշներին և հարցնում ինքս ինձ, թե արդյոք այս մարդիկ կարո՞ղ են լինել նրանց որդիներն ու դուստրերը: Այժմ ոչ մի խնդիր չկա այդ շրջանում ապրող մարդկանց հետ, սակայն մենք չենք կարող ջնջել այն ամենը, ինչ պարահել է անցյալում: Իրականում ներկայիս սերունդը պարասխանապար

չէ անցյալի իրադարձությունների համար: Նրանք պարզապես ժառանգել են այդ պայմությունը: Այո, հայերի և մեր ժողովրդի միջև ընդհարումներ և թշնամություն եղել են, սակայն թշնամանքի զգացումը այնքան խորը արմատավազած չէ, որ շարունակենք ապագայում»:

Մենմեզն իր գյուղի բաղնիքի ճարտարապետական ոճում հայոց պայմության հետքեր է գտնում: Նրա կարծիքով՝ դա չափազանց զարգացած քաղաքակրթության վկայություն է. «Մենք պետք է ընդունենք, որ հայերի մեջ կան հրաշալի արհեստավորներ: Նրանց քաղաքները և ճարտարապետությունը դարերի պայմություն ունեն, շար նրբագեղ են և ամուր: Մեզ շրջապատող բնակավայրերը կառուցել են աղքատ մարդիկ՝ անփութորեն, ավագի և կավի խառնուրդից: Նայերը մեր գյուղի մուրքի մութ չափազանց փրկավորիչ բաղնիք են կառուցել: Երբ դեռ մանուկ էի, հաճախ էինք մտնում և ուսումնասիրում այն: Ակնհայտ է, որ մեզանից առաջ այստեղ այլ մարդիկ են ապրել: Գիտեի, որ այն թուրքերը չեն կառուցել, ես կարող էի դա զգալ արձանագրությունից: Այդ բաղնիքը դեռ կանգուն է: Ես այն փրկավորությունն եմ սրացել, որ այստեղ ապրող հայերը մտահոգվում էին մաքրության մասին: Եթե բաղնիք չլինի գյուղում, բնականաբար, այդտեղ հիգիենայի սովորություն չի կարող լինել: Ինչո՞ւ է այս բաղնիքը կառուցվել հենց մեր գյուղում և ոչ այլ գյուղում: Ո՞ւմ մտահոգացումն էր դա, և ինչո՞ւ է այն քարից կառուցված, եթե գյուղի բոլոր մնացած փոքրերը կավից են»:

Արարար լեռան վրա երեխաները ազար թափառում էին

Մեհմեդը, ում ընտանիքը ազարակարերերից էր, ամառն անց էր կացնում Արարար լեռան վրա. «Մենք գյուղի ամենահարուստ ընտանիքն էինք, բայց նաև ամենամեծը: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր 36 հոգուց, կամ 40, եթե շներին էլ հաշվենք: Շներն այնպեղ մարդկանց նման կարևոր էին: Մենք վերևում Արարարի լանջերին, ոչխարի հոտեր ունեինք: Այդ շները ոչխարներին պաշտպանում էին գայլերից: Մենք ամառն անցկացնում էինք երկու լեռների գագաթների միջև գրկավող Սերդարուլաք կողմով վայրում: Սերդարուլաք նշանակում է «ակնաղբյուր»: Ես թողնում էի, որ գառները արածեն, և նայում էի Ռուսաստանի կողմը: Երեկոյան մեր գյուղում էլեկտրական լույս չկար: Միայն գազով լամպեր և շահեր էին: Մինչդեռ սահմանի մյուս կողմում այնքան լուսավոր էր, որ մենք՝ երեխաներս, լցվում էինք նախանձով: Մենք հաճախ նույնիսկ խաղում էինք այդ լույսերի ներքո: Արարար լեռան վրա երեխաներն ազար կարող էին մրածել այն ամենի մասին, ինչ ցանկանում էին, նույնիսկ արգելված բաների մասին: Նրաշալի էր իսպառ մրքից հանել վախ՛ն ու սահմանը: Ես այդ ժամանակ մրածում էի Ռուսաստանի վարչապետ դառնալ: Ռուսաստանն այնքան հզոր էր թվում, այն այնքան լուսավոր էր: Ես կարող էի ասել, որ այն շար գարգացած է: Դրան հակառակ՝ մեր գյուղում այնքան մութ էր»:

Դու վստահ ես, որ նրանք մեզ այնպեղ բանք չեն ներքի

Մեհմեդի մոր՝ Այշե բաջիի զգացմունքներն այն ժամանակ, երբ սահմանները բացվեցին, ցույց է մարդկանց վրա մնացած հետքը. «Սովետական Միության լուծարումից հետո սահմանները բացվեցին: Մարդիկ կարող էին անցնել Արազ գետի մյուս կողմը՝ Դիլուջուի մոտ: Նրանք տեսան, որ Նայաստանից բացի գետի այն կողմում կա նաև ադրբեջանական մի երկիր՝ Նախիջևանը: Տարիներ անց ես պարտաստվում էի գնալ Նախիջևան և առաջարկեցի մորս՝ Այշե բաջիին, ինձ հետ գնալ»:
«Ու՛ր ես ինձ տանում», - հարցրեց նա: «Օթայ», - ասացի ես, և նա անմիջապես հասկացավ, որ նկատի ունեմ Արազ գետի մյուս կողմը: Ես զգացի, որ նա ցանկանում է գալ ինձ հետ, բայց դեռևս անհանգիստ է: Մենք մեքենայով ուղևորվեցինք Նախիջևան՝ անցնելով Թուրքիայի մաքսատնով: Արազ գետի վրայի կամուրջը մեզ ուղիղ տարավ Նախիջևան և Նայաստան: Իմ մայրը, որն իր երիտասարդությունն անց էր կացրել Արազի ափերին, այժմ անցնում էր Արազի մյուս կողմը: Երբ կամուրջի վրա էինք, նրա ուրբերն ու ձեռքերը սկսեցին դողալ: Նա ադրբեջանական թուրքերենով ասաց. «Օղուլ, էմի նստն բակ բիզի օրդա դամա գակմազլար մի» [Որդի՛ս, դու վստահ ես, որ նրանք այնպեղ մեզ բանք չեն ներքի]: Մայրս, ձեռքս ամուր բռնած, ողջ մարմնով դողում էր, և ես զգացի, թե նա ինչպես է իրեն զգում սահմանի մյուս կողմը գնալիս, որին 50-60 տարի վախով է նայել:

Մեհմեդի ադրբեջանցի բարեկամները մնացել էին Իրանում և Ադրբեջանում: Ընտանիքի անդամները միմյանց երկար տարիներ չէին կարող հանդիպել և սրիպված էին ապրել իրարից հեռու: Նախիջևանում հանդիպած մարդիկ իրենց պարմություններով Մեհմեդին հիշեցրին այս ցավի մասին: «Մենք փնտրեցինք մորս բարեկամներին, բայց ոչ ոք կենդանի չէր, բոլորը մահացել էին: Նրանք մեզ սրճարանում թեյ հյուրասիրեցին: Ես նկատեցի, որ բոլոր տներն այնպես էին կառուցված, որ Արարար լեռը տեսանելի լիներ: Նախիջևանից այն զարմանալի տեսք ուներ. կիսով չափ ձյունով պատված կողք կողքի կանգնած կոնաձև գագաթներ»: Այնպեղ ապրող մարդիկ մեզ ասացին. «Տարիներով մենք չէինք կարող մտնենալ Արազ գետին կամ նույնիսկ նայել դեպի այդ կողմ: Սահմանի այս կողմում ապրող մարդիկ վախենում էին այն կողմում ապրող մարդկանցից, և հակառակը»: Նրանք ասում էին. «Մեր մեծերը մահացան՝ կարոտով նայելով Արարարին»: Մա խորապես ազդեց ինձ վրա: Արարար լեռն անհավարարի ազդեցություն ունի մարդկանց վրա: Այն առեղի ազդեցություն ունի Նայաստանի վրա: Մարդիկ իղձ և կարոտախար են զգում՝ նայելով Արարարին: Դա առկա է Ադրբեջանում, Իրանում: Ինչ-որ առեղծվածային բան կա Արարար լեռան մեջ: Աշխարհի բոլոր ծայրերից գալիս են նրան նայելու, ուսումնասիրելու: Այս մարզի գրավչության բանալին չորս երկրների սահմանի

մուր գրնվող Արարար լեռն է: Մագլցի՛ր նախալեռները և կլեսա Ղայասարանի աքաղաղների ձայնը, իսկ երբ եղանակը պարզ լինի, կարող ես նաև մարդկանց տեսնել աշխարհելիս»:

Մեհմեդը, որ, ի վերջո, հաջողություն ունեցավ ուսում ստանալու գործում և Անկարայում դարձավ համալսարանական դասախոս, երբեք իր կապը չկորցրեց Իզդիբի հետ: Նա փափագում է, որ սահմանները բացվեն, և Արարար լեռը հասանելի լինի բոլորին, որպեսզի նրա շուրջը ապրող մարդիկ կարողանան միավորվել: «Արարարը կարծես մագնիս լինի: Այն դարերի պարմություն ունի: Այն հայտնի է ողջ աշխարհում: Եթե գնամ Ղուանդիա կամ Փարիզ և ասեմ, որ Իզդիբից եմ, դա ոչ ոքի համար ոչինչ չի նշանակի: Եթե ասեմ, որ Թուրքիայից եմ, նրանք կրկին ոչինչ չեն հասկանա: Բայց եթե ասեմ, որ Արարար լեռան մուրից եմ, բոլորն անմիջապես գլխի կընկնեն: Այն Եվրոպայի ամենաբարձր հրաբխային լեռն է, իսկ աշխարհում երկրորդը՝ բարձրությամբ: Այնուհանդերձ, այն դարարկ է, անօգուտ: Նա սահմաններից դուրս է: Ինչո՞ւ: Ես պաշտպանում եմ կիսելու գաղափարը: Եկեք Արարար լեռը բացենք զբոսաշրջիկների առջև: Թող բոլորը գան և գրնեն իրենց նախնիների հետքերը կամ այն, ինչ նրանք ցանկանում են գրնել Արարար լեռան վրա: Լեռը յուրաքանչյուր անցնող օրով ավելի աղքատ է դառնում: Լեռը հոգի ունի: Այն նույնպես կենդանի է: Արարարի գագաթը միշտ ձյունածածկ է: Լեռը հավաքում է ձյունն իր գագաթին, իսկ լանջերի վրա կուտակված ձյունն ամռան ընթացքում հալչում է: Լեռան վրա ապրող բոլոր էակները՝ գայլերը, եղնիկները, վայրի այծերը, օձերը սնվում են այդ աղբյուրներով: Գերարածացման և որսորդության պայմանով կենդանական և բուսական աշխարհը Արարար լեռան վրա վրանցի տակ է: Մենք կույր ենք Արարար լեռան նկարմամբ և չենք տեսնում մեր քթի տակ գրնվող հսկայական լեռը: Արարար լեռը հսկայական է, ինչպես և աղքատությունը, որը կհայտնաբերվի նրա լանջերին: Ինչպե՛ս կարելի է Արարար լեռան բարձրությունը հացի վերածել այդ աղքատ մարդկանց համար:

Մեհմեդի կարծիքով Թուրքիայի և Ղայասարանի միջև սահմանի բացումը Արարար լեռը կդարձնի ավելի շուրջ հաղորդակցության, քան սահմանի խորհրդանիշ: «Ասածս այն է, որ *հարևան պետությունների հետ ոչ մի խնդիր չլինի*: Ինչպե՛ս է դա լինելու: Ղայասարանը Արագ գետի այն կողմում է, իսկ ես՝ այս, մեջտեղում սահմանն է: Բայց եկեք բարեկամանանք իրար հետ: Ինչպե՛ս կարելի է հրամանով բարեկամանալ: Եթե սահմանը բացվի, ապա մարդիկ ազատ կլինեն՝ գալու-գնալու, մենք ազատ կլինենք՝ գալու-գնալու: Նրանք կձանոթանան մեր սերնդի հետ, իսկ մենք՝ նրանց սերնդի: Սահմանի երկու կողմերում ապրող նախկին սերունդների մարդիկ պիտի որ շատ սխալներ գործած լինեն, բայց մենք կզրուցենք և կհասկանանք միմյանց: Ինչպե՛ս կարող ենք բարեկամանալ՝ առանց փոխհարաբերությունների: Մի՞թե վախենում ենք ցույց տալ Արարար լեռը ողջ աշխարհին: Երբ մարդիկ տեսնեն լեռը, մի՞թե մարդկանց աչքերի մոզական էներգիան կանհետացնի Արարարը՝ կարծես անիծելով չար աչքով: Կա՛մ վախենում ենք Արարարը կիսել աշխարհի հետ, կա՛մ այնքան ամուր ենք փակել մեր աչքերը, որ չենք կարող տեսնել մեզ այսքան մուր գրնվող հրաշքը»:

Թուրքիայում սահմանին մուր ապրող մարդիկ վախով և կասկածով են լցված սահմանի մյուս կողմում ապրող մարդկանց նկատմամբ: Պատճառն այն է, որ նրանք դատարկարակվում են նախկին սերունդների դառը պարմություններով: Մակայն, չնայած այն հանգամանքին, որ Մեհմեդը դատարկարակվել է չորս երկրների հատման սահմանում՝ Արարար լեռան մուր, չի ընդունում իրեն թողած այդ ժառանգությունը և ի վիճակի է զանազանելու իր և նախկին սերնդի ձեռք բերած կենսափորձը: Ամենակարևորն այն է, որ իր գյուղի մարդկանց միջև եղած տարածայնությունները Մեհմեդին հանգեցրին այն եզրակացության, որ յուրաքանչյուր մարդ ավելի շուրջ անհատ է, քան որևէ էթնիկական կամ կրոնական համայնքի կամ ազգի անդամ: Նրա համար Արարարը պետք է դառնա խորհրդանիշ, որը կմիավորի փարբեր մարդկանց: Նրա մեծագույն ձգտումն իր մասնագիտական և անձնական կյանքում Արարար լեռան ռեսուրսների պահպանումն է և տնտեսության զարգացումը: Սա հնարավորություն է տալիս նրան պահպանելու իր համոզվածությունը, որ նախկինում հակամարտություններ ունեցած մարդկանց միջև երկխոսությունը հնարավոր է:

«Գիշերվա մարդկանց» պատմությունը

1954 թ. Սպանբուլում ծնված Տիգրանը մի եղբայրություն է պատմում, որը րեդի է ունեցել շապր վաղուց, մի հեռավոր վայրում. «Այն, ինչ ուզում եմ պատմել,- ասում է նա,- իրականում նման է շապր հայերի կյանքի պատմությանը»: Նա պատմում է սիրով, ոչ թե արելությանը. «Եթե ես դա պատմեմ արելության և վրեժի գագառումով, ասպա ոչ մի իմաստ չի ունենա: Եթե արյունը արյան դիմաց լինի, վրեժի գագառումը երկար կմնա»:

Սա դառը պատմություն է, սակայն, ըստ Տիգրանի, նման պատմությունների կրկնություններից խուսափելու համար պեք է պատմվի: Պատմելը դժվար որոշում է. «Մեր ընտանիքի պատմության մասին շապր բան չէր ասվում, մենք էլ դա մեր երեխաներին չէինք պատմում, որովհետև չէինք ուզում, որ նրանք արելությամբ լցվեն այն հասարակության նկատմամբ, որում ապրում էին: Նայրս, համենայն դեպս, այդպես էր մտածում»: Այսուհանդերձ Տիգրանը լսել է հոր որոշ պատմություններ, բայց մինչև այն ժամանակները, երբ արդեն ի վիճակի էր ընդհանուր պարկերը կազմել. «Նայրս և բարեկամներս սովորաբար խոսում էին այնպիսի բաների մասին, ինչպիսին *սեֆերբերլիկն է!* [մոբիլիզացիան]. *«սեֆերբերլիկի ժամանակ ես...»*, *«սեֆերբերլիկի ժամանակ ես այսքան փրակեմ էի»* և այլն: Նրանք նման բաների մասին էին խոսում: Մանրամասները չէին բացատրվում: Ես մտածում էի, որ դա միայն մեր գյուղում է պատահել: Նանկարծ հայրնաբերեցի, որ այն, ինչ մեր գյուղում է րեդի ունեցել, կարարվել է նաև Մուշում, Վանում և այլ վայրերում: Ներագայում (նկարի ունեմ, երբ արդեն չափահաս էի) վերջապես լսեցինք Նայրց ցեղասպանության մասին»: Սա մի «փշուր» պատմություն է արմարների և արմարախիլ արվելու մասին: Դա բացատրում է, թե ինչու հայրս ոչինչ չէր սրանում իր հայրենիքից, այն դեպքում, երբ նրա թուրք ընկերները Մալաթիայից ծիրան, իսկ Դիարբեքիից ձմերուկ էին սրանում. «Ես այնտեղից ոչ մի բան չեմ սրանում, որովհետև այնտեղ ոչ ոք չունեմ: Ես ո՛չ արմարներ, ո՛չ էլ անցյալ ունեմ: Մենք այս երկրագնդից չենք, այսինքն՝ մենք ինչ-որ րեդից ենք եկել: Ինչպես րեանում ես, մենք այդ «ինչ-որ րեդի» չունենք: Մեր անցյալը շապր կարծ է, այսինքն՝ երբ քեզ հետ խոսում եմ, կարող եմ միայն իմ պապի մասին պատմել: Լավ, այն մասին, թե որտեղ է նա ծնվել, ես դրանից ավելի հեռու չեմ կարող գնալ: Չեմ կարող դրա մասին պատմել, որովհետև այդ մարդիկ գոյություն չունեն: Ես նրանց մասին ոչինչ չեմ կարող պատմել, այսինքն՝ ես ոչ ոք չունեմ իմ պապի հայրենիքում: Որովհետև այն գոյություն չունի: Նրանք պոկել են ինձ իմ հոր հողից»:

«Մենք ոչ մի րեդից չենք եկել, մենք այստեղ էինք»

Տիգրանը նույն պատմությունն է պատմում՝ բացատրելով, որ ինքը ոչ մի րեդից չի եկել, այլ միշտ էլ այստեղ է եղել: Որպես Թուրքիայում ապրող հայի՝ նրան մշտապես հարցնում են, թե որտեղից է. «Ո՛վ էր այստեղ ապրում մինչև 1070 թվականը: Այս հողը դարարկ չէր: Նայերը և հույներն էին ապրում այստեղ, այսինքն՝ մենք: Այսինքն՝ մենք այստեղ 5,000 րարի է, ինչ ապրում ենք: Մենք ոչ մի րեդից էլ չենք եկել: Մեկընդմեջ վիրավորված ես գգում: Գիտե՞ք, որ նրանք մեզ «րարոթինակ են» անվանում: Օրինակ՝ իմ ծառայության ժամանակ, երբ գորացրվելուն մեկ կամ երկու ամիս էր մնացել, ես և սերժանտը պահակային ծառայության մեջ էինք: Միասին համարյա մի րարի ծառայել ենք: «Իմ լեյտենանտ,- ասաց նա,- ինչու՞ են քո անունը Տիգրան

1 *Սեֆերբերլիկը* մի հասկացություն է, որը ցույց է րապիս համայնքի ոգին, համագործակցության ոգին, համերաշխությունը: Տվյալ դեպքում նշանակում է «մոբիլիզացում»: Դա միջոցառումների շղթա է, որով երկիրը նախապարասարվում է պարերազմի:

դրել» : Ես պարասխանեցի. «Դա հայերեն նշանակում է «աշակերտ»: «Լավ,-ասաց նա,- ինչո՞ւ են քեզ հայկական անուն դրել»:
«Եղբայր,- ասացի,- ես հայ եմ»: «Օ՛,- ասաց նա,- դուք որտեղի՞ց եք եկել»: Այդ հարցը հաճախ են փայխ: Ես ասում եմ. «Մենք ոչ մի փեղից էլ չենք եկել, մենք միշտ էլ այսփեղ ենք եղել»: Ես նրան համառոտ պարմությունը ներկայացրի: Նա զարմացած էր և երկար ժամանակ աչքերը չռած ինձ էր նայում: Մենք մի փարի միասին ենք ծառայել, բայց այդ փղան չգիտեր, որ հայ եմ: Նա չգիտեր, թե հայն ով է: Սրանք են այդ փարօրինակ բաները»:

Տիգրանն այսպես է պարմում իր ընդանիքի պարմությունը:

«Այս պարմությունը սկսվում է իմ պապից: Պապս իրականում Գյուրունից է, որը Սվազի շրջաններից է: Երբ սկսվեց *սեֆերթերիկը* (եկեք լրացուցիչ ցավ չպարճառելու համար ավելի մեղմ փերմիներ օգտագործենք) պապս բանակում էր ծառայում: Երբ *սեֆերթերիկը* ավարտվում է, պապս Գյուրուն է գնում: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը պապս դարբին էր, նա այնփեղ մի արհեստանոց ուներ, նաև անագագործությամբ էր զբաղվում: Երբ իր արհեստանոցն է վերադառնում, փեսնում է, որ այնփեղ անհասկանալի բաներ են կարարվում (ստույգ չգիտեմ, թե ինչ է փեղի ունեցել): Այսինքն՝ նա անհանգստանում է, երբ վերադառնում է, նա գիտի, որ իր հայրենիքում ինչ-որ բան է փեղի ունենում: Նա գալիս է և փեսնում, որ այնփեղ ոչ ոք չկա: Արհեստանոցը աշխարհեցնում էր նրա ենթավարպետը: Նա հարցնում է. «Տղաս, ինչ՞ է կարարվել»: «Վարպետ,- պարասխանում է նա,- քո համայնքից այսփեղ ոչ ոք չկա»: Ենթավարպետը նույնպես անհանգստ էր, որովհետև վախենում էր, որ վարպետը կարող է իր ձեռքից արհեստանոցը վերցնել: Պապս ասում է. «Տղաս, դա արդեն քոնն է, ես գնալու եմ»: Ես չգիտեմ, թե ինչու, բայց պապս նույն երեկոյան հեռանում է: Նա վախեցած էր: Բայց նա փեղեկանում է, որ իր քույրն Աֆսինում է: Ինչո՞ւ էր նրա քույրը այնփեղ: Ծարասյունը Գյուրունը թողնում հեռանում է, սակայն որոշ մարդիկ այնփեղ կոտորվում են: Նրանք կանանց ճանապարհից դուրս են բերում: Երբ կանայք քայլում են, լեյփենանր Մեհմեդը փեսնում է Նիկյարին և իր փղայի համար որպես հարսնացու է փանում: Նրա փղայի անունն Օսման էր: Նա մեր հորաբորոջ Օսմանի հետ ամուսնացնում է: Ամուսնությունից հետո Նիկյարը դառնում է Նուրան: Նա դառնում է Օսմանի երրորդ կինը, Օսմանն արդեն երկու կին ուներ: Նա նրան որպես երրորդ կին է վերցնում, որովհետև գեղեցիկ հայ աղջիկ էր: Պապս Աֆսին է գնում: Երբ նա փեղ է հասնում, փեսան հոգ է փանում նրա

մասին: Դե գիտես, նա նրան քաղաք չի թողում: Նրանք վախենում էին, որովհետև նրա հետ այնպեղ կարող էր մի վայր բան պարտահել: Նա պապիս ուղարկում է դաշտերն աշխատելու: Նրա փեսայի բարեկամը, Բոյով Նասան անունով, նրա փուն է գալիս: Նրան քրդերեն *դոքդոքե* են անվանում, ինչը կարծեմ բարձրահասակ է նշանակում: Նասանը հարցնում է. «Տղա ջան, ի՞նչ մասնագիտություն ունես»: Պապս պարասխանում է՝ «Ես անագագործ եմ»: «Եղավ,- ասում է նա,- ես քեզ մեր գյուղ կրանեն: Մեր գյուղում մի 40-45 հայ կա: Մենք նրանց թաքցնում ենք քարանձավում, բոլորը փրկվել են *սեֆերթերիկից*: Որովհետև եթե քեզ այսպեղ փեսան է՝ կսպանեն»: Գյուղ գնալու ճանապարհին Բոյով Նասանը նրա համար պղինձ է գնում, ամոնիակ և օդափոխիչ (փուքս): Նա նրան 22 լիրա է տալիս և ասում. «Գյուղում գործդ արա, փողերը հետո կվերադարձնես»: Պապս գյուղ է գնում: Քանի որ մեր գյուղը քուրդ ավաճիւրների գյուղ էր՝ դեմ էր կառավարությանը: Դրա համար էլ նրանք օգնում էին մերոնց»:

Մարիշավե

Նրանք մերոնց «գիշերվա մարդիկ» էին անվանում, քրդերեն՝ *մարիշավե*, որովհետև միայն գիշերներն էին դուրս գալիս: Վախենում էին, որ ժանդարմներն օրվա ընթացքում կարող են իրենց բռնել: Այնպեղ գրնվելու ամբողջ ընթացքում գյուղացիները մերոնց հաց էին փանում: Մի օր գյուղ դասալիքներ գրնելու համար մի ժանդարմ է գալիս: Նա մի գինվոր է բռնում: Դե գիտե՞ք՝ պարերագմ էր, այդ փարիներին շար փախած զինվորներ կային: Նա մի քուրդ է բռնում: Այդ պահին դասալիքը լեյտենանտին ասում է. «Եթե մեզ այսպեղից փանեք, մեր կանայք *գյալուրներ*ի ձեռքն են ընկնելու»: Լեյտենանտը հարցնում է. «Ի՞նչ *գյալուրներ*»: Ժանդարմը բռնում է դասալիքներին և հայերին: Դրանից հետո Բոյով Նասանն ասում է. «Ես ոչ մի հայ չեմ հանձնի»: Նա 100 լիրա կաշառք է տալիս լեյտենանտին: 100 լիրան մեծ փող էր: Նա դասալիքներին ասում է. «Յուրաքանչյուրդ 5 լիրա տվեք»: Նա ամեն մեկից 5 լիրա է հավաքում, այդ թվում 10 լիրա՝ լեյտենանտին հայերի մասին տեղեկություններ հայտնողից: Նա իր 100 լիրան եր է ստանում և մերոնց փրկում»:

«Պապս մեծանում է, դառնում ջահել փղամարդ: Թուրքիայում արդեն խաղաղություն էր հաստատվել, ամեն ինչ հանդարտվել էր: Բոյով Նասանը բոլոր հայերին հավաքում է և ասում. «Նիմա խաղաղ է, կարող եք դուրս գալ քարանձավից»: Մինչև ամուսնանալը պապս այնպեղ մի քուրդ աղջկա էր սիրահարվել: Բոյով Նասանն ասել է. «Ոչ, մենք ձեզ այսպեղ ենք բերել, որ դուք հայ մնաք, այսպեղ մի հայ աղջիկ կա, արի նրան քեզ համար ուզենք, *Բոզո*»: Նրանք պապիս *Բոզո* էին անվանում, որովհետև շեկ էր: Տարիս անունը Պայծառ է, նրան վերցրել և ամուսնացրել են պապիս հետ:

Ես տեսել եմ այդ քարանձավը, մենք քայլելով մեր գյուղից այնպեղ երկու ժամում ենք հասել: Այն ժամանակ քարանձավն անբառի խորքում էր: Դա այլևս թաքնվելու տեղ չէ: Ես չկարողացա մտնել քարանձավ, որովհետև մուրքին պապ էին շարել. երևի ԲԲԿ-ի դեպքերի հետ կապված էին արել: Ինձ այնպեղ շար ջերմ ընդունեցին, նրանք մինչև այսօր սիրում են մերոնց: Չնայած մենք այլևս այնպեղ չենք ապրում, մինչև օրս այնպեղ ապրող մարդիկ իրենց աղջիկների անունները Պայծառ կամ Մարիամ են դնում: Պայծառ հայերեն նշանակում է փայլել, «փայլվում»: Այսինքն՝ նրանք մինչև օրս մեզ սիրով են հիշում: Վերջին անգամ, երբ այնպեղ էինք, մի կույր կնոջ հանդիպեցինք: Այդ գիշեր նրա փուն էի գնացել քնելու: «Կռահիր, թե ում եմ բերել քեզ մուր,- ասաց նրա աղջիկը,- դե ասա, եթե ճանաչում ես նրան»: Կինը չէր տեսնում: «Սպասիր,- ասաց նա,- արի քեզ գրկեմ, թանկագինս»: Նա գրկեց ինձ: «Օ,- ասաց նա,- դու Զավենի հուրն ունես»: Ասացի, որ «ես Զավենի փղան եմ»: «Օ, թանկագինս, արի քեզ մի անգամ էլ գրկեմ»:

Մենք այնպեղ գերեզմաններ ունենք: Որոշ ժամանակ առաջ ազգականս գնացել էր այնպեղ և վերականգնել դրանք: Այնպեղ երկու քար էին դրել հողի վրա, ազգականս դրա տեղը մարմնարից մի բան էր սարքել: Մի խաչ էին սարքել և այն հորիզոնական դրել: Այդ խաչն ուղղաձիգ չէին դրել, որ փարօրինակ չթվարք»: